

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΑΠΘ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙΝΗ
ΔΙΑΘΗΚΗ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Η έρευνα για τον Ιστορικό Ιησού σύμφωνα με το κατά
Ιωάννην ευαγγέλιο και τις προσεγγίσεις με τη συνδρομή
της αρχαιολογίας*

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: ΜΠΑΛΟΥΚΤΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2016

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η προφητική ρήση του Συμεών στο Λκ 2:34 πως ο Χριστός θα γίνει “σημείον αντιλεγόμενον” θεωρούμε πως ταιριάζει απόλυτα στην έρευνα περί του Ιστορικού Ιησού. Εκατοντάδες είναι οι συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με το θέμα και χιλιάδες οι σελίδες που έχουν γραφεί. Παρ’ όλη τη τεράστια παραγωγή που ήδη υπάρχει, η έρευνα συνεχίζεται και αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι πως όχι μόνο δεν αναπαράγει τα ίδια, αλλά προάγεται, προσθέτοντας κάθε τόσο και ένα λιθαράκι.

Τελευταία, οι ερευνητές στρέφονται στο για χρόνια ξεχασμένο ή παραμελημένο στην έρευνα για τον ιστορικό Ιησού ευαγγέλιο του Ιωάννη. Εκεί που άλλοτε θεωρούνταν πως στερούνταν ιστορικών πληροφοριών, ικανών να μας βοηθήσουν να έρθουμε κοντύτερα στον ιστορικό Ιησού, τώρα πια η συμβολή του όχι μόνο εκτιμάται, αλλά πολλές φορές γίνεται και κριτήριο ερμηνευτικό.

Σημαντικό ρόλο όμως για αυτή τη στροφή στην έρευνα θεωρούμε πως αποτέλεσαν και αποτελούν ακόμη οι πρόσφατες αρχαιολογικές εργασίες στο Ισραήλ, οι οποίες αναδεικνύουν ευρήματα, τα οποία φωτίζουν αναφορές του τετάρτου ευαγγελίου, καθιστώντας το ιστορικά αξιόπιστο πλέον.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω ασχοληθήκαμε, κατόπιν προτροπής και παρότρυνσης του συμβούλου μου Επ. Καθηγητή Μόσχου Γκουτζιούδη, με τη παρούσα εργασία, η οποία όχι μόνο μας ενθουσίασε, αλλά μας έκανε να αγαπήσουμε τόσο την έρευνα για τον Ιστορικό Ιησού, αλλά συνάμα και να εκτιμήσουμε τη συμβολή της αρχαιολογίας.

Στο σημείο αυτό θεωρώ χρέος μου, όχι διότι συνηθίζεται, παρά μονάχα γιατί αποτελεί αλήθεια, να ευχαριστήσω τον σύμβουλό μου κ. Μόσχο Γκουτζιούδη Επίκουρο Καθηγητή του τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ., αφενός για την υποστήριξη και βοήθεια που μου προσέφερε τόσο κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μαθημάτων όσο και για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, αφετέρου δε και για την αμέριστη συμπαράσταση στο πρόσωπό μου. Επίσης, παράλειψη μου θα ήταν να μην εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου στον κ. Ατματζίδα Χαράλαμπο, Αναπληρωτή Καθηγητή του ιδίου τμήματος για τις γνώσεις

που μας μεταλαμπάδευσε κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μαθημάτων, τις συμβουλές και τις καίριες παρατηρήσεις του.

Τέλος οφείλω να ευχαριστήσω τη σύντροφό μου Μάγδα Παπαδοπούλου για την υπομονή, που έδειξε κατά τη διάρκεια της συγγραφής και μελέτης της παρούσας εργασίας. Αλλά και τον π. Νικόδημο Κανσίζογλου για την αγάπη που μου μετέδωσε για την ενασχόληση με το χώρο της επιστήμης της θεολογίας καθώς και για τα βιβλικά κείμενα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	2
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
1. Ιστορικός Ιησούς και Ιωάννης	11
2. Η συνδρομή της αρχαιολογίας	13
3. Ιστορία της έρευνας	14
4. Πορεία και μέθοδος εργασίας	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'	
ΚΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ	27
1. Η κολυμβήθρα της Βηθεσδά	27
2. Η κολυμβήθρα του Σιλιάμ	30
3. Πραιτώριο - Λιθόστρωτος	35
4. Συμπεράσματα	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'	
ΤΑΦΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	45
1. Γολγοθάς - Τάφος Ιησού	45
2. Το σάβανο του τάφου στην κοιλάδα Ενώμ	53
3. Το οστό του εσταυρωμένου άνδρα	57
4. Το οστεοφυλάκιο του Ιακώβου	62
5. Το οστεοφυλάκιο του Καϊάφα	67
6. Συμπεράσματα	70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'	
ΜΟΝΑΔΙΚΕΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ	72
1. Η Βηθανία πέραν του Ιορδάνου	72
2. Αινών "εγγύς του Σαλείμ"	75
3. Συχάρ - Πηγή του Ιακωβ - Όρος Γεριζίν	77
4. Κανά	85
5. Εφραίμ	92
6. Χείμαρρος του Κεδρών	93

7. Τιβεριάδα	94
8. Συμπεράσματα	98
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'	
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΤΩΝΤΑΙ	
ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΥΣ	99
1. Βηθανία κοντά στην Ιερουσαλήμ	99
2. Βηθσαϊδά	103
3. Καπερναούμ	110
4. Συμπεράσματα	118
ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	119
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	121
Α. Πηγές	121
Β. Βοηθήματα	123

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AB	Anchor Bible
ABD	Anchor Bible Dictionary. Edited by David Noel Freedman. 6 τόμοι. New York: Doubleday, 1992
ABRL	Anchor Bible Reference Library
ANES	Ancient Near Eastern Studies
ANTC	Abingdon New Testament Commentaries
ApOTC	Apollos Old Testament Commentary
ASOR	American Schools of Oriental Research
AYBRL	Anchor Yale Bible Reference Library
BA	Biblical Archaeologist
BAIAS	Bulletin of the Anglo-Israel Archeological Society
BAM	Βασικές Αγιογραφικές Μελέτες
BAR	Biblical Archaeology Review
BB	Βιβλική Βιβλιοθήκη
BIS	Biblical Interpretation Series
BR	Biblical Research
BTB	Biblical Theology Bulletin
CBQ	Catholic Biblical Quarterly
CHJ	Cambridge History of Judaism. Έκδοση απο William D. Davies και Louis Finkelstein. 4 τόμοι. Cambridge: Cambridge University Press, 1984–2006.
CSCOSA	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium Scriptores Aethiopici
CTQ	Concordia Theological Quarterly
DBCI	Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation. Έκδοση από Stanley E. Porter. New York: Routledge, 2007
ΔBM	Δελτίο Βιβλικών Μελετών
DCG	Dictionary of Christ and the Gospels. Έκδοση από James Hastings. 2 τόμοι. Edinburgh: T&T Clark, 1908

DDD	Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Έκδοση από Karel van der Toorn, Bob Becking, and Pieter W. van der Horst. Leiden: Brill, 1995. 2η αναθ.. έκδ. Grand Rapids: Eerdmans, 1999
DJG	Dictionary of Jesus and the Gospels. Έκδοση από Joel B. Green, Jeannine K. Brown, και Nicholas Perrin. 2η έκδ.. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2013
EBE	Ελληνική Βιβλική Εταιρεία
ECL	Early Christianity and Its Literature
EDB	Eerdmans Dictionary of the Bible. Έκδοση από David Noel Freedman. Grand Rapids: Eerdmans, 2000
EJud	The Encyclopedia of Judaism. Έκδοση από Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, and William Scott Green. 2η έκδ. 5 τόμοι. Leiden: Brill, 2005
EKA	Ερμηνεία Καινής Διαθήκης
EKO	Εκκλησία - Κοινωνία - Οικουμένη
EncJud	Encyclopedia Judaica. Έκδοση από Fred Skolnik και Michael Berenbaum. 2η έκδ. 22 τόμοι Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.
ENEA	Agenzia nazionale per le nuove tecnologie, l'energia e lo sviluppo economico sostenibile
ESV	English Standard Version
GBL	Das Große Bibellexikon, έκδ. H. Burkhardt. 2 τόμοι. Witten: SCM R.Brockhaus, 1987.
GSC	Die griechische christliche Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte
HdO	Handbuch der Orientalistik
Hesperia	Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
HS	Hebrew Studies
ICC	International Critical Commentary
IEJ	Israel Exploration Journal
ISBE	International Standard Bible Encyclopedia. Έκδοση από Geoffrey W. Bromiley. 4 τόμοι. Grand Rapids: Eerdmans, 1979–1988
Isr. J. Earth Sci.	Israel Journal of Earth Sciences

JBL	Journal of Biblical Literature
JGRChJ	Journal of Greco-Roman Christianity and Judaism
JJS	Journal of Jewish Studies
JSHJ	Journal for the Study of the Historical Jesus
JSOTSup	Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series
KJV	King James Version
LA	Liber Anuus
LNTS	The Library of New Testament Studies
NAS	New American Standard Bible
NEA	Near Eastern Archaeology
NEAEHL	The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. Έκδοση από Ephraim Stern. 4 τόμοι. Jerusalem: Israel Exploration Society & Carta; New York: Simon & Schuster, 1993
NIBCNT	New International Biblical Commentary on the New Testament
NICOT	New International Commentary on the Old Testament
NIGTC	New International Greek Testament Commentary
NIV	New International Version
NKJ	New King James Version
NovT	Novum Testamentum
NTOA.SA	Novum Testamentum et Orbis Antiquus Series Archaeologica
NTS	New Testament Studies
OCD	Oxford Classical Dictionary. Edited by Simon Hornblower and Antony Spawforth. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012
OEANE	The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Έκδοση από Eric M. Meyers. 5 τόμοι. New York: Oxford University Press, 1997
PEQ	Palestine Exploration Quarterly

PG	Patrologia Graeca [= Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca]. Έκδοση από Jacques-Paul Migne. 162 τόμοι. Paris, 1857–1886
Qad	Qadmoniot
RB	Revue biblique
RCatT	Revista Catalana de Teologia
SBL	Society of Biblical Literature
SHS	Humanities and Social Sciences
SNTSMS	Society for New Testament Studies Monograph Series
STDJ	Studies on the Texts of the Desert of Judah
TDNT	Theological Dictionary of the New Testament. Έκδοση από Gerhard Kittel and Gerhard Friedrich. Μτφ. Geoffrey W. Bromiley. 10 τόμοι. Grand Rapids: Eerdmans, 1964–1976
The INA Quarterly	The Institute of Nautical Archaeology Quarterly
TOTC	Tyndale Old Testament Commentaries
TynBul	Tyndale Bulletin
VTSup	Supplements to Vetus Testamentum
WBC	Word Biblical Commentary
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament
ZThK	Zeitschrift für Theologie und Kirche

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ιστορικός Ιησούς και Ιωάννης

Το πρόσωπο του Χριστού έχει απασχολήσει πάρα πολλούς ανθρώπους και έχει λάβει πολλούς, διαφορετικούς και ενίοτε όλως αντιφατικούς χαρακτηρισμούς. Κάποιοι τον θεωρούν μάγο, άλλοι ένα φωτισμένο ραβίνο ή έναν κυνικό φιλόσοφο, ενώ για τους πιστούς χριστιανούς αποτελεί τον ενανθρωπίσαντα Υιό του Θεού¹. Συνεπώς το ένα σκέλος που αναζητούν, όσοι ασχολούνται με τον ιστορικό Ιησού, είναι η ανακάλυψη της πραγματικής του ταυτότητας.

Μια δεύτερη οπτική στην έρευνα για τον ιστορικό Ιησού είναι η προσπάθεια για την κατανόηση του περιβάλλοντος στο οποίο γεννήθηκε, μεγάλωσε, έδρασε και σταυρώθηκε. Ποιο ήταν το οικονομικό, πολιτιστικό, κοινωνικό περιβάλλον της Παλαιστίνης και πώς αυτό αντικατοπτρίζεται στα ευαγγέλια.

Βασική και κύρια πηγή για τον Ιησού αποτελούν τα ευαγγέλια. Καθώς είναι τα μόνα κείμενα, τα οποία περιγράφουν τη ζωή και τη δράση του. Πάνω σε αυτά βασίζονται όλοι οι κατοπινοί συγγραφείς για να τον περιγράψουν. Οι μόνες σύγχρονες με αυτά πηγές² μας παρέχουν απλή αναφορά για την ύπαρξή του, αλλά όχι συγκεκριμένες και αναλυτικές πληροφορίες.

Τον δεύτερο περίπου αιώνα μ.Χ. ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας αντιδιαστέλλοντας τα συνοπτικά ευαγγέλια με αυτό του Ιωάννη χαρακτηρίζει³ τα μεν πρώτα ως

¹ Βλ. Χ. Ατματζίδη, "The Historical Jesus: State of Research and Methodological Questions from an Orthodox Perspective", στο *Καινοδιαθηκικά, Critical Approaches to the Bible II*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014), 313.

² Αυτές είναι ο Ιώσηπος, ο Τάκιτος, και ο Πλίνιος ο Νεότερος βλ. G. Habermas, *The Historical Jesus: Ancient Evidence for the Life of Christ*, (Joplin: College Press, 1996), 187-202. Πρβλ. L. Rocheman, *Ιησούς. Υπήρξε Πραγματικά; Τι Λένε οι Ιστορικοί*, μτφ. Δ. Σιλάχα, (Αθήνα: Περίπλους, 2006), 25-38, όπου ασκείται κριτική κατά αυτών των αναφορών. Να σημειώσουμε πως για το κείμενο του Ιώσηπου ενδέχεται να υπάρχει παρεμβολή από κάποιον χριστιανό αντιγραφέα βλ. E. P. Sanders, *Το Ιστορικό πρόσωπο του Ιησού*, μτφ. Γ. Βλάχου, (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 99-103 όπου το παρουσιάζει αποκατεστημένο μάλλον στην αρχική του μορφή.

³ Κλήμη Αλεξανδρέα, *Αποσπάσματα*, 1.12-14.

σωματικά το δε δεύτερο ως πνευματικό, χάριν του υψηλού θεολογικού μνήματος που φέρει. Η παραπάνω θέση φαίνεται όμως πως εδραιώθηκε στους ερευνητές μέχρι και τον 20^ο αιώνα, καθώς στην έρευνα για τον Ιστορικό Ιησού, το πλήθος των ερευνητών λαμβάνει υπόψιν του κατά κύριο λόγο μόνο τα συνοπτικά, θεωρώντας το τέταρτο ευαγγέλιο ως αναξιόπιστο.

Οι λόγοι που οδήγησαν στην υποτίμηση του τετάρτου ευαγγελίου από την έρευνα για τον ιστορικό Ιησού συνοψίζοντάς⁴ τους είναι οι εξής: α) το πλήθος των ερευνητών που ασχολήθηκαν με τον ιστορικό Ιησού είχαν προηγουμένως ασχοληθεί με τους συνοπτικούς, β) είναι ευκολότερο να γράψει κάποιος ένα ιστορικό έργο σύμφωνα με τους συνοπτικούς παρά με τον Ιωάννη και επιπροσθέτως οι συνοπτικοί έχουν περισσότερο χρονολογική και γεωγραφική συνοχή από ότι ο Ιωάννης, γ) η σύγκριση των γεγονότων είναι ευκολότερη, αν βασιζόμαστε μόνο στους Συνοπτικούς, δ) ο Ιωάννης έχει πολλούς χριστολογικούς αναχρονισμούς κάτι που ανάγεται στη μεταπασχάλια εποχή, οπότε απορρίπτεται για τον ιστορικό Ιησού.

Πλέον όμως η κατάσταση έχει αλλάξει. Προοδευτικά αρχίζει ο Ιωάννης να κερδίζει έδαφος ανάμεσα στους ερευνητές, θεωρώντας πως έχει μια δική του πηγή την οποία επεξεργάζεται⁵, και βάσει αυτής προσφέρει μοναδικές πληροφορίες στους αναγνώστες του ευαγγελίου του. Η μοναδικότητα αυτή του Ιωάννη έγκειται στα παρακάτω στοιχεία⁶: α) έχει πολύ καλή γνώση των ιουδαϊκών εθίμων, β) έχει αποκλειστικές αναφορές που είναι ακριβείς σε γεωγραφικές και τοπογραφικές

⁴ Για μια αναλυτική εξέταση αυτών και άλλων παρεμφερών αιτιών βλ. J. H. Charlesworth, "The Historical Jesus in the Fourth Gospel: A Paradigm Shift?", *JSHJ* 8 (2010) 11-12· P. N. Anderson, "Prologue: Critical Views of John, Jesus, and History", στο *John, Jesus, and History*, τόμ. 1 *Critical Appraisals of Critical Views*, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher, (Leiden: Brill, 2007), 2-3.

⁵ J. D. G. Dunn, "John and the Historical Jesus: A Response", στο *John, Jesus, And History*, τόμ. 3 *Glimpses of Jesus Through the Johannine Lens, ECL 18*, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2016), 505.

⁶ Για μια πλήρη παρουσίαση των στοιχείων βλ. P. N. Anderson, "Why This Study Is Needed, and Why It Is Needed Now", στο *John, Jesus, And History*, τόμ. 1 *Critical Appraisals of Critical Views*, 47-54· D. M. Smith, "John: A Source for Jesus Research?", στο *John, Jesus, and History*, τόμ. 1 *Critical Appraisals of Critical Views*, 165-177.

αναφορές, συγκεκριμένες τοποθεσίες και τα γεγονότα παρουσιάζονται με εκπληκτική λεπτομέρεια, γ) μας δίνει επιπλέον πληροφορίες για τα πρόσωπα που περιγράφει.

2. Η συνδρομή της αρχαιολογίας

Στον πρόλογο του βιβλίου⁷ τους οι J. D. Crossan και J. L. Reed αναφέρουν: “οι λέξεις μιλούν. Μα και οι πέτρες το ίδιο”. Πράγματι σήμερα η αρχαιολογία έχει μιλήσει, αυτά που μας λέει είναι πολλά και σημαντικά. Τα τελευταία χρόνια οι αρχαιολογικές ανασκαφές στη Παλαιστίνη μας έχουν προσφέρει πάρα πολλά ευρήματα, τα οποία βοηθούν εξαιρετικά να κατανοήσουμε καλύτερα την εποχή του Χριστού. Διότι μπορεί τα κείμενα να περιγράφουν ένα περιστατικό, να αναφέρονται σε μια τοποθεσία, σε ένα αντικείμενο, αλλά η γνώση μας περιορίζεται στα θεωρητικά πλαίσια του κειμένου. Με τη βοήθεια όμως της αρχαιολογίας όλα όσα έχουν έρθει στο φως κατανοούνται στη πραγματική τους διάσταση⁸.

Αναντίρρητα, η συμβολή της αρχαιολογίας στην έρευνα του ιστορικού Ιησού σύμφωνα με το κατά Ιωάννην ευαγγέλιο είναι καθοριστική⁹, καθώς πλήθος ευρημάτων πλέον ταυτοποιούνται χάρη στις πληροφορίες του τετάρτου ευαγγελίου, δίνοντας μια άλλη ώθηση στην ερμηνεία του. Προκαλεί πράγματι εντύπωση πώς οι τελευταίες επτά ανακαλύψεις του 20^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον J. Charlesworth¹⁰, σχετίζονται και αναδεικνύουν το κατά Ιωάννην ευαγγέλιο. Μεταξύ των οποίων, η

⁷ J. D. Crossan και J. L. Reed, *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*, (New York: HarperSanFrancisco, 2001), xvii.

⁸ Βλ. C. Horn και E. C. D. Hunter, “Christianity in the Late Antique Near East”, στο *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, τομ. 2, έκδ. D.T. Potts, (Oxford: Blackwell Publishing, 2012), 1095.

⁹ Για μια πλήρη παρουσίαση της συμβολής της βλ. Μ. Γκουτζιούδη, “Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και οι Σχετικές Αρχαιολογικές Ανακαλύψεις”, στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*, (Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012), 107-125.

¹⁰ Βλ. P. N. Anderson, “Aspects of Historicity in the Gospel of John: Implications for Investigations of Jesus and Archaeology”, στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 591.

συναγωγή της Καπερναούμ, η κολυμβήθρα της Βηθεσδά, η κολυμβήθρα του Σιλβάμ, το πραιτώριο, ο λιθόστρωτος κ.α. Επίσης η εύρεση λίθινων υδρίων και τελετουργικών λουτρών (*mikvaoth*), μας επιτρέπει αφενός μεν να κατανοήσουμε καλύτερα τα όσα γράφει ο ευαγγελιστής, αφετέρου δε να αποκτήσουμε μια περισσότερο αποκρυσταλλωμένη εικόνα για τα ιουδαϊκά χωριά αλλά και για τις περί καθαρισμών διατάξεις που διαβάζουμε στα κείμενα.

Εν κατακλείδι, θα πρέπει να τονίσουμε πως ο ρόλος της βιβλικής αρχαιολογίας¹¹ δεν είναι να αποδεικνύει τα όσα αναφέρονται στη Βίβλο¹², ούτε τη χειριζόμαστε με αυτόν τον τρόπο. Αλλά κρίνουμε πως τόσο η θεολογική ερμηνεία και όσο και η βιβλική αρχαιολογία αποτελούν τις βάσεις για μια καλύτερη και αντιπροσωπευτικότερη ανάλυση των κειμένων. Η μία επιστήμη βοηθά την άλλη στην εξαγωγή συμπερασμάτων¹³.

3. Ιστορία της έρευνας

Η ιστορία της έρευνας για τον ιστορικό Ιησού χωρίζεται συνήθως σε τρεις περιόδους¹⁴, την περίοδο της παλιάς ή πρώτης αναζήτησης (*Old Quest*, -1920), την

¹¹ Για το τι είναι η βιβλική αρχαιολογία βλ. Μ. Γκουτζιούδη, “Τι είναι η Βιβλική Αρχαιολογία”, στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012), 11-31.

¹² Βλ. Μ. Κωνσταντίνου, “Σχέσεις Βιβλικής Αρχαιολογίας και Βιβλικής Ερμηνευτικής”, στο *Χριστός και Ιστορία, Επιστημονικό Συνέδριο προς τιμή του Καθηγητή Σάββα Αγουρίδη*, ΕΚΟ 6, (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993), 213-218.

¹³ Βλ. Α. Biran, “What is Biblical Archaeology?”, στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 2· J. C. H. Laughlin, *Archaeology and the Bible*, (London: Routledge, 2000), 1-32.

¹⁴ Οφείλουμε να σημειώσουμε πως οι θέσεις των ερμηνευτών πάνω σε αυτό το θέμα είναι ρευστές πχ. κάποιιοι προτείνουν πέντε περιόδους Βλ. J. H. Charlesworth, “The Historical Jesus: How To Ask Questions and Remain Inquisitive”, στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, τόμ. 1 *How to Study the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter, (Leiden: Brill, 2011), 91-92· γενικότερα βλ. E. Baasland, “Fourth Quest? What Did Jesus Really Want?”, στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, τόμ. 1 *How to*

περίοδο της νέας ή δεύτερης αναζήτησης (*New Quest*, 1950-1980) και την περίοδο της τρίτης αναζήτησης (*Third Quest*, 1985-2000). Κάθε μία από τις περιόδους έχει τα δικά της χαρακτηριστικά, καθώς και κάθε νέα αναζήτηση προσθέτει μία νέα προοπτική στην έρευνα. Επιγραμματικά να αναφέρουμε πως κατά την παλιά αναζήτηση κυριαρχούν οι λεγόμενοι βίοι του Χριστού¹⁵, κατά τη διάρκεια της νέας αλλάζει η οπτική των ερευνητών, καθώς η ιστορικοκριτική μέθοδος καθίσταται σημαντική στη ανάλυση των κειμένων και έτσι δεν έχουμε απλές αναφορές για τη ζωή του ως ψυχογραφήματα, αλλά έρευνες. Τέλος, στην τρίτη αναζήτηση¹⁶ παρατηρούμε έμφαση στη ιουδαϊκή προέλευση του Ιησού, τη χρήση της αρχαιολογίας, της κοινωνιολογίας, ενώ η πηγή των λογίων (Q) καθώς και το γνωστό κατά Θωμάν ευαγγέλιο αποκτούν ιδιαίτερο κύρος.

Περίοδος της παλιάς ή πρώτης αναζήτησης

Η έρευνα για τον ιστορικό Ιησού θεωρείται πως ξεκινά με τον H. Reimarus¹⁷. Έπειτα κύριος εκπρόσωπος αυτής της περιόδου είναι ο D.F. Strauss¹⁸, ο οποίος εισήγαγε την έννοια του μύθου, μάλιστα έφθασε στο σημείο να υποστηρίξει τη θέση πως ο χριστιανικός μύθος επικάλυψε τόσο πολύ τον πραγματικό Ιησού, ώστε είναι αδύνατο να ανασυνθέσουμε το βίο του. Επιπροσθέτως, αυτός πίστευε πως το ευαγγέλιο του Ιωάννη είναι αδύνατον να το εξετάσουμε ως μια ιστορική πηγή. Ακολούθως, έχουμε τον γνωστό W. Wrede¹⁹, ο οποίος ανέπτυξε τη θεωρία του

Study the Historical Jesus, 33, όπου παρουσιάζονται αρκετές θέσεις, αν και ο συγγραφέας του άρθρου προτείνει πως πλέον οδηγούμαστε σε μία τέταρτη αναζήτηση.

¹⁵ Βλ. M. A. Powell, *Jesus as a Figure in History: How Modern Historians View the Man from Galilee*, (Louisville, Westminster John Knox Press, 1998), 13-14.

¹⁶ Για πλήρη ανάλυση των θέσεων του τρίτου ερωτήματος βλ. J. Berger, "The Search for Jesus' Special Profile", στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, τόμ. 1 *How to Study the Historical Jesus*, 57-90.

¹⁷ Βλ. H. Bond, *The Historical Jesus. A Guide for the Perplexed*, (London: T&T Clark International, 2012), 8.

¹⁸ D. F. Strauss, *The Life of Jesus Examined*, (Mifflintown: Silver Press, 1835).

¹⁹ Για τον W. Wrede και το μεσσιανικό μυστικό βλ. I. Καραβιδόπουλου, *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιον*, ΕΚΔ 2, (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 1988), 101.

“μεσσιανικού μυστικού” σύμφωνα με το κατά Μάρκον ευαγγέλιο, το οποίο μπορεί μιν να είναι το πρώτο ευαγγέλιο, ωστόσο αναπτύσσει τη δική του θεολογική συμβολή και χάνει την ιστορικότητά του. Ο σύγχρονός του C. H. Dodd²⁰ διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους και υποστηρίζει την ιστορική αξιοπιστία του τετάρτου ευαγγελίου παράλληλα με τη θεολογική του σημασία. Στη συνέχεια, εμφανίζονται ο J. Weiss²¹, ο οποίος αποκλείει τον Ιωάννη από την έρευνά του και ο A. Schweitzer²², ο οποίος τονίζει την εσχατολογική προοπτική του κηρύγματος του Ιησού.

Ανάμεσα στην περίοδο της παλιάς και της νέας αναζήτησης συνήθως τίθεται μια εμβόλιμη περίοδος, η οποία αναφέρεται ως περίοδος χωρίς καμία αναζήτηση (*no quest*), δίχως δηλαδή να περιλαμβάνεται σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες. Σε αυτήν την περίοδο κύριος εκπρόσωπος είναι ο γνωστός καινοδιαθηκολόγος R. Bultmann²³, ο οποίος διαχωρίζει τον Ιησού της πίστης από τον ιστορικό Ιησού, πιστεύοντας πως τα ευαγγέλια δεν αποτελούν πηγή για τον ιστορικό Ιησού καθώς μας δείχνουν πως ο ιστορικός Ιησούς, έγινε ο κηρυγματικός Ιησούς.

Περίοδος της νέας ή δεύτερης αναζήτησης

Η περίοδος αυτή εγκαινιάστηκε με το έργο του μαθητή του Bultman, E. Käsemann²⁴, ο οποίος μπορεί να είναι σκεπτικός απέναντι στην ιστορικότητα των ευαγγελίων, ωστόσο θεωρεί πως μεθοδολογικά υπάρχουν στοιχεία που μπορεί να μας καταστήσουν ικανούς να βρούμε τον ιστορικό Ιησού. Σε αυτήν την περίοδο εισήχθη και το κριτήριο της διαφοροποίησης (*dissimilarity*). Στη συνέχεια, ο N. Perrin²⁵ πρόσθεσε ακόμα δύο κριτήρια, της συνοχής (*coherence*) και της πολλαπλής μαρτυρίας (*multiple*

²⁰ C. H. Dodd, *Historical Tradition in the Fourth Gospel*, (Cambridge: University Press), 1963

²¹ J. Weiss, *Jesus' Proclamation of the Kingdom of God*, μτφ. R. H. Hiers και D. L. Holland (Chico: Scholars Press, 1985)

²² A. Schweitzer, *Ιστορία της έρευνας του βίου του Ιησού*, (Αθήνα: Αρτος Ζωής, 1982).

²³ R. K. Bultmann, *Jesus Christ and Mythology*. (New York: Scribner, 1958) R. K., Bultmann, *Jesus*, (Hamburg: Siebenstern, 1967).

²⁴ E. Käsemann, "Das Problem Des Historischen Jesus." *ZThK* 51. 2 (1954): 125-153.

²⁵ N. Perrin, *Rediscovering the Teaching of Jesus*, (New York: Harper & Row, 1976).

attestation). Για τον Ιωάννη την ίδια περίπου εποχή δημοσίευσε μια μελέτη ο J. Robinson²⁶, ο οποίος όχι μόνο θεώρησε το ευαγγέλιο του Ιωάννη ισάξιο με τα συνοπτικά από ιστορικής πλευράς, αλλά μάλιστα θεωρεί πως αυτό βασίζεται σε πηγές προγενέστερες των υπολοίπων.

Περίοδος της τρίτης αναζήτησης

Σε αυτήν την περίοδο ανήκουν πάρα πολλοί μελετητές. Αρχικά να αναφέρουμε τον G. Vermes²⁷, ο οποίος είδε τον Ιησού ως έναν πιστό και χαρισματικό Ιουδαίο. Ακολούθως, ο E. P. Sanders²⁸ τον παρουσιάζει ως έναν προφήτη που θα αποκαταστήσει τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ, βασιζόμενος κυρίως στο ευαγγέλιο του Μάρκου. Ο R. Horsley²⁹, βασίζεται περισσότερο σε κοινωνιολογικές αναλύσεις, προβάλλοντας τον Ιησού ως κοινωνικό επαναστάτη. Παρόλα αυτά θεωρούμε αξιοπρόσεκτες τις αναλύσεις του σχετικά με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της Γαλιλαίας την εποχή του Ιησού. Στην ίδια περίπου περίοδο άρχισε να δραστηριοποιείται μια ομάδα 150 ερευνητών οι οποίοι αποτέλεσαν το περιβόητο σεμινάριο για τον Ιησού (*The Jesus Seminar*)³⁰, ιδρυτής του οποίου θεωρείται ο Robert Funk μαζί με τον J. D. Crossan. Αυτή η ομάδα είχε ως σκοπό να ανακαλύψει τον ιστορικό Ιησού καθορίζοντας πολύ αυστηρά και συγκεκριμένα κριτήρια. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί πως τύπωσαν με διαφορετικό χρώμα, ανάλογα με το πόσο πιθανό θεωρούν κάθε στίχο από τα ευαγγέλια ότι ανάγεται στον ιστορικό Ιησού, αφού προηγουμένως ψήφιζαν για αυτό. Ανάμεσα σε αυτά συνυπολόγιζαν και το γνωστικό κατά Θωμάν ευαγγέλιο. Από το ευαγγέλιο του Ιωάννη θεωρούν αυθεντικό

²⁶ J. A. T. Robinson, *The Priority of John* (Oak Park: Meyer-Stone Books, 1987)

²⁷ G. Vermes, *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels*, (Philadelphia: Fortress Press, 1981)
G. Vermes, *The Real Jesus, Then and Now*, (Minneapolis: Fortpress Press, 2010).

²⁸ E. P. Sanders, *στο ίδιο*.

²⁹ R. A. Horsley, *Jesus and the Politics of Roman Palestine*, (Columbia: University of South Carolina), 2014.

³⁰ R. W. Funk κ.ά., *The Five Gospels: What Did Jesus Really Say? The Search for the Authentic Words of Jesus*, (New York: Harper Collins, 1996).

μόνο έναν στίχο!). Ενώ το σεμινάριο για τον Ιησού δεν έφερε την αναμενόμενη επιτυχία, ο J. D. Crossan³¹, ένα ιδρυτικό μέλος του, έχει να παρουσιάσει ένα μεγάλο συγγραφικό έργο σχετικό με τον ιστορικό Ιησού. Θεωρούμε αρκετά σημαντική τη συμβολή του στην έρευνα του ιστορικού Ιησού, καθώς λαμβάνει υπόψιν του τα αρχαιολογικά ευρήματα και καταλήγει πολλές φορές σε αξιοσημείωτα συμπεράσματα, που ακόμα και αν δεν γίνονται πάντα αποδεκτά, τουλάχιστον προάγουν την έρευνα.

Ο D. Flusser³², προβάλλει ιδιαίτερα την ιουδαϊκή παιδεία του Ιησού. Επίσης, εκτιμώντας τα ευαγγέλια καταλήγει πως ο Ιωάννης δεν μπορεί να είναι ιστορικά αξιόπιστος για μια βιογραφία του Ιησού. Έτερος σπουδαίος μελετητής του ιστορικού Ιησού ο J. P. Meier³³, ο οποίος με το πεντάτομο έργο του *A marginal Jew* κάνοντας εξαντλητική πολλές φορές χρήση διαφόρων κριτηρίων, θεωρεί πως ο Ιησούς περιθωριοποιήθηκε εξαιτίας της διδασκαλίας του. Στον ίδιο μεθοδολογικό τρόπο εργασίας παραπλήσια κινείται και ο N. T. Wright³⁴, με σοβαρή και μετρημένη γραφή τοποθετεί και ερμηνεύει τον Ιησού εντός του ιουδαϊκού πλαισίου, σεβόμενος την παράδοση της εκκλησίας. Μας προκαλεί εντύπωση πως ο Wright αναφέρει ότι βασίστηκε στους συνοπτικούς και όχι στον Ιωάννη, καθώς του φάνηκε δύσκολο να ασχοληθεί με κάτι που δεν είναι συνηθισμένος. Ο B. Malina³⁵, επιμένει πως θα πρέπει να δίνουμε πλέον έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες ώστε βάσει των κειμένων να κατανοήσουμε το περιβάλλον του Ιησού. Με τη μελέτη του πράγματι ανοίγονται

³¹ J. D. Crossan, *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, (New York: Harper Collins, 1993)· J. D. Crossan, *Jesus: A Revolutionary Biography*, (New York: Harper Collins, 2009).

³² D. Flusser, *Jesus*, (Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 2001).

³³ J. P. Meier, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*, ABRL 5 τόμ. (New York: Yale University Press, 1991-2016)

³⁴ N. T. Wright, *Christian Origins and the Question of God*, 3 τόμ. (Minneapolis: Fortress Press, 1992-2003).· N. T. Wright, *Simply Jesus: A New Vision of Who He Was, What He Did, and Why He Matters*, (New York: HarperOne, 2011.)

³⁵ B. Malina, *The Social World of Jesus and the Gospels*, (London: Routledge, 1996).

ερμηνευτικοί δρόμοι. Η P. Fredriksen³⁶, παρότι δεν αρνείται την υψηλή χριστολογία του τετάρτου ευαγγελίου, πιστεύει πως στις διηγήσεις του Πάθους αυτό αποτελεί αξιόπιστο μάρτυρα, ενώ για τα υπόλοιπα γεγονότα προτιμά τους συνοπτικούς, οι οποίοι δεν θυσιάζουν την ιστορικότητα των διηγήσεων για χάρη της θεολογίας. Στη συνέχεια ο J. D. G. Dunn³⁷, ο οποίος σε όλα του τα έργα υπεραμύνεται της προφορικής παράδοσης. Αναγνωρίζει μεν πως ο Ιωάννης κινείται πάνω σε διαφορετικές προφορικές παραδόσεις σε σχέση με τους συνοπτικούς, ωστόσο θεωρεί πως πρέπει να χρησιμοποιείται συμπληρωματικά, δίνοντας προβάδισμα στις πηγές που αξιοποιούν τα υπόλοιπα τρία ευαγγέλια. Σημαντικός σταθμός για τη μελέτη τόσο του τετάρτου ευαγγελίου αλλά όσο και του ιστορικού Ιησού θεωρούμε τις μελέτες του P. N. Anderson³⁸, καθώς αναδεικνύει την ιστορική αξιοπιστία των μαρτυριών του Ιωάννη. Μαζί με τον Μάρκο τα θεωρεί ισάξια ευαγγέλια για τη μελέτη του ιστορικού Ιησού, χαρακτηρίζοντάς τα με την έκφραση *bi-optic gospels*, παραμερίζοντας πολλές φορές τον Ματθαίο και τον Λουκά. Επίσης, αποτελεί συνεκδότης του τρίτομου έργου *John, Jesus and History*, το οποίο αναδεικνύει πτυχές της ιστορικότητας του Ιωάννη σε σχέση με τον ιστορικό Ιησού. Η A.-J. Levine³⁹, στο βιβλίο της για τον ιστορικό Ιησού χρησιμοποιεί τον Ιωάννη ως πηγή εξίσου αξιόπιστη με τα υπόλοιπα κείμενα. Το ίδιο και ο R. Bauckham⁴⁰, ο οποίος εξετάζοντας χωρία του κατά Ιωάννην πιστεύει στη ιστορική αξιοπιστία του ευαγγελίου καθώς και τη χρησιμοποίησή του ως πηγή για τη μελέτη του ιστορικού Ιησού. Ο D. M. Smith⁴¹, μας αναφέρει πως ο Ιωάννης είναι ιστορικά αξιόπιστος, δεν θα πρέπει όμως να τον συγκρίνουμε με τους συνοπτικούς,

³⁶ P. Fredriksen, *From Jesus to Christ. The Origins of the New Testament Images of Jesus*, (New Haven: Yale University Press, 1988)

³⁷ J.D.G. Dunn, *Christianity in the Making*, 3 τόμ. (Grand Rapids: Eerdmans, 2003-2016).

³⁸ P.N. Anderson, *The Fourth Gospel and the Quest for Jesus* (London: T&T Clark, 2006).

³⁹ A.-J. Levine, *The Misunderstood Jew. The Church and the Scandal of the Jewish Jesus*, (New York: HarperCollins, 2006).

⁴⁰ R. Bauckham, *The Testimony of the Beloved Disciple: Narrative, History, and Theology in the Gospel of John* (Grand Rapids: Baker Academic, 2007).

⁴¹ D. M. Smith, *The Fourth Gospel in Four Dimensions* (Columbia: University of South Carolina Press, 2008).

καθώς βασίζεται σε διαφορετικές παραδόσεις, θέση που έχει αναπτύξει και ο J. D. G. Dunn. Ο M. Casey⁴² συγγράφοντας περί τις 600 σελίδες για τον ιστορικό Ιησού, αφιερώνει μόνο 10 σελίδες στο ευαγγέλιο και αυτό για να αναφέρει πως το τέταρτο ευαγγέλιο είναι ένα υπέροχο κείμενο, αλλά για την κατανόηση της εξέλιξης της εκκλησίας και όχι για τον ιστορικό Ιησού καθώς είναι ιστορικά μη αξιόπιστο. Απεναντίας όμως ο J. Charlesworth⁴³, του οποίου η συμβολή στην έρευνα είναι καθοριστική, πιστεύει πως ο τέταρτος ευαγγελιστής πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψιν από τους ερευνητές, καθώς η μαρτυρία του τεκμαίρεται ως υπολογίσιμη τόσο από την εξέταση των κειμένων, όσο και σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο αρχαιολόγος S. Gibson⁴⁴, όντας επικεφαλής ή εργαζόμενος σε πολλές αρχαιολογικές ανασκαφές στο Ισραήλ, αναλύοντας τα αρχαιολογικά ευρήματα μας παρέχει πληροφορίες που μας φέρνουν, αφενός κοντύτερα στον ιστορικό Ιησού και αφετέρου δε, αναδεικνύουν πολλές πτυχές του ευαγγελίου του Ιωάννη. Άλλη μία αρχαιολογική μελέτη για τον Ιησού είδε το φως της δημοσιότητας την ίδια χρονιά με τον S. Gibson. Πρόκειται για το τελευταίο έργο του B. Pixner⁴⁵, ο οποίος έχοντας ζήσει για πολλά χρόνια στο Ισραήλ, συμμετέχοντας παράλληλα σε ανασκαφές ή επισκεπτόμενος τοποθεσίες που θεωρούσε πως αναφέρονται στα ευαγγέλια, καταθέτει την άποψή του. Μας προξένησε εντύπωση ο τρόπος που χειρίζεται τα κείμενα, δεν απορρίπτει κανένα, ούτε δίνει προβάδισμα ή προτεραιότητα σε κάποιον. Απλώς προσπαθεί βάσει των αρχαιολογικών ευρημάτων να τα συνδυάσει μεταξύ τους ώστε να προσφέρει την αντιπροσωπευτικότερη εικόνα για τον ιστορικό Ιησού. Σε πολλά σημεία τα καταφέρνει, άλλοτε πάλι όχι. Αν και οι απόψεις του είναι

⁴² M. Casey, *Jesus of Nazareth. An Independent Historian's Account of His Life and Teaching*, (London: T&T Clark International, 2010).

⁴³ Μεταξύ άλλων J. H. Charlesworth, "The Historical Jesus in the Fourth Gospel: A Paradigm Shift?", *JSHJ* 8 (2010) 3–46· J. Charlesworth έκδ., *Jesus and Archaeology* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006)· J. Charlesworth έκδ., *John and Qumran*, (London: Geoffrey Chapman, 1972).

⁴⁴ S. Gibson, *Οι τελευταίες Ημέρες του Ιησού, Με βάση τα Αρχαιολογικά ευρήματα*, μτφ. Σ. Δεσπότης (Αθήνα: Ουρανός, 2010).

⁴⁵ B. Pixner, *Paths of the Messiah, and Sites of the Early Church from Galilee to Jerusalem. Jesus and Jewish Christianity in Light of Archaeological Discoveries*, έκδ. R. Riesner, (San Francisco: Ignatius Press, 2010).

ελκυστικές, δυστυχώς με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά στοιχεία, παραμένουν υποθέσεις. Ένα όμορφο και ευανάγνωστο βιβλίο για τον ιστορικό Ιησού προσέφερε ο Ιρανός και μουσουλμάνος ερευνητής Ρ. Άσλαν⁴⁶, περιγράφοντας ιδιαίτερα γλαφυρά την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της εποχής του Ιησού. Την ίδια περίοδο κυκλοφόρησε το βιβλίο του διακεκριμένου φυσικού C. J. Humphreys⁴⁷, ο οποίος προσπαθεί διεπιστημονικά να ανιχνεύσει το ημερολογιακό πρόβλημα του Πάσχα και του τελευταίου δείπνου του Ιησού με τους μαθητές του. Αυτός εξετάζει και τα τέσσερα ευαγγέλια από κοινού προσπαθώντας να τα εναρμονίσει δίχως να θεωρεί το ευαγγέλιο του Ιωάννη ήσσονος ιστορικής σημασίας. Απεναντίας να αναφέρουμε το τελευταίο βιβλίο, του ειδικού στα θέματα για τον ιστορικό Ιησού, Β. Pitre⁴⁸, ο οποίος ασχολούμενος με το τελευταίο δείπνο του Ιησού με τους μαθητές του, συζητώντας μεν, απορρίπτοντας δε τις θέσεις του C. J. Humphreys, μας καταθέτει αρκετά απόλυτα την άποψή του, πως αν και η έρευνα πλέον τείνει να δίνει προβάδισμα στην ιστορικότητα των πληροφοριών του Ιωάννη, τουλάχιστον για το Πάθος, παρόλα αυτά θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η τάση αυτή και να στραφούμε στους συνοπτικούς.

Όπως είδαμε τα τελευταία χρόνια στην έρευνα αρχίζει να αποκτά ο Ιωάννης περισσότερο έδαφος σε σχέση με το παρελθόν. Καθοριστικής σημασίας, κατά την άποψη μας, αποτελεί για την επανεκτίμηση του ευαγγελίου η συμβολή της αρχαιολογίας.

Όσα αναφέραμε παραπάνω είναι δηλωτικά της έρευνας για τον ιστορικό Ιησού στη ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Στη χώρα μας δεν υπάρχει το ίδιο ενδιαφέρον για τον ιστορικό Ιησού, παρόλα αυτά όμως έχουν δημοσιευτεί ορισμένες μελέτες και άρθρα που εξετάζουν το θέμα.

⁴⁶ Ρ. Άσλαν, *Ο Ζηλωτής. Ο Βίος του Ιησού του Ναζωραίου*, μτφ. Α. Παπασταύρου, (Αθήνα Πατάκη, 2015). Πρβλ. τη κριτική επί της αγγλικής εκδόσεως του βιβλίου, Σ. Δεσπότη, κριτική στο *The Life and Times of Jesus of Nazareth* του R. Aslan, *ΔΒΜ* 30 (2012): 105-107.

⁴⁷ C. J. Humphreys, *Η ημέρα που Σταυρώθηκε ο Ιησούς. Ανασυνθέτοντας τις τελευταίες ημέρες του Πάθους*, μτφ. Α. Κλήμη, επιμ. Μ. Γκουτζιούδης, (Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2016).

⁴⁸ Β. Pitre, *Jesus and the Last Supper*, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2015).

Χρονολογικά πρώτος ασχολήθηκε ο Γ. Παπαμιχαήλ⁴⁹ και λίγο αργότερα ο Π. Τρεμπέλας⁵⁰, αμφότεροι όμως με απολογητική σκοπιά θέλοντας τα τονίσουν τη θεανδρικήτητα του προσώπου του Ιησού. Παραπλήσια έργα αλλά μεταγενέστερα παρουσίασαν ο Λ. Διαμαντόπουλος⁵¹ και ο Δ. Μαγκριώτης⁵².

Κυρίαρχη θέση κατέχει ο καθηγητής Σ. Αγουρίδης⁵³, ο οποίος με κάποιες μελέτες, άρθρα και μεταφράσεις επιχειρεί να ενημερώσει, να συζητήσει και να καταθέσει τη δική του συμβολή από ορθόδοξης ερμηνευτικής ματιάς στη έρευνα για τον ιστορικό Ιησού. Κατά την περίοδο που αρχίζει την ενασχόλησή του με τον ιστορικό Ιησού ο Αγουρίδης έχουμε τη μελέτη του Π. Ανδριόπουλου⁵⁴, ο οποίος εξετάζει τα δεδομένα της έρευνας κατά την εποχή εκείνη, δίνοντας έμφαση στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία, προσθέτοντας συνάμα την ορθόδοξη κριτική ματιά κυρίως όμως σε θέματα ερμηνευτικής των κειμένων. Ακολούθως το 1983 ο Π. Βασιλειάδης⁵⁵, ο οποίος

⁴⁹ Γ. Παπαμιχαήλ, *Ο Ιησούς Χριστός ως ιστορικό πρόσωπο*, 2^η έκδ. (Αθήναι: Τύποις "Ερμού", 1923).

⁵⁰ Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ιησούς ο από Ναζαρέτ*, (Αθήναι: Εκδοτικός οίκος η "Ζωή", 1928).

⁵¹ Λ. Διαμαντόπουλου, *Ιησούς ο Χριστός: ως ιστορική προσωπικότητα* (Αθήναι: Σωτήρ, 1978).

⁵² Δ. Μαγκριώτη, *Ο Χριστός και η σύγχρονος σκέψις*, (Αθήναι, 1948).

⁵³ Σ. Αγουρίδη, "Η ιστορία της έρευνας για τον ιστορικό Ιησού (Πορτραίτα του Ιησού)", στο *Ερμηνευτική των ιερών κειμένων. Προβλήματα - Μέθοδοι Εργασίας στην Ερμηνεία των Γραφών*, 2^η έκδ, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2000), 276-321. Σ. Αγουρίδη, "Η αναζήτηση του ιστορικού Ιησού απο τη νεότερη ευρωπαϊκή σκέψη", *ΔΒΜ* 5 (1986): 5-22. Σ. Αγουρίδη, "Ο Ιησούς στα Συνοπτικά Ευαγγέλια", στο *Δοκίμια στις Ρίζες του Χριστιανισμού*, (Αθήνα: Έννοια, 2005), 9-45. E. Trocmé, *Ο Ιησούς απο τη Ναζαρέτ όπως τον είδαν όσοι τον γνώρισαν*, μτφ. Σ. Αγουρίδη - Π. Λιαλιάτση, *BAM* 7, (Αθήνα: Κέντρο Βιβλικών Μελετών "Άρτος Ζωής", 1983). J. Jeremias, *Ο Ιησούς και το Ευαγγέλιό του*, μτφ. Σ. Αγουρίδη, *BAM* 8, (Αθήνα: Κέντρο Βιβλικών Μελετών "Άρτος Ζωής", 1984). Για μια κριτική παρουσίαση της συμβολής του Αγουρίδη για τη μελέτη του ιστορικού Ιησού βλ. Χ. Ατματζίδη, "Ο Καθηγητής Σάββας Αγουρίδης και η έρευνα για τον ιστορικό Ιησού", στο *Καινοδιαθηκικά, Critical Approaches to the Bible II*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014), 169-195.

⁵⁴ Π. Ανδριόπουλου, *Το Πρόβλημα του "Ιστορικού Ιησού" εν τη συγχρόνω ερμηνευτική της Κ.Δ. υπό το φως της θεολογίας Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, (Αθήνα: 1975).

⁵⁵ Π. Βασιλειάδη, "Βιβλική Κριτική και Ορθοδοξία", στο *Βιβλικές Ερμηνευτικές Μελέτες*, *BB* 6, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 1988), 54-70.

εξετάζοντας τη βιβλική κριτική των κειμένων αναφέρεται στην έρευνα του ιστορικού Ιησού και του χειρισμού των κειμένων με βάση τις ερμηνευτικές μεθόδους που ακολούθησαν οι ερευνητές. Αρκετά χρόνια αργότερα ο Ι. Καραβιδόπουλος⁵⁶ ασχολείται με την τρίτη κυρίως αναζήτηση της έρευνας για τον ιστορικό Ιησού. Την ίδια περίπου χρονιά ο Ε. Γκίκας⁵⁷ εκδίδει ένα βιβλίο για τον ιστορικό Ιησού, το οποίο όμως στην ουσία αποτελεί μια πρόχειρη βιογραφία του Χριστού, βασιζόμενη στα όσα αναφέρουν οι ευαγγελικές διηγήσεις. Κάτι ανάλογο βέβαια παρουσίασε και ο Γ. Πατρώνος⁵⁸, λίγα χρόνια νωρίτερα, σαφέστατα όμως με καλύτερες και πιστότερες στα ευαγγέλια ερμηνείες. Πλέον τα τελευταία χρόνια ο Χ. Ατματζίδης⁵⁹ παρουσιάζει αρκετές μελέτες, έχοντας ως θέμα τον ιστορικό Ιησού, είτε καλύπτοντας και αναλύοντας ενδελεχώς την ιστορία της έρευνας, είτε εξετάζοντας και διερευνώντας συγκεκριμένες απόψεις για τον ιστορικό Ιησού.

Τέλος, να αναφέρουμε δύο πρόσφατα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στη χώρα μας. Το ένα είναι του γνωστού καθηγητή της Θεολογικής Σχολής της Τυβίγγης Ο. Hofius⁶⁰, ο οποίος εξετάζει την έρευνα του ιστορικού Ιησού ως θεολογικό πρόβλημα, τονίζοντας εσφαλμένες τοποθετήσεις των ερευνητών και δίνοντας έμφαση κυρίως στη διπλή φύση του Χριστού ως Θεού και ως ανθρώπου. Το δεύτερο άρθρο του Δ. Γκίκα⁶¹ το οποίο

⁵⁶ Ι. Καραβιδόπουλου, "Η "Τρίτη" Αναζήτηση του Ιστορικού Ιησού", στο *Βιβλικές Μελέτες Γ'*, ΒΒ 28, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2004), 240-259.

⁵⁷ Ε. Γκίκας, *Ο Χριστός Ιησούς, Μύθος ή Πραγματικότητα;*, (Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην, 2003).

⁵⁸ Γ. Πατρώνος, *Η Ιστορική Πορεία του Ιησού, Από τη Φάτνη ως το Κενό Μνημείο*, 2η επανέκδοση (Αθήνα: Δόμος, 1997).

⁵⁹ Χ. Ατματζίδης, "The Historical Jesus: State of Research and Methodological Questions from an Orthodox Perspective", στο *Καινοδιαθηκικά, Critical Approaches to the Bible II*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014), 313-341· Χ. Ατματζίδης, "Ο Καθηγητής Σάββας Αγουρίδης και η έρευνα για τον ιστορικό Ιησού", στο *Καινοδιαθηκικά, Critical Approaches to the Bible II*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014), 169-195· Χ. Ατματζίδης, "'Ιησοῦς ... ἦν [γάρ] παραδόξων ἔργων ποιητής". Η εξορκιστική δραστηριότητα του Ιησού - Περιπτώσιολογία και νοσηματοδότηση", στο *Καινοδιαθηκικά, Critical Approaches to the Bible II*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014), 157-167.

⁶⁰ Ο. Hofius, "Το ερώτημα περί του Ιστορικού Ιησού ως θεολογικό πρόβλημα", *ΔΒΜ* 30 (2012): 60-85.

⁶¹ Δ. Γκίκας, "Ο Ιησούς ως Ιστορικό Πρόσωπο", *Ιστορικά Θέματα* 143 (2014): 70-85.

είναι και χρονολογικά το πλέον πρόσφατο στην ελληνική βιβλιογραφία προχωρεί σε μια γενική και συνοπτική αναφορά του ιστορικού Ιησού.

4. Πορεία και μέθοδος εργασίας

Στη παρούσα εργασία ασχολούμαστε με τις πληροφορίες που αντλούμε από το ευαγγέλιο του Ιωάννη για τον ιστορικό Ιησού με τη συνδρομή της αρχαιολογίας. Μέχρι πρότινος η έρευνα για τον ιστορικό Ιησού περιοριζόταν συνήθως, αν όχι, κατά κύριο λόγο με τις πληροφορίες που μας παρέχουν τα συνοπτικά ευαγγέλια. Πλέον το τέταρτο ευαγγέλιο αρχίζει να θεωρείται από πολλούς ως πηγή ισάξια των συνοπτικών καθώς διασώζει πολλές μοναδικές πληροφορίες, οι οποίες επαληθεύονται από την αρχαιολογική σκαπάνη. Αυτές παρουσιάζουμε και εμείς.

Η εργασία δομείται σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο εξετάζουμε τα κτηριακά συγκροτήματα τα οποία αναφέρονται από τον Ιωάννη με συγκεκριμένες πληροφορίες, οι οποίες επαληθεύτηκαν από τους αρχαιολόγους. Για παράδειγμα ο ευαγγελιστής για την κολυμβήθρα της Βηθεσδά μας αναφέρει πως έχει πέντε στοές, κάτι που μέχρι πρότινος ερμηνευόταν πως αποτελεί συμβολική αναφορά στην Πεντάτευχο, ενώ πλέον έρχεται η αρχαιολογία να μας δείξει πως πράγματι αποτελούνταν από πέντε στοές.

Ακολουθως, στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύουμε τα ταφικά ευρήματα που είτε σχετίζονται με καταστάσεις και γεγονότα, είτε με πρόσωπα που αναφέρονται στο ευαγγέλιο του Ιωάννη. Έτσι για παράδειγμα κάνουμε λόγο για την εύρεση του σαβάνου που βρέθηκε στην κοιλάδα Εννώμ, το οποίο ανάγεται στην εποχή του Χριστού και μας δείχνει πως η αναφορά του Ιωάννη σε οθόνια αντί σινδόνης των συνοπτικών δεν είναι ουτοπική.

Τέλος, στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο ασχολούμαστε με την τοπογραφία του Ιωάννη. Στο μεν τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε όλες τις μοναδικές τοπογραφικές αναφορές του τετάρτου ευαγγελίου, ενώ στο τέταρτο τις αναφορές που συναντώνται και στους συνοπτικούς. Απλώς ο Ιωάννης μας παρέχει επιπλέον πληροφορίες οι οποίες επαληθεύονται από την αρχαιολογική έρευνα.

Κύριο εργαλείο μας για τη παρούσα εργασία αποτέλεσαν τα συμπεράσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών. Επίσης, συνεπικουρικά χρησιμοποιήσαμε την ιστορικοκριτική μέθοδο προσέγγισης των κειμένων. Επιπροσθέτως, με τη βοήθεια της διακειμενικής προσέγγισης είδαμε την εξέλιξη των θεολογικών εννοιών στα κείμενα. Τέλος, δεν αδιαφορήσαμε για την αφηγηματική ανάλυση των κειμένων, μια προσέγγιση που ολοένα και περισσότερο χρησιμοποιείται για το τέταρτο ευαγγέλιο. Στα σημεία που θεωρήσαμε πως άξιζε να παρουσιάσουμε κάποιο συμπέρασμα, το παραθέσαμε σε υποσημείωση.

Επιπλέον, θα πρέπει να καταστήσουμε σαφές πως έχουμε υπόψιν μας τα συμπεράσματα της έρευνας⁶² για το συγγραφέα του τετάρτου ευαγγελίου, καθώς και όλη τη συζήτηση⁶³ περί της πατρότητας της συγγραφής του ευαγγελίου, απλώς για λόγους καθαρά αναγνωστικούς για να μη γινόμαστε κουραστικοί χρησιμοποιούμε τους όρους *Ιωάννης* ή ο *ευαγγελιστής Ιωάννης*. Όλες οι παραπομπές της ΚΔ είναι σύμφωνα με την 27^η κριτική έκδοση των Nestle-Aland⁶⁴, ενώ οι παραπομπές της ΠΔ σύμφωνα με το κείμενο των Ο' σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Rahlfs⁶⁵. Επίσης, όταν αναφερόμαστε στο τέταρτο ευαγγέλιο παραπέμπουμε απευθείας σε στίχο ή κεφάλαιο παραλείποντας τη συντομογραφία του βιβλίου (Ιω), ενώ σε οποιαδήποτε άλλη παραπομπή βιβλικού χωρίου σημειώνουμε τη συντομογραφία του βιβλίου σύμφωνα με τις συντομογραφίες της ΕΒΕ. Οι παραπομπές στις ραβινικές γίνονται από την έκδοση του Neusner⁶⁶ για τη *Μισνά*, ενώ από την έκδοση του Epstein⁶⁷ για το

⁶² Βλ. D.A., Desilva, *An Introduction to the New Testament: contexts, methods and ministry*, (InterVarsity Press, 2004), 391-393.

⁶³ K. L. Schmidt, *John*, WBC 36, (Texas: Word Books, 1987), lxvi-lxxv.

⁶⁴ *Καινή Διαθήκη*, έκδ. K. Aland-J. Karavidopoulos-C. M. Martini-B. M. Metzger, *Novum Testamentum*, 27η έκδ., (Stuttgart, 1998).

⁶⁵ *Παλαιά Διαθήκη*, έκδ. A. Rahlfs, *Septuaginta*, (Stuttgart, 1965).

⁶⁶ *Μισνά*, έκδ. J. Neusner, *The Mishnah: A New Translation*, (New Heaven: Yale University Press, 1988).

⁶⁷ *Ταλμούδ*, έκδ. I. Epstein, *Hebrew-English Edition of the Babylonian Talmud* μτφ. M. Simon (London: Soncino Press, 1963).

Ταλμούδ. Τέλος, όλες οι συντομογραφίες βιβλίων και περιοδικών ακολουθούν τη δεύτερη έκδοση του *The SBL Handbook of Style*⁶⁸.

⁶⁸ B. J. Collins, B. Buller και J. F. Kutsko έκδ., *The SBL Handbook of Style for Biblical Studies and Related Disciplines*, 2η έκδ., (Atlanta: SBL Press, 2014).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' ΚΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ

1. Η Κολυμβήθρα της Βηθεσδά

Στο 5^ο κεφάλαιο του κατά Ιωάννην και μάλιστα στους πρώτους στίχους 2-9, ο Ιησούς βρίσκεται στα Ιεροσόλυμα. Συγκεκριμένα ο ευαγγελιστής τον τοποθετεί στην προβατική κολυμβήθρα ή αλλιώς στα εβραϊκά Βηθζαθά. Το όνομα ακριβώς της κολυμβήθρας δεν έχει καθοριστεί, καθώς υπάρχουν διάφορες μαρτυρίες στα χειρόγραφα. Συγκεκριμένα, συναντάμε τις εξής παραλλαγές: Βηθσαϊδά⁶⁹, Βηθεσδά⁷⁰ και Βηθζαθά⁷¹. Θεωρείται πιθανό πως προτιμήθηκε περισσότερο η ονομασία Βηθεσδά, χάριν της συσχέτισής της με το θαύμα του παραλυτικού σε συνδυασμό με την ερμηνεία του ονόματος ως σπίτι του ελέους⁷².

Μέχρι την ανακάλυψη των χειρογράφων του Κουμράν δεν είχαμε κάποιο στοιχείο για αυτόν τον χώρο. Σύμφωνα με τους ειδικούς, τα κείμενα του Κουμράν χρονολογούνται από τον 2^ο π.Χ. αιώνα μέχρι τον 1^ο μ.Χ⁷³. Στα χειρόγραφα αυτά όμως, υπάρχει και ένα χάλκινο ειλητάριο⁷⁴ το λεγόμενο *Copper Scroll* ή 3Q15. Συγκεκριμένα το εν λόγω ειλητάριο χρονολογείται⁷⁵ περίπου το 50-100 μ.Χ. Στο κείμενο που

⁶⁹ Σημαίνει το σπίτι του ψαρά και εμφανίζεται στον πάπυρο P⁶⁶, P⁷⁵, στο Βατικανό κώδικα, στη Βουλγάτα, στον Τερτυλλιανό κ.α

⁷⁰ Σημαίνει το σπίτι του ελέους, εμφανίζεται μεταξύ άλλων στον Αλεξανδρινό Κώδικα, στον Παλίμψηστο του Εφραίμ του Σύρου, σε βυζαντινά λεξιονάρια, και σε αρκετούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς και πατέρες, ενώ προτιμάται από τις εκδόσεις ESV, KJV, NAS, NIV, NKJ, EBE κ.ά.

⁷¹ Σημαίνει το σπίτι των ελαιών και εμφανίζεται μεταξύ άλλων στο Σιναϊτικό κώδικα, στο Βέζα και στον Ευσέβιο. Προτιμάται από την κριτική έκδοση των Nestle-Aland.

⁷² J. F. Strange, "BETH-ZATHA", *ABD*, 1:700-701.

⁷³ Βλ. Δ. Καϊμάκη, *Τα Χειρόγραφα του Κουμράν και η Θεολογία τους*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 44-45.

⁷⁴ Βλ. Σ. Αγουρίδη, Γ. Γρατσέα, (επιμ.), *Τα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας*, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2013), 387-389.

⁷⁵ Robert R. Cargill, "On the Insignificance and the Abuse of the Copper Scroll", <http://www.bibleinterp.com/opeds/copper.shtml>, προσπελάστηκε 02/09/2016.

αναγράφεται σε αυτό στην στήλη 11 στο στίχο 11 βλέπουμε την αναφορά σε μια κιστέρνα, στα Ιεροσόλυμα, με το όνομα *Beth Esdatain*⁷⁶, πρόκειται για την εν λόγω κολυμβήθρα που εξετάζουμε.

Η κολυμβήθρα βρίσκεται βόρεια του Ναού κοντά στο Ναό της Αγίας Άννης⁷⁷ και στο οχυρό Αντωνία. Αποτελείται από δύο δεξαμενές σε κάθε πλευρά της οποίας υπήρχε και μια στοά, 4 δηλαδή, καθώς και μια ενδιάμεσα τους. Έτσι έχουμε πέντε στοές, όπως αναφέρει και το ευαγγέλιο “πέντε στοάς ἔχουσα” 5:2. Την ίδια πληροφορία μας παρέχει και ο Ωριγένης

“ἔχουσαν πέντε στοάς· μετὰ γὰρ τὰς ἐν κύκλῳ τεσσάρων μέσῃν εἶχεν ἑτέραν”⁷⁸.

Ο Gibson μετά από πολύχρονη ανασκαφή στο συγκεκριμένο σημείο κατέληξε μετά βεβαιότητας⁷⁹ στο συμπέρασμα πως η κολυμβήθρα της Βηθεσδά αποτελεί τελετουργικό λουτρό (*mikveh*)⁸⁰. Βρέθηκαν σκαλοπάτια τα οποία οδηγούσαν εντός της νότιας δεξαμενής. Άξιο να σημειωθεί πως τα σκαλοπάτια υπήρχαν και στις δύο πλευρές της, έτσι συμπέρανε ο Gibson πως τα μεν οδηγούσαν εντός, ενώ τα δε εκτός της κολυμβήθρας. Αυτό εξυπηρετούσε κατά τη προσέλευση μεγάλου αριθμού Ιουδαίων, έτσι ώστε να μη συνωστίζονται και να εξέρχονται από διαφορετική κλίμακα

⁷⁶ F. G. Martinez, *The Dead Sea Scrolls Translated The Qumran Texts in English*, (Michigan: Brill, 1996), 463.

⁷⁷ A.-J. Levine και M. Z. Brettler εκδ., *The Jewish Annotated New Testament*, (Oxford: University Press, 2011), 168.

⁷⁸ Ωριγένη, *Αποσπάσματα στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη*, 61,8.

⁷⁹ Υπάρχουν βέβαια και αντιρρήσεις στα συμπεράσματα αυτά, αλλά αποτελούν μειοψηφία μεταξύ των ερευνητών. Κάποιοι ερευνητές συγχέουν τα θεραπευτήρια που δημιουργήθηκαν μετά την ίδρυση της Αιλίας Καπιτωλίνας σε αντικατάσταση της Ιερουσαλήμ το 132-135 μ.Χ. με την κολυμβήθρα του Σιλωάμ βλ. U. C. von Wahlde, “Archaeology and John’s Gospel”, στο *Jesus and Archaeology*, εκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 565 Πρβλ. S. M. Bryan., “Power In The Pool: The Healing of the Man at Bethesda and Jesus violation of the Sabbath (JN. 5:1–18)”, *TynBul* 54.2 (2003): 7-22.

⁸⁰ Για τη λειτουργία και τη χρήση της δεξαμενής βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, (Αθήνα: Ουρανός, 2010), 145-151.

οι καθαυμένοι. Ακόμη, ο Gibson αναφέρει⁸¹ ότι στην περικοπή ο παράλυτος περιμένε κάποιον να τον μεταφέρει με το κρεβάτι στη κολυμβήθρα ώστε να θεραπευθεί (5:7). Έτσι θεωρεί ότι αποδεικνύεται ότι υπήρχαν πράγματι τα σκαλοπάτια και από το κατά Ιωάννην.

Ανάμεσα στις δύο δεξαμενές υπήρχε μια οπή, ένα στενό κανάλι που ελέγχονταν με πύρρο, το οποίο εξυπηρετούσε την τροφοδοσία νερού. Η μία λοιπόν δεξαμενή, η βόρεια, χρησίμευε ως *otzer*, δηλαδή εκεί συσσωρεύονταν τα βρόχινα ύδατα, τα οποία διοχετεύονταν μετά μέσω αυτού του καναλιού στη νότια που λειτουργούσε ως *mikveh*⁸². Αν πράγματι δεν είχε ανακαλυφθεί το κανάλι για τη μεταφορά του νερού, τότε δε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για *mikveh*, καθώς σύμφωνα με τη Μισνά⁸³ ένα *mikveh* θα έπρεπε να έχει “ζωντανό” νερό. Ως “ζωντανό νερό”, τρεχούμενο δηλαδή, θεωρείται και το όμβριο⁸⁴.

Όπως εύκολα παρατηρείται από ορισμένες εκδόσεις⁸⁵, πχ. Nestle-Aland ή ESV, ο στίχος 5:4 “ἄγγελος γὰρ κατὰ καιρὸν κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρα, καὶ ἔταράσσετο τὸ ὕδωρ· ὁ οὖν πρῶτος ἐμβὰς μετὰ τὴν ταραχὴν τοῦ ὕδατος ὑγιῆς ἐγένετο ᾧ δῆποτε κατείχετο νοσήματι” απουσιάζει σε αυτές. Θεωρούμε δόκιμο όμως να ασχοληθούμε λίγο μαζί του, καθότι ταιριάζει με τον στίχο 7 “ἵνα ὅταν ταραχθῇ τὸ ὕδωρ βάλλῃ με εἰς

⁸¹ Βλ. S. Gibson, *ὄπ.π.*, 147,149. Να σημειώσουμε όμως ότι αυτό δεν λέγεται ξεκάθαρα στο κείμενο. Θα μπορούσε για παράδειγμα να εννοεί πως δεν υπάρχει κάποιος να κατεβάσει τον παράλυτο με τα χέρια. Παρόλα αυτά όμως, από το ρήμα “κατεβαίνει” του στίχου 7 και το ρήμα “κατέκειτο” του στίχου 3 το συμπέρασμα για την επίρρωση του ισχυρισμού του παραμένει.

⁸² U. C. von Wahlde, “Archaeology and John’s Gospel”, 565.

⁸³ Για τη Μισνά γενικότερα βλ. Κ. Θ. Ζάρρα, *Ταλμούδ*, (Αθήνα: Έννοια, 2015), 99-105. Να σημειώσω πως καταγεγραμμένη μπορεί να βρέθηκε μετά τη ζωή του Χριστού, απηχεί όμως παραδόσεις που ίσχυαν πολλά χρόνια νωρίτερα.

⁸⁴ Βλ. *m.Mikvaot* 1:6.

⁸⁵ Το ίδιο παρατηρείται και σε ορισμένα υπομνήματα που αρνούνται να τον σχολιάσουν μεταξύ άλλων βλ. C. S. Keener, *The Gospel of John. A Commentary*, (Grand Rapids: Baker Academic, 2003), A. J. Köstenberger, *John*, BECNT, (Grand Rapids: Baker Academic, 2004).

τὴν κολυμβήθραν". Ο Gibson⁸⁶ προτείνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ὅταν αφαιρεθεῖ ὁ πύρρος ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ καναλιοῦ ποῦ υπήρχε μεταξύ τῶν δύο δεξαμενῶν, *otzer* καὶ *mikveh*, θὰ δημιουργοῦνταν σίγουρα μιὰ ταραχὴ τῶν υδάτων. Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ταραχὴ αὐτὴ σηκώνονταν επικαθισμένα ἰζήματα τῆς δεξαμενῆς στο νερὸ καὶ ἴσως αλλοιώνονταν τὸ χρῶμα τοῦ. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο υπάρχουν ἀναφορές, ὅπως π.χ. τοῦ Ευσέβιου⁸⁷, πὼς τὸ χρῶμα τοῦ νεροῦ ἦταν κόκκινο. Βέβαια, τόσο ὁ Ευσέβιος, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅσο καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Duprez καὶ ὁ Rousee, ποῦ ἀσχολήθηκαν τὸν 20^ο αἰῶνα με τὴν κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδά ὡδηγήθηκαν λαθασμένα στο συμπέρασμα πὼς τὸ χρῶμα τοῦ νεροῦ φαινόταν κοκκινωπὸ ἐξαιτίας τῆς ροῆς στὴ δεξαμενὴ τοῦ αἵματος τῶν ζωικῶν θυσιῶν ἀπὸ τὸ Ναό⁸⁸.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω βλέπουμε πὼς τελικὰ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωάννη δὲν εἶναι συμβολικὴ, ἐννοώντας τὴν πεντάτευχο, ὅπως ἐρμηνευόταν ὁ στίχος αὐτὸς στο παρελθόν⁸⁹ ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται σὲ συγκεκριμένη κτιριακὴ ἐγκατάσταση καὶ στον τρόπο λειτουργίας τῆς.

2. Ἡ Κολυμβήθρα τοῦ Σιλῳάμ

Στο 9^ο κεφάλαιο τοῦ κατὰ Ἰωάννην ὁ Ἰησοῦς συνεχίζει νὰ βρῆσκειται στὴν Ἱερουσαλήμ. Στους πρώτους στίχους τοῦ κεφαλαίου συναντᾶμε τὸ θαῦμα τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ. Τὸν προσέγγισε ἓνας τυφλὸς ἄνδρας ζητώντας τὴν θεραπεία τοῦ. Ὁ Χριστὸς, ἀφοῦ ἐφύτρε στο χῶμα ὥστε νὰ δημιουργήσῃ ἓνα εἶδος λάσπης, τὸ

⁸⁶ S. Gibson, στο ἴδιο, 149. Πρὸβλ R. Riesner, "Archeology and Geografy", DJG, 53 ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι δὲν γνωρίζουμε τι ἐννοεῖ ὁ ἐν λόγω στίχος.

⁸⁷ "Βηζαθὰ κολυμβήθρα ἐν Ἱερουσαλήμ, ἣτις ἐστὶν «ἡ προβατικὴ», τὸ παλαιὸν ἐ' στοὰς ἔχουσα. καὶ νῦν δεικνυταὶ ἐν ταῖς ἀντόθι λίμναις διδύμοις, ὧν ἑκάτερα μὲν ἐκ τῶν κατ' ἔτος ὑετῶν πληροῦνται, θατέρα δὲ παραδόξως πεφοινιγμένον δεικνυσι τὸ ὕδωρ, ἴχνος, ὧς φασι, φέρουσα τῶν πάλαι καθαιρομένων ἐν αὐτῇ ἱερείων. παρ' ὃ καὶ προβατικὴ καλεῖται, διὰ τὰ θύματα", Ευσέβιου, *Ὀνομαστικόν*, 58: 21-26.

⁸⁸ U. C. von Wahlde, "Archaeology and John's Gospel", 564-565.

⁸⁹ Βλ. D. A. Carson, *The Gospel according to John*, The Pillar New Testament Commentary, (Grand Rapids: Eerdmans, 1990), 242.

εναπέθεσε στο μάτια του τυφλού και τον πρόσταξε να πάει να πλυθεί⁹⁰ στην κολυμβήθρα του Σιλwάμ, ώστε να βρει το φως του. Ποια ήταν όμως αυτή η κολυμβήθρα, η οποία αναφέρεται μόνο στον κατά Ιωάννην ευαγγέλιο σε ολόκληρη τη ΚΔ⁹¹;

Από την Κοιλάδα των Κέδρων και συγκεκριμένα από την πηγή Γηwν⁹² μεταφέρεται εντός των τειχών της Ιερουσαλήμ νερό μέσω ενός αγωγού, που φέρει το όνομα τούνελ του Εζεκία, στην κολυμβήθρα. Θεωρείται μάλιστα ως η μεγαλύτερη πηγή νερού κατά την εποχή του Χριστού. Βρισκόταν στα νότια του Ναού και πιθανόν θα λειτουργούσε για τους απαραίτητους εξαγνισμούς πριν την είσοδο των πιστών στο Ναό.

Αρχικά, τον 19^ο αιώνα ο αρχαιολόγος Blis Vediki ανακάλυψε μια δεξαμενή νερού που βρισκόταν στο τέλος του αγωγού του Εζεκία, η οποία ήταν γνωστή με το αραβικό όνομα *Birkat al Hamra*⁹³. Αρκετά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 2004 οι

⁹⁰ Για το μοτίβο της νίψης ως μέσο θεραπείας στη Παλαιά Διαθήκη βλ. Ι. Μούρτζιου, "Προφήτες στη Δευτερονομιστική Παράδοση", στο *Προφητεία και Προφήτες στον Βιβλικό Ισραήλ*, *Critical Approaches to the Bible VI*, (Θεσσαλονίκη: Ostracon, 2015), 209. Επίσης βλ. Μ. Γκουτζιούδη, "Η Παρουσία και ο Συμβολισμός του Νερού στη Καινή Διαθήκη. Κοινοί Τόποι με την Αρχαία Ελληνική Θρησκεία", στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*, (Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012), 134.

⁹¹ Να σημειώσω πως υπάρχει και μια αναφορά στο Λκ 13:4 ως "ὁ πύργος ἐν τῷ Σιλwάμ", όμως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς εννοεί ο ευαγγελιστής, αν και μπορούμε να υποθέσουμε πως αναφέρεται στην περιοχή κοντά στη κολυμβήθρα, όπου θα υπήρχε κάποιος πύργος που κατέρρευσε βλ. J. Nolland, *Luke 9:21-18:34*, WBC 25b, (Texas: Word Books, 1993), 718· I.H. Marshall, *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC, (Grand Rapids: The Paternoster, 1978), 554. Παρόλα αυτά όμως, η αναφορά για τη συγκεκριμένη κολυμβήθρα ανήκει στον Ιωάννη. Εκτός ΚΔ συναντάται στη ΠΔ στα Β' Βασ 20:20, Νε 3:15, Ησ 8:5. Καθώς και στον Ιώσηπο, *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 6.363.2

⁹² Ε. Λέκκου εκδ., *Θησαυρός Βιβλικών Εικόνων*, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 1992), 84.

⁹³ U. C. von Wahlde, "The Pool of Siloam: The Importance of the New Discoveries for Our Understanding of Ritual Immersion in Late Second Temple Judaism and the Gospel of John", στο *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*. εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. (Atlanta: SBL Press, 2009), 157.

αρχαιολόγοι Eli Shukrun, Ronny Reich και John Seligman ανέφεραν ⁹⁴ πως ανακαλύφθηκε νότια από την ήδη ανακαλυφθείσα δεξαμενή έτερη, οπότε οδηγήθηκαν μετά βεβαιότητας στο συμπέρασμα πως πρόκειται για κολυμβήθρα ή αλλιώς για τελετουργικό λουτρό καθαρισμού όπως και στην πρώτη περίπτωση που εξετάσαμε. Συγκεκριμένα, η πρώτη - βόρεια- δεξαμενή λειτουργούσε ως *otzer*⁹⁵, καθώς εκεί διοχετευόταν το νερό από τη πηγή Γηών μέσω του τούνελ του Εζεκία, ενώ η δεύτερη - νότια συνδεόταν με την πρώτη και λειτουργούσε ως *mikveh*. Για την επιβεβαίωση της άποψης αυτής καθοριστικό παράγοντα αποτέλεσαν τα ανεβρεθέντα πέτρινα σκαλοπάτια στη δεύτερη. Επίσης, ένα άλλο στοιχείο προς επίρρωση της παραπάνω θέσης αποτελεί το γεγονός πως το νερό της κολυμβήθρας θεωρούνταν τρεχούμενο, κατάλληλο δηλαδή για τελετουργική χρήση ⁹⁶. Το μέγεθος της κολυμβήθρας υπολογίζεται περίπου στα 50 τετραγωνικά μέτρα, καθιστώντας την έτσι το μεγαλύτερο *mikveh* στην Ιερουσαλήμ.

Επίσης, υπάρχουν στοιχεία για την χρονολόγησή της. Σύμφωνα με τους ειδικούς η λειτουργία της διακρίνεται σε 5 περιόδους. Η πρώτη περίοδος, από το 1900 π.Χ. έως το 721 π.Χ., καθώς οι πρώτοι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν ένα τεράστιο φράγμα της ροής των υδάτων από την πηγή Γηών⁹⁷, το οποίο ανάγεται περίπου στο 1900 π.Χ. Η δεύτερη περίοδος από το 721 π.Χ. έως το 100 π.Χ. Σημείο ορόσημο για αυτήν την χρονολόγηση είναι η κατασκευή της σήραγγας μεταφοράς νερού του Εζεκία, καθώς και μια επιγραφή που βρέθηκε η οποία μαρτυρεί την κατασκευή της. Έτσι, όπως βεβαιώνουν οι Amos Frumkin, Aryeh Shimron και Jeff Rosenbaum⁹⁸ έπειτα από την

⁹⁴ U. C. von Wahlde, "Archaeology and John's Gospel", 569.

⁹⁵ Για τη λειτουργία των *otzer* και *mikveh* γενικότερα βλ. Rabbi S. Z. Lesches, *Understanding mikvah: an overview of mikveh construction*, (Canada: Montreal, 2001), 58.

⁹⁶ Βλ. U. C. von Wahlde, "The Pool of Siloam", 164-165. Καθώς επίσης και την μονογραφία R. G. Crutcher, *That He Might Be Revealed: Water Imagery and the Identity of Jesus in the Gospel of John*, (Eugene: Oregon, Pickwick Publications, 2015), 114-130.

⁹⁷ Η πηγή αυτή θεωρείται ως η αρχαιότερη πηγή νερού για την Ιερουσαλήμ. Βλ. L. C. Berrett και D. K. Ogden, *Discovering the world of the Bible*, 3^η έκδ., (Provo: Grandin Book Company, 1996), 51.

⁹⁸ Amos Frumkin, Aryeh Shimron και Jeff Rosenbaum, "Radiometric dating of the Siloam Tunnel, Jerusalem", *NATURE* 425 (2003): 169-171.

ραδιοχρονολόγηση, τη συνδρομή της παλαιογραφίας, καθώς και την ιστορική καταγραφή του γεγονότος δεν παραμένει καμία αμφιβολία για την χρονολόγηση της στην εποχή του Σιδήρου. Η τρίτη περίοδος είναι από το 100 π.Χ. έως το 70 μ.Χ. Εδώ *terminus post quem* αποτελούν νομίσματα που βρέθηκαν στα σκαλοπάτια που οδηγούν στο *mikveh*. Κάτω από τα πέτρινα σκαλοπάτια υπάρχουν προγενέστερα γύψινα, εκεί βρέθηκαν 4 νομίσματα του Αλέξανδρου Ιανναίου (103-76 π.Χ.)⁹⁹. Επίσης, σε μια γωνία της κολυμβήθρας ανακαλύφθηκαν κεραμικά της περιόδου του τέλους του Δεύτερου Ναού. Τέλος, βρέθηκαν 12 νομίσματα που ανήκουν στη πρώτη περίοδο της ιουδαϊκής εξέγερσης, η οποία διήρκεσε μέχρι το 70 μ.Χ.¹⁰⁰. Ακολουθεί η τέταρτη περίοδος από το 70 μ.Χ. έως το 430 μ.Χ. Μαρτυρίες για την περίοδο αυτή έχουμε από το οδοιπορικό του Μπορντό και το οδοιπορικό της Piacenza¹⁰¹. Η τελευταία περίοδος υπολογίζεται από το 430 π.Χ. έως και σήμερα. Μαρτυρία για την χρονολόγηση θεωρείται η αναφορά του επισκόπου της Λυών Ευχέριου (περί το 430 μ.Χ.), καθώς και η ανέγερση ναού το 450 μ.Χ. από την αυτοκράτειρα Ευδοκία¹⁰².

Θα πρέπει να γίνει αναφορά σε ένα άρθρο του Yoel Elitzur¹⁰³, ο οποίος αρνείται ότι η κολυμβήθρα του Σιλωάμ λειτουργούσε ως *mikveh* για δύο λόγους. Πρώτος και κύριος διότι στα *mikvaoth* οι άνθρωποι εισέρχονταν δίχως ρούχα, γυμνοί. Οπότε, κατά τον εν λόγω συγγραφέα, επειδή η θέση και η όλη κατασκευή της κολυμβήθρας του Σιλωάμ δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο, θεωρεί αδύνατο να χρησιμοποιούνταν για τελετουργικούς καθαρισμούς. Δεύτερον, διότι έχουμε ευρήματα αρχαιολογικά πως την εποχή εκείνη υπήρχαν κατασκευές που λειτουργούσαν ως λουτρά αλλά όχι ως *mikvaoth*. Συγκεκριμένα ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Ηρώδης σε παλάτια που έκτισε στο Ισραήλ τοποθέτησε λουτρά. Τα λουτρά αυτά δεν εξυπηρετούσαν τελετουργικούς καθαρισμούς.

⁹⁹ Βλ. Σ. Αγουρίδη, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2001), 262.

¹⁰⁰ Βλ. Hershel Shanks, "Pool of Siloam- Where Jesus Cured the Blind Man," *BAR* 31 (2005): 18-23.

¹⁰¹ J. Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, (Oxford: University Press, 2008), 131.

¹⁰² Βλ. U. C. von Wahlde, "The Pool of Siloam", 172

¹⁰³ Y. Elitzur, "The Siloam Pool - 'Solomon's Pool' - was a Swimming Pool", *PEQ* 140 (2008): 17-25.

Η θεωρία αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Πρώτον, διότι όπως είδαμε νωρίτερα η κατασκευή της κολυμβήθρας ανάγεται σε εποχή πολύ προγενέστερη του Ηρώδη. Δεύτερον, διότι έχουμε αρκετά στοιχεία που δείχνουν πως για να εισέλθει κάποιος στα *mikvaoh* δεν ήταν απαραίτητη η πλήρης απέκδυση¹⁰⁴. Επιπροσθέτως, ο Gibson αναφέρει, εκτός των άλλων, το στοιχείο πως ίσως υπήρχαν διαχωριστικά μέσα στη κολυμβήθρα¹⁰⁵.

Ο Ιησούς, όπως ανέφερα ήδη, βρισκόταν στα Ιεροσόλυμα, στα προηγούμενα κεφάλαια του ευαγγελίου (κεφ. 7-8), βλέπουμε πως εκείνη την περίοδο εορταζόταν η εορτή της Σκηνοπηγίας¹⁰⁶. Για την προετοιμασία των πιστών ώστε να συμμετέχουν στην εορτή, η Μισνά¹⁰⁷ αναφέρει πως έπρεπε να χρησιμοποιήσουν νερό από την πηγή του Σιλwάμ για να εξαγνιστούν. Οπότε θεωρούμε φυσιολογική την παρουσία του Ιησού στην κολυμβήθρα τη συγκεκριμένη στιγμή, είτε θέλοντας να συμμετάσχει κατά το τυπικό που αναφέραμε, είτε λόγω του μεγάλου αριθμού Ιουδαίων που θα υπήρχαν εκεί.

Η σημασία της εν λόγω ανακάλυψης είναι εξόχως σημαντική για τη μελέτη μας, διότι μας δείχνει το ιστορικό, τοπογραφικό πλαίσιο δράσης του Ιησού στα Ιεροσόλυμα. Βλέπουμε πως ο Ιωάννης αναφέρει ένα συγκεκριμένο χώρο, δε χρησιμοποιεί φανταστικές τοποθεσίες για να συντάξει τη διήγησή του. Για ακόμη μία

¹⁰⁴ Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τους Εσσαίους, οι οποίοι, αν και φημίζονταν για την αυστηρότητά τους στην τέλεση του τυπικού περί καθαρμών, παρόλα αυτά φορούσαν ρούχα “ζωσάμενοι τε σκεπάσματος λινoῖς οὕτως ἀπολούνται τὸ σῶμα ψυχροῖς ὕδασιν, καὶ μετὰ ταύτην τὴν ἀγνεῖαν εἰς ἴδιον οἶκημα συνίασιν” Ιώσηπου, *Ιουδαικός Πόλεμος*, 2, 129, 5-7. Για περαιτέρω και πλήρη τεκμηρίωση του εν λόγω θέματος βλ. G. M. Burge, “Siloam, Bethesda, and the Johannine Water Motif”, στο *John, Jesus, and History, 3: Glimpses of Jesus through the Johannine Lens*, έκδ. από P. A. Anderson κ.ά., (Atlanta: SBL Press, 2016), 261-262.

¹⁰⁵ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 145.

¹⁰⁶ Για τις εορτές βλ. Δ. Καϊμάκη, “Οι γιορτές του Ισραήλ”, στο *Το Χριστιανικό Εορτολόγιον Πρακτικά Η' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Κ. Χολέβας έκδ. (Αθήνα: Κλάδος εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2007), 65-81

¹⁰⁷ m. Sukkah 4:9-10.

φορά παρατηρούμε πως οι τοπογραφικές του ενδείξεις είναι ακριβείς. Κάποιοι ερμηνευτές τονίζουν κατά την ερμηνευτική τους ανάλυση την επεξήγηση του όρου Σιλωάμ ως απεσταλμένος¹⁰⁸ που υπάρχει στο κείμενο της ΚΔ, επιχειρώντας να προσδώσουν στην όλη διήγηση καθαρά αφηγηματικό χαρακτήρα, παραβλέποντας ωστόσο τη χρησιμότητα και τη λειτουργία της κολυμβήθρας του Σιλωάμ ως χώρο κάθαρσης των Ιουδαίων ή απλώς ως χώρο συγκέντρωσης αυτών.

3. Πραιτώριο - Λιθόστρωτος

Αν κάποιος σήμερα επισκεφθεί τα Ιεροσόλυμα είναι πολύ πιθανό πως αν αναζητήσει το πραιτώριο ή την κατοικία του Πιλάτου θα οδηγηθεί στον χώρο όπου βρισκόταν το οχυρό Αντωνία. Για το λεγόμενο λιθόστρωτο του Ιω. 19:13 θα του δείξουν πάλι ό,τι έχει απομείνει από ένα λιθόστρωτο μονοπάτι το οποίο ανήκει στην ευρύτερη περιοχή του οχυρού. Πρόσφατες όμως αρχαιολογικές ανακαλύψεις διαταράσσουν την έως πρότινος θεωρούμενη κατοικία του Πιλάτου. Στη παρούσα ενότητα θα προσπαθήσουμε να αναφέρουμε αφενός μεν την έως τώρα πορεία των ερευνητών, αφετέρου δε τα ενδιαφέροντα για το συγκεκριμένο θέμα πορίσματά τους.

Τα προς έρευνα χωρία είναι τα Ιω. 18:28, 33, 19:9 καθώς και το 19:13 για το “λιθόστρωτο”, τα οποία ανήκουν στην ενότητα των διηγήσεων του Πάθους¹⁰⁹. Βέβαια, να σημειώσω πως σε αντίθεση με τη λέξη λιθόστρωτος, το πραιτώριο δεν αναφέρεται μονάχα στον Ιωάννη¹¹⁰, αλλά όπως θα δούμε, ο Ιωάννης μας παρέχει στοιχεία που σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα βοηθούν τους ερευνητές προς την

¹⁰⁸ Πράγματι η λέξη απεσταλμένος αποτελεί μετάφραση της εβραϊκής *נְשֻׁא* που σημαίνει απεσταλμένος αλλά μάλλον ο συγγραφέας του ευαγγελίου αναφέρει τη μετάφραση του όρου λόγω “ευτυχής συγκυρίας” όπως τονίζει στο ερμηνευτικό υπόμνημα η Jo-Ann A. Brant, *John*, PAIDEIA: Commentaries on the New Testament, (Michigan: Baker Academic, 2011), 154. Πρβλ. π. Ι, Σκιαδαρέση, *Ιωάννεια Γραμματεία*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2013), 300.

¹⁰⁹ Για τις διηγήσεις του Πάθους βλ. R. Brown, *The Death of The Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, 2 τόμ., ABRL, (New York: Doubleday, 1994).

¹¹⁰ Συναντάται επίσης στα ευαγγέλια Μτ 27:27 και Μκ 15:16.

ανακάλυψη του ορθού χώρου, όπου διαδραματίστηκαν τα σχετικά με τη δίκη του Χριστού γεγονότα.

Συγκεκριμένα, ως τώρα έχουν προταθεί τρία σημεία για το πραιτώριο: 1) το οχυρό Αντωνία που βρίσκεται βορειοδυτικά του Ναού, 2) το ανάκτορο του Ηρώδη, το οποίο τοποθετείται δυτικά της Ιερουσαλήμ και 3) το παλαιό ανάκτορο της δυναστείας των Ασμοναίων, νοτιοδυτικά του Ναού. Η επικρατέστερη αυτή τη στιγμή άποψη στην έρευνα συγκλίνει προς το ανάκτορο του Ηρώδη. Οφείλουμε όμως να δούμε εκτενέστερα κάθε θεωρία ξεχωριστά και μετά από συγκρίσεις να καταλήξουμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

1) Οχυρό Αντωνία. Βρισκόταν βόρεια του Ναού, στα όρια των τειχών που όριζαν την πόλη¹¹¹ κατά την εποχή του Χριστού. Πιστεύεται πως χτίστηκε από τον Υρκανό Α' περί το 134 π.Χ., πάνω σε θεμέλια παλαιότερου πύργου¹¹² με την ονομασία *Baris, bira* στα εβραϊκά. Αργότερα, ο Ηρώδης το ανακαίνισε και το μετονόμασε σε Αντωνία προς τιμή του αυτοκράτορα Μάρκου Αντώνιου, όπως μας πληροφορεί ο Ιώσηπος¹¹³.

Ο κύριος ρόλος του φρουρίου κατά τον πρώτο αιώνα και ειδικότερα κατά την εποχή του Χριστού ήταν η εγκατάσταση και παρουσία των στρατιωτών ώστε να επιβλέπουν το μεγάλο πλήθος των Ιουδαίων που συνέρρεαν στο Ναό κατά τις μεγάλες εορτές, προς αποφυγή εξεγέρσεων. Το 70 μ.Χ. αυτό καταστράφηκε και οικοδομήθηκε εκ νέου από τους Ρωμαίους¹¹⁴.

Το συγκεκριμένο φρούριο - οχυρό θεωρήθηκε πως ήταν το πραιτώριο εξαιτίας μιας λαξευμένης βάσης που βρέθηκε σε εκείνη την περιοχή σε συνδυασμό με την αναφορά “λιθόστρωτον” του 19:13. Πλέον, κρίνεται πως ήταν αδύνατο τα αποτελεί την κατοικία του Πιλάτου. Πρώτον, διότι ήταν πολύ μικρό σε έκταση. Γνωρίζουμε από

¹¹¹ R. Brown, *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, ABRL, (New York: Doubleday, 1994), 1:707.

¹¹² Βλ. Νε 3:1.

¹¹³ “περι τὸ ἱερόν καὶ τὸ βόρειον ἐπ’ αὐτῷ φρούριον· ἃς μὲν γὰρ ἀνφοδόμησεν ἐκ θεμελίων, ὃ δ’ ἐπισκευάσας πλούτῳ δαψιλεῖ κατ’ οὐδὲν τῶν βασιλείων ἔλαττον Ἀντωνίαν ἐκάλεσεν εἰς τὴν Ἀντωνίου τιμὴν”, Ιώσηπου, *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 1.401.5-7.

¹¹⁴ Βλ. J. F. Hall, “Antonia, tower”, *ABD*, 1:274

άλλες περιοχές π.χ. Καισάρεια, ότι η κατοικία του Ρωμαίου έπαρχου αποτελούνταν από μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα. Δεύτερον, διότι ο Ηρώδης δεν έμενε σε αυτό¹¹⁵. Τρίτον, διότι η βάση που βρέθηκε και πάνω σε αυτή βασίστηκε η άποψη περί πραιτωρίου ανάγεται στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ., από την Αιλία Καπιτωλίνα που ιδρύθηκε μετά τη δεύτερη ιουδαϊκή εξέγερση 132-135 μ.Χ.¹¹⁶

2. Ανάκτορο Ηρώδη. Το 23 μ.Χ. ο Ηρώδης αποφάσισε να ανεγείρει ένα παλάτι ως προσωπική του κατοικία. Το αποτέλεσμα ήταν να κτίσει ένα μεγαλειώδες κτιριακό συγκρότημα μήκους περίπου 140 μέτρων, έτσι ώστε να μπορεί από αυτό να ελέγχει ολόκληρη την πόλη¹¹⁷. Ονομάστηκε *Caesareum* και *Agrippaeum* προ τιμή του Αύγουστου και Μάρκου Αγρίππα¹¹⁸. Γεωγραφικά μπορούμε να το προσδιορίσουμε στα νοτιοδυτικά της Ιερουσαλήμ σε μια τοποθεσία που ονομάζεται *Citadel*, κοντά στη πύλη της Ιόππης, σήμερα *Bab el-Khalil*¹¹⁹. Υπήρχαν μεγάλοι χώροι φιλοξενίας έως και εκατό ατόμων, κήποι, λουτρό, αυλή, καθώς και στρατώνας¹²⁰. Το κτίριο φρουρούνταν από τρεις πύργους με τα ονόματα Ιππικός, Φασαήλ και Μαριάμνη, υπολείμματα των δύο από αυτούς υπάρχουν ακόμη (Ιππικού και Μαριάμνης¹²¹).

Ο αρχαιολόγος Gibson¹²² παρατηρεί:

“Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ... μια μνημειώδη θύρα και τα υπολείμματα μίας μεγάλης αυλής¹²³. Στη βόρεια πλευρά της αυλής υπήρχε ένα

¹¹⁵ Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*: 15.292

¹¹⁶ Βλ. R. Brown, *The Death of Messiah*, 710· B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 267· J. D. Crossan, *Excavating Jesus*, 241.

¹¹⁷ B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 269

¹¹⁸ E. Netzer, “Herod’s Building Program”, *ABD*, 3: 169-172.

¹¹⁹ J. Murphy-O’Conor, *The Holy Land*, 17.

¹²⁰ Ο Gibson ο οποίος πραγματοποίησε ανασκαφές στο συγκεκριμένο παλάτι προσφέρει πλήθος πληροφοριών. Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 173-196.

¹²¹ Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 174-175 Πρβλ J. F. Hall, “Antonia, tower”, *ABD*, 1:274 που αναφέρει μόνο για έναν.

¹²² S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 181.

¹²³ Το ίδιο βλέπουμε να αναφέρει και το Μκ 15:16 “Οί δε στρατιῶται ἀπήγαγον αὐτὸν ἔσω τῆς αὐλῆς, ὃ ἐστὶν πραιτώριον, καὶ συγκαλοῦσιν ὄλην τὴν σπεῖραν.” Βλ. A. Y. Collins, *Mark. A Commentary*,

πέτρινο εξόγκωμα και στην κορυφή του μια μικρή τετράγωνη πλατφόρμα με σκάλες”.

Στο Ιω. 19:13 αναφέρεται πως ο Πιλάτος, αφού άκουσε τους Ιουδαίους “ἤγαγεν ἔξω τὸν Ἰησοῦν καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ βήματος εἰς τόπον λεγόμενον Λιθόστρωτον, Ἑβραϊστὶ δὲ Γαββαθα”. Οι ερμηνευτές συμφωνούν¹²⁴ πως η λέξη λιθόστρωτος δεν είναι ακριβής μετάφραση της εβραϊκής Γαββαθά, αλλά ένας εβραϊκός προσδιορισμός του σημείου, καθώς η δεύτερη σημαίνει υπερυψωμένο μέρος. Αυτό λοιπόν που επιτυγχάνει ο συγγραφέας του τέταρτου ευαγγελίου είναι, αφενός μεν να δείξει ότι το το βήμα που κάθισε ο Πιλάτος ήταν σε υπερυψωμένο σημείο, αφετέρου δε, ότι ήταν στρωμένο με πέτρες (λιθόστρωτο)¹²⁵.

Σήμερα, οι περισσότεροι ερευνητές, για πολλούς λόγους, έχουν καταλήξει πως στο συγκεκριμένο χώρο βρισκόταν το πραιτώριο. Κατ’ αρχήν, ο Φίλων ο Αλεξανδρέας¹²⁶, ο οποίος είναι σύγχρονος με τον Ιησού αναφέρει πως η κατοικία του Πιλάτου ήταν το παλάτι του Ηρώδη¹²⁷. Ο Ιώσηπος αναφέρει¹²⁸ πως όταν ο Πιλάτος είχε χρησιμοποιήσει χρήματα του Ναού για κατασκευαστικά έργα, είχε προκληθεί αναταραχή στην πόλη από τους Ιουδαίους. Αυτοί μάλιστα κινήθηκαν προς την οικία του, αλλά εκείνος έδωσε εντολή στους στρατιώτες να θανατωθούν αρκετοί από αυτούς με ένα του νεύμα, στεκόμενος σε σημείο μακριά τους. Αυτός ο χώρος

Hermeineia, (Minneapolis: Fortress Press, 2007), 725 όπου καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Μάρκος εννοεί αυλή και όχι παλάτι. Πρβλ Α. J. Köstenberger, *John*, 1444, υποσ.7 που πιστεύει ότι εννοεί το παλάτι.

¹²⁴ Βλ. C. S. Keener, *The Gospel of John*, 1129.

¹²⁵ U. C. von Wahlde, “Archaeology and John’s Gospel”, 573.

¹²⁶ Βλ. Σ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Α’*, (Αθήνα, 2000), 336-337.

¹²⁷ Βλ. Φίλων, *Περί αρετών και πρεσβείας προς Γάϊον*, 299:3-6.

¹²⁸ Ιώσηπου, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 18.59.3-18.62.6. Για τα κίνητρα του Πιλάτου βλ J. E. Taylor, “Pontius Pilate and the Imperial Cult in Roman Judaea”. *NTS*, 52.4 (2006): 555-582. J. Faulhaber, “Pilate’s Unjust Condemnation of Jesus in Matthew 27:11-26: How God Brings to Light his Standard of Justice in Governance and Leadership and Overturns Man’s Cultural Understanding of Justice”, *Journal of Biblical Perspectives in Leadership* 3.1 (2010): 61-80.

προσδιορίζεται ως το βήμα του 19:13¹²⁹. Ακόμα στο βιβλίο του *Ιουδαϊκός Πόλεμος*¹³⁰ μας ενημερώνει πως το 66 μ.Χ. ο Γήσιος Φλώρος¹³¹, ο Ρωμαίος έπαρχος, είχε πάει στα Ιεροσόλυμα να καταστείλει την επανάσταση των Ιουδαίων που άρχιζε. Εκεί διέμεινε στο παλάτι του Ηρώδη και τέθηκε ο θρόνος του “επί του βήματος”, για να ακροαστεί τους Ιουδαίους. Θεωρείται εύλογο ότι πάλι προσδιορίζεται ο χώρος του 19:13.

Οπότε:

“Η ανακάλυψη μιας καλά οχυρωμένης αψίδας ... η οποία έχει μια εσωτερική αυλή στρωμένη με πλάκες πεζοδρομίου και ένα πέτρινο εξόγκωμα στη μία πλευρά, ταιριάζει άριστα με τη τοποθεσία του ρωμαϊκού κριτηρίου, όπως συμπεραίνουμε από τον Ιώσηπο και τον Ιωάννη”¹³².

Επομένως, όπως είδαμε, τόσο από τα κείμενα αλλά και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, η ταυτοποίηση του χώρου του πραιτωρίου είναι πολύ πιθανή. Σ' αυτήν την ταυτοποίηση συμβάλλει η ιδιαίτερη αναφορά του συγγραφέα του τετάρτου ευαγγελίου αφενός στο στίχο 18:28 “*Ἄγουσιν οὖν τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ τοῦ Καϊάφα εἰς τὸ πραιτώριον· ἦν δὲ πρωΐ· καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν ἀλλὰ φάγωσιν τὸ πάσχα*” και αφετέρου στο 19:13 για το “λιθόστρωτο” ή “Γαβαθθα”. Σύμφωνα με τα ευαγγέλια θα πρέπει να υποθέσουμε έναν χώρο, στο οποίο να υπήρχε η κατοικία του Ρωμαίου έπαρχου και να έχει αυλή έτσι ώστε να μη χρειάζεται οι Ιουδαίοι να εισέλθουν εις τα εσώτερα αυτού και μιανθούν. Επίσης, να βρίσκεται στρατιωτική φρουρά πλησίον αυτής της κατοικίας, καθώς και να υπάρχει ένα σημείο ορατό από όλους, άρα υψηλό “Γαβαθθα”, μα συνάμα λιθόστρωτο. Θεωρώ πως όλα τα παραπάνω έχουν αποδειχθεί.

¹²⁹ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 181

¹³⁰ Ιώσηπου, *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 2.301.1-2.302.3

¹³¹ Βλ Κ.Θ. Ζάρα, *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*, (Αθήνα: Έννοια, 2005), 513-515.

¹³² S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 194-195.

3) Το παλαιό ανάκτορο της δυναστείας των Ασμοναίων. Το συγκεκριμένο παλάτι αποτελούσε την κατοικία της δυναστείας των Ασμοναίων¹³³ για πάνω από 100 χρόνια. Σήμερα δεν υπάρχουν ιδιαίτερα ευρήματα. Πρόκειται για την κατοικία του Ηρώδη του Μεγάλου στην Ιερουσαλήμ, πριν ανεγείρει το νέο του παλάτι¹³⁴ και μεταφερθεί εκεί. Η συγκεκριμένη θεωρία βασίζεται στην αρχαία εκκλησιαστική παράδοση¹³⁵. Σήμερα ελάχιστοι είναι οι ερευνητές που προτείνουν το συγκεκριμένο χώρο ως το πραιτώριο¹³⁶. Παρόλα αυτά όμως αξίζει να δούμε την πρότασή¹³⁷ τους διότι έχει ενδιαφέρον.

- Κατ' αρχήν αυτοί δεν αρνούνται πως η κατοικία του Ρωμαίου επάρχου θα ήταν στο νέο παλάτι του Ηρώδη, αλλά προτείνουν πως ο πρώτος έμενε σε αυτό, ενώ όλες οι διοικητικές υποθέσεις διεκπεραιώνονταν από το παλάτι των Ασμοναίων.
- Ερμηνεύοντας την αναφορά¹³⁸ του Ιώσηπου για την εξέγερση των Ιουδαίων εναντίον του Πιλάτου επειδή είχε χρησιμοποιήσει χρήματα του Ναού, τοποθετούν το βήμα που αναφέρεται στο παλάτι των Ασμοναίων. Προς επίρρωση της θέσεως αυτής χρησιμοποιούν αφενός το Μτ 27:19 “Καθημένου δὲ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ βήματος ἀπέστειλεν πρὸς αὐτὸν ἡ γυνὴ αὐτοῦ λέγουσα” υποστηρίζοντας πως ο τόπος κατοικίας της οικογένειας του Πιλάτου είναι διαφορετικός με τον τόπο, όπου ο Πιλάτος διευθετούσε τις διοικητικές υποθέσεις. Αφετέρου το Λκ 23:7 μας πληροφορεί ότι “καὶ ἐπιγνούς ὅτι ἐκ τῆς ἐξουσίας Ἡρώδου ἐστὶν ἀνέπεμψεν αὐτὸν πρὸς Ἡρώδη, ὄντα

¹³³ Για τη Δυναστεία βλ. Κ. Ζάρρα, *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*, 195-201· Σ. Αγουρίδη, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, 261-264· Γ. Γαλίτη, *Ιστορία εποχής της Καινής Διαθήκης*, (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2004), 47-51.

¹³⁴ Για το πρόγραμμα ανοικοδόμησης του Ηρώδη μεταξύ άλλων Βλ. J. McRay, *Archaeology and the New Testament*, (Michigan: Baker Book House, 1991), 91-128· M. A. Chancey and A. Porter, “The Archaeology and Roman Palestine”, *NEA* 64:4 (2001): 164-203 (κυρίως 164-174).

¹³⁵ R. E. Brown, *The Death*, 706-707 υποσ. 76.

¹³⁶ Κύριος εκπρόσωπος αυτής της θεωρίας είναι ο B. Pixner, ο οποίος έζησε στο Ισραήλ και συμμετείχε σε αρκετές ανασκαφές. Βλ. για πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση για τους υποστηρικτές αυτής της θεωρίας B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 268.

¹³⁷ Για την επιχειρηματολογία Βλ. B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 270-287· 308-313.

¹³⁸ Βλ Ιώσηπου, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 18.59.3-18.62.6.

καὶ αὐτὸν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις”. Από το χωρίο του Λουκά μαθαίνουμε πως ο Ηρώδης ήταν στα Ιεροσόλυμα εκείνη την περίοδο, έτσι σύμφωνα με τον Pixner, όπως ήταν αναμενόμενο διέμενε στο νέο παλάτι. Γι' αυτό ο τρίτος ευαγγελιστής χρησιμοποιεί το ρήμα “ἀνέπεμψεν¹³⁹”. Εννοώντας πως ο Πιλάτος βρισκόταν στο δεύτερο παλάτι, δηλαδή σε εκείνο των Ασμοναίων.

- Οι υποστηρικτές αυτής της θεωρίας ερμηνεύουν ακόμη ένα περιστατικό που αναφέρει ο Ιώσηπος, το οποίο είδαμε παραπάνω, αυτό με τον Φλώρο. Η ερμηνευτική τους διαφορά έγκειται στο γεγονός πως το βήμα που χρησιμοποίησε ο Φλώρος ήταν ένας κινητός θρόνος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε επειδή δεν υπήρχε το υπερυψωμένο βήμα του νέου παλατιού του Ηρώδη.
- Τα υπόλοιπα στοιχεία για να στηριχθεί αυτή η άποψη αντλούνται από πηγές που χρονολογούνται από τον 4^ο αιώνα και έπειτα, όπως ο Κύριλλος Ιεροσολύμων¹⁴⁰, ο Πέτρος ο Ίβηρας¹⁴¹, ημερολόγια προσκυνητών¹⁴², όπως λόγω χάρη το *Οδοιπορικό της Αιθερίας*¹⁴³. Έτσι, σύμφωνα με αυτά το παλάτι τοποθετείται κάτω από το ναό της Αγίας Σοφίας, ο οποίος πιστεύεται πως ονομάστηκε έτσι επειδή σε εκείνη τη θέση προϋπήρχε το πραιτώριο¹⁴⁴. Το συγκεκριμένο κτίσμα καταστράφηκε το 614 μ.Χ. κατά την περσική εισβολή.

¹³⁹ Βλ. J. B. Green, *The Gospel of Luke*, NIBCNT (Cambridge: William. B. Eerdmans Publishing Company, 1997), 1808 (epub edition)· M. M. Culy, M. C. Parsons και J. J. Stigall, *Luke. A Handbook on the Greek Text*, (Texas: Baylor University Press, 2010), 706.

¹⁴⁰ “τὸ Πιλάτου πραιτώριον τὸ τῆ δυνάμει τοῦ τότε σταυρωθέντος νῦν ἠρημωμένον”, Κυρίλλου Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, 13.39.10.

¹⁴¹ Βλ. A. Kofsky, “Peter the Iberian Pilgrimage, Monasticism and Ecclesiastical Politics in Byzantine Palestine”, *LA* 47 (1997) 209-222.

¹⁴² Βλ. Blake Leyerle, “Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives”, *Journal of the American Academy of Religion*, 64.1 (1996): 119-143,

¹⁴³ *Αιθερίας Οδοιπορικόν εις το Σινά και τους Αγίους Τόπους*, επιμ. Νικόδημος αρχιμ., Αθήνα: Τήνος, 2007.

¹⁴⁴ B. Pixner, *Paths of The Messiah*, 281-284.

- Για την απόδειξη της θεωρίας αντλούνται ως αποδείξεις και ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα. Συγκεκριμένα, νότια του Ναού στην ιουδαϊκή συνοικία της Ιερουσαλήμ¹⁴⁵, έχουν βρεθεί υπολείμματα κατοικιών. Μία από αυτές είναι γνωστή ως “το ηρωδιανό αρχοντικό” και μία άλλη ως “το καμμένο σπίτι”. Πράγματι, έχουμε στοιχεία που μας δείχνουν ότι αυτές υπήρχαν κατά την εποχή του Χριστού¹⁴⁶, καθώς καταστράφηκαν μετά το 70 μ.Χ. Επίσης, σε αυτές έχει βρεθεί μια λίθινη ζυγαριά με την επιγραφή: *Bar Kathros*¹⁴⁷. Το όνομα αυτό εμφανίζεται στο Βαβυλωνιακό Ταλμούδ¹⁴⁸ να προσδιορίζει μια μεγάλη ιερατική οικογένεια. Επιπλέον, γνωρίζουμε πως οι αρχιερείς διέμεναν σε πολυτελείς για την εποχή τους κατοικίες¹⁴⁹, η αρχιτεκτονική δομή των οποίων ομοιάζε με εκείνες που ανακαλύφθηκαν στην Πομπηία της Ιταλίας¹⁵⁰. Οπότε οι ερευνητές προσδιορίζουν τα δύο συγκεκριμένα κτίσματα ως κατοικίες αρχιερέων. Ο Pixner¹⁵¹ από την άλλη όμως, αρνείται ότι αποτελούσαν κατοικίες, αλλά πιστεύει πως αυτές ήταν μέρος του συγκροτήματος του παλατιού των Ασμοναίων.

Συνοψίζοντας τώρα τα παραπάνω να σημειώσουμε πως παρά το ωραίο πλαίσιο της τελευταίας θεωρίας, τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα δεδομένα της έρευνας, είναι δύσκολο αυτή να γίνει αποδεκτή, καθώς βασίζεται σε πηγές, αφενός μεν πολύ μεταγενέστερες, αφετέρου δε σε εικασίες που μπορεί να φαίνονται ότι ταιριάζουν.

¹⁴⁵ Βλ. J. Murphy-O’ Connor, *Holy land*, 80-83

¹⁴⁶ Βλ. J. Magness, *The Archaeology of the Holy Land, from the Destruction of Solomon’s Temple to the Muslim Conquest*, (New York: Cambridge university Press, 2012), 145-146.

¹⁴⁷ Για περισσότερα βλ. J. Schwartz, “Bar Qatros and the Priestly Families of Jerusalem”, στο: *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, εκδ. H. Geva, τόμ. IV: *The Burnt House of Area B and Other Studies*, (Jerusalem: Israel exploration Society, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem, 2010), 308-319.

¹⁴⁸ β. Pesachim 57a:13.

¹⁴⁹ Βλ. L. I. Levine, *Jerusalem: Portrait of the City in the Second Temple Period (538 B.C.E. - 70 C.E.)*, (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002), 326.

¹⁵⁰ Βλ. J. D. Crossan και J. L. Reed, *Excavating Jesus, Beneath the Stones, Behind the Texts*, (New York: HarperCollins, 2001), 244.

¹⁵¹ Πρβλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 162-163 που το θεωρεί οικία της ιερατικής οικογένειας.

Ωστόσο αυτές δεν αποτελούν αποδείξεις. Η πρόταση για το οχυρό Αντωνία, όπως πολύ ωραία γράφει ο Murphy Ο' Connor¹⁵², και για την υποτιθέμενη Via Dolorosa που ξεκινά από το συγκεκριμένο φρούριο “καθορίζεται από την πίστη αλλά όχι από την Ιστορία”. Θεωρούμε πως πλέον, ολοένα και περισσότερο όλοι οι ερμηνευτές απομακρύνονται από την ταυτοποίηση του φρουρίου Αντωνία με το καινοδιαθηκικό πραιτώριο. Οπότε, εκτιμούμε πως είναι πολύ πιθανό ότι το ανάκτορο του Ηρώδη στα νοτιοδυτικά της Ιερουσαλήμ αποτελεί το μέρος όπου ο Χριστός παραδόθηκε στον Πιλάτο. Για ακόμη μία φορά φάνηκε πως ο συγγραφέας του τετάρτου ευαγγελίου γνώριζε πολύ καλά την τοποθεσία και τα μέρη που περιέγραφε.

4. Συμπεράσματα

Διακρίναμε εναργέστατα πως ο τέταρτος ευαγγελιστής έχει ίδια άποψη για την Ιερουσαλήμ και αυτήν παρουσιάζει στα κείμενά του, όπως στις αναφορές του στο πραιτώριο και τα πέριξ αυτού, στις πέντε στοές της Βηθεσδά, στο όνομα της κολυμβήθρας, στα σκαλοπάτια και στην αναταραχή του νερού. Επίσης, η αναφορά στη κολυμβήθρα του Σιλβάμ τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο έχει ιστορικότητα, κάτι που αποδείχθηκε από την έρευνα, παρόλο που, όπως αναφέρει, για τα γεγονότα στις κολυμβήθρες, η όμορφη γραφίδα του Α. Παπαδιαμάντη στη μετάφραση του έργου του Φ. Φάρραρ *ο Βίος του Χριστού*¹⁵³:

“Εναντίον των δύο τούτων εδαφίων του κατά Ιωάννην επέπεσε πλήθος πολύ κριτικών, συζητητών και απίστων”.

Επίσης, οδηγούμαστε σε πολύ σημαντικά ζητήματα σχετικά με την έρευνα περί της δράσης του ιστορικού Ιησού. Όπως είδαμε ο Ιησούς διάλεξε δύο χώρους που αποτελούσαν αναμφισβήτητα πόλο έλξης πολλών Ιουδαίων. Καθώς, σύμφωνα με τις διατάξεις περί καθαρμών ήταν αδύνατο να πλησιάσουν στο Ναό, αν θεωρούνταν ακάθαρτοι, οπότε πρώτα έπρεπε να περάσουν από τα λεγόμενα *mikvaoth*. Από τα δύο

¹⁵² J. Murphy-O' Connor, *The Holy Land*, 37.

¹⁵³ Φ. Φάρραρ, *Ο Βίος του Χριστού*, μτφ. Α. Παπαδιαμάντη, (Αθήνα: Δόμος, 2002), 200.

που εξετάσαμε προηγουμένως, είδαμε πως αυτά ήταν τα μεγαλύτερα κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. στην Ιερουσαλήμ, ευρισκόμενα το ένα βόρεια και το άλλο νότια του όρους του Ναού. Επίσης, και τα δύο σημεία που συντελέστηκαν σε αυτές τις κολυμβήθρες ήταν κοντά σε κάποια εορτή, καταδεικνύοντας την μεγάλη προσέλευση πιστών. Συνεπώς, ο Ιησούς πήγαινε στοχευμένα σε χώρους που ήξερε πως πλήθος κόσμου θα ήταν συγκεντρωμένο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' ΤΑΦΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. Γολγοθάς - Τάφος Ιησού

Όπως αναφέρει ο Meier¹⁵⁴ το ευαγγέλιο του Ιωάννη καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό, ιδιαίτερα στις διηγήσεις του Πάθους, καθώς αντιπροσωπεύει μια ξεχωριστή και ανεξάρτητη πηγή, η οποία μας παρέχει κάποια πολύ λεπτομερειακά στοιχεία σε σύγκριση με τους συνοπτικούς. Στον ακόλουθο πίνακα¹⁵⁵ θα φανούν ποιες είναι αυτές οι λεπτομέρειες, στα υπό εξέταση χωρία, και έπειτα θα αναλυθούν.

Μτ 27: 33'37'59-60	Μκ 15:22'26'46	Λκ 23: 33α'38'53	Ιω 19:17'19-20'39-40
<p>33 Καὶ ἐλθόντες εἰς τόπον λεγόμενον Γολγοθᾶ, ὃ ἐστὶν Κρανίου Τόπος λεγόμενος,</p> <p>37 Καὶ ἐπέθηκαν ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὴν αἰτίαν αὐτοῦ γεγραμμένην· οὗτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.</p>	<p>22 Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ τὸν Γολγοθᾶν τόπον, ὃ ἐστὶν μεθερμηνεούμενον Κρανίου Τόπος.</p> <p>26 καὶ ἦν ἡ ἐπιγραφή τῆς αἰτίας αὐτοῦ ἐπιγεγραμμένη· ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.</p>	<p>33 Καὶ ὅτε ἦλθον ἐπὶ τὸν τόπον τὸν καλούμενον Κρανίον</p> <p>38 ἦν δὲ καὶ ἐπιγραφή ἐπ' αὐτῶ· ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων οὗτος.</p>	<p>17 καὶ βαστάζων ἑαυτῷ τὸν σταυρὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου Τόπον, ὃ λέγεται Ἑβραϊστί Γολγοθα,</p> <p>19 ἔγραψεν δὲ καὶ τίτλον ὁ Πιλάτος καὶ ἔθηκεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ· ἦν δὲ γεγραμμένον· Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.</p> <p>20 τοῦτον οὖν τὸν τίτλον πολλοὶ ἀνέγνωσαν τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆς πόλεως ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Ἰησοῦς· καὶ ἦν γεγραμμένον Ἑβραϊστί, Ῥωμαϊστί, Ἑλληνιστί.</p>

¹⁵⁴ Βλ. J. P. Meier, *Un Ebreo Marginale. Ripensare Il Jesu Storico. 1. Le radici del problema e della persona*, (Brescia: editrice Queriniana, 2001), 380.

¹⁵⁵ Βλ. K. Aland εκδ., *Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis edidit*, 15^η έκδ., (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1996), 482-483'492-493.

Μτ 27: 33'37'59-60	Μκ 15:22'26'46	Λκ 23: 33α'38'53	Ιω 19:17'19-20'39-40
59 Καὶ λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ ἐνετύλιξεν αὐτὸ [ἐν] σινδόνι καθαρᾷ 60καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ καὶ προσκυλίσας λίθον μέγαν τῇ θύρᾳ τοῦ μνημείου ἀπήλθεν.	46 Καὶ ἀγοράσας σινδόνα καθελῶν αὐτὸν ἐνείλησεν τῇ σινδόνι καὶ ἔθηκεν αὐτὸν ἐν μνημείῳ ὃ ἦν λελατομημένον ἐκ πέτρας καὶ προσεκύλισεν λίθον ἐπὶ τὴν θύραν τοῦ μνημείου.	53 καὶ καθελῶν ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καὶ ἔθηκεν αὐτὸν ἐν μνήματι λαξευτῷ οὐ οὐκ ἦν οὐδεὶς οὐπω κείμενος.	39 ἦλθεν δὲ καὶ Νικόδημος , ὁ ἐλθὼν πρὸς αὐτὸν νυκτὸς τὸ πρῶτον, φέρων μίγμα σμύρνης καὶ ἀλόης ὡς λίτρας ἑκατόν. 40ἔλαβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις μετὰ τῶν ἀρωμάτων , καθὼς ἔθος ἐστὶν τοῖς Ἰουδαίοις ἐνταφιάζειν . 41 ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ ὅπου ἐσταυρώθη κῆπος , καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον καινὸν ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἦν τεθειμένος.

Από τον παραπάνω πίνακα βλέπουμε πως αν και ο πυρήνας των γεγονότων είναι ίδιος σε όλα τα ευαγγέλια, ο Ιωάννης μας παρέχει αρκετές επιπρόσθετες πληροφορίες. Συγκεκριμένα:

1. Προσδιορίζει πως η λέξη Γολγοθάς είναι εβραϊκή¹⁵⁶.
2. Η επιγραφή¹⁵⁷ στον Ιωάννη είναι μεγαλύτερη καθώς, προσθέτει τον προσδιορισμό *Ναζωραίος*, στον Ιησού.
3. Ακόμη, μας αναφέρει πως η επιγραφή ήταν τρίγλωσση.
4. Προσδιορίζει τοπικά τον Γολγοθά ως έναν τόπο κοντά στην πόλη.
5. Εισάγει ένα επιπλέον πρόσωπο στην όλη διήγηση, αυτό του Νικοδήμου.
6. Αντί για τη λέξη *σινδόνι* χρησιμοποιεί τη λέξη *οθόνια* προσθέτοντας επιπλέον πως χρησιμοποιήθηκαν αρώματα καθώς έτσι ήταν το έθιμο των Ιουδαίων.
7. Μας πληροφορεί πως στον τόπο που σταυρώθηκε ο Ιησούς υπήρχε κήπος και εντός του κενός τάφος, όπου τοποθετήθηκε το νεκρό σώμα του Ιησού.

Τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. η αγία Ελένη, μητέρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, επισκέφθηκε τα Ιεροσόλυμα, εκεί ανήγειρε το κτιριακό συγκρότημα του Πανάγιου

¹⁵⁶ Πρβλ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 212, που λέει ότι δεν είναι εβραϊκή αλλά αραμαϊκή.

¹⁵⁷ Για την επιγραφή καθώς και την ανάλυσή της σε σύγκριση με τους συνοπτικούς Βλ. R. E. Brown, *The Gospel according to John xvii-xxi*, AB, (New York: Doubleday, 1970), 901.

Τάφου, εντός του οποίου μέχρι σήμερα περιλαμβάνονται τόσο ο τάφος του Ιησού, όσο και ο τόπος της σταύρωσης, ο Γολγοθάς. Πράγματι, έπειτα από έτη ανασκαφών οι αρχαιολόγοι έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα πως πράγματι ο τάφος του Ιησού είναι στο σημείο του Ιερού Κουβουκλίου¹⁵⁸.

Στο σημείο που βρίσκεται ο Γολγοθάς και ο Πανάγιος Τάφος, πλέον γνωρίζουμε πως από τον 7^ο - 8^ο π.Χ. αιώνα υπήρχε λατομείο. Στις ανασκαφές που έγιναν τόσο εντός του Πανάγιου Τάφου, όσο και στη ευρύτερη περιοχή έχουν βρεθεί βραχώδη τμήματα, σμιλευμένα σε σχήμα κύβου που πιθανόν θα χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση κτιρίων.

Συγκεκριμένα, ανατολικά του Πανάγιου Τάφου, κάτω από το σημερινό παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης εντοπιστήκαν πήλινα αγγεία που χρονολογούνται από την προαναφερθείσα εποχή.¹⁵⁹ Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο που διηύθυνε την αρχαιολογική ανασκαφή κατά τον 20^ο αιώνα, τον φραγκισκανό πατέρα V. Corbo¹⁶⁰, το συγκεκριμένο λατομείο σταμάτησε να λειτουργεί τον πρώτο αιώνα π.Χ. Επίσης, η όλη διεργασία που είχαν υποστεί οι βράχοι λόγω των λατομείων δημιούργησε χώρους όπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως τάφοι. Πράγματι, η παρουσία μιας νεκρόπολης είναι γεγονός, αφού έχουν βρεθεί τουλάχιστον τέσσερις τάφοι από την ίδια περίοδο¹⁶¹.

Νότια του Πανάγιου Τάφου σε μικρή απόσταση η αρχαιολόγος Kathleen M. Kenyon¹⁶² σε ανασκαφές της εντόπισε ένα βραχώδες υπόστρωμα, το οποίο είχε βάθος

¹⁵⁸ Για το ακριβές σημείο του Γολγοθά υπάρχουν κάποιες αντιρρήσεις. Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 219-220.

¹⁵⁹ Βλ. D. Bahat, "Does the Holy Sepulchre Church Mark the Burial of Jesus?", στο *The Burial of Jesus*, (Washington: Biblical Archaeology Society, 2007), 16.

¹⁶⁰ Για τις ανασκαφές στο Πανάγιο τάφο και τα πορίσματα αυτών από τον υπεύθυνο αρχαιολόγο βλ. V. C. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme: Aspetti Archeologici Dalle Origini Al Periodo Crociato, Jerusalem*, (Franciscan Printing Press), 1982.

¹⁶¹ D. Bahat, "Does the Holy Sepulchre Church Mark the Burial of Jesus", 16' U. C. von Wahlde, "Archaeology and John's Gospel", 581' B. Pixner, *Paths of The Messiah*, 306.

¹⁶² Βλ. J. Finegan, *The Archeology of the New Testament: The Life of Jesus and the Beginning of the early Church*, (New Jersey: Princeton University Press, 1992), 222.

δέκα με δεκαπέντε μέτρα. Κάτω από αυτό βρέθηκε πάλι λατομείο, όπως και κεραμική από τον 7^ο αιώνα. Ο συγκεκριμένος χώρος θεωρείται ότι βρισκόταν στα όρια του πρώτου τείχους εξωτερικά, διότι τα λατομεία δεν βρίσκονταν εντός τη πόλεως. Επίσης, όπως είναι γνωστό η ενταφίαση νεκρών εντός της πόλεως ήταν απαγορευμένη. Όσοι τάφοι έχουν βρεθεί είναι εκτός των τειχών¹⁶³. Πράγματι και ο τάφος του Ιησού, στις αρχές του πρώτου αιώνα βρισκόταν εκτός των τειχών. Εγκολλώθηκε όμως εντός της πόλεως μετά το 41-44 μ.Χ. αφότου ο Ηρώδης Αγρίππας έχτισε το τρίτο τείχος¹⁶⁴.

Ένα άλλο στοιχείο¹⁶⁵ που θα πρέπει να εξετάσουμε είναι η αναφορά του Ιωάννη πως στον τόπο που σταυρώθηκε ο Ιησούς υπήρχε κήπος¹⁶⁶ και στον κήπο ένα κενό μνημείο, όπου τοποθετήθηκε το νεκρό του σώμα. Στο απόκρυφο ευαγγέλιο Πέτρου¹⁶⁷, το οποίο αν και βρέθηκε σε χειρόγραφο του 8^{ου} αιώνα¹⁶⁸, ανάγεται στις αρχές μάλλον του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα¹⁶⁹, διαβάζουμε:

“Εχάρησαν δὲ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ δεδώκασι τῷ Ἰωσήφ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἵνα αὐτὸ θάψῃ, ἐπειδὴ θεασάμενος ἦν ὅσα ἀγαθὰ ἐποίησεν. Λαβὼν δὲ τὸν Κύριον ἔλουσε καὶ εἴλησε σινδόνι καὶ εἰσήγαγεν εἰς ἴδιον τάφον καλούμενον κῆπον Ἰωσήφ”¹⁷⁰.

¹⁶³ Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων βλ J. Magness, “What Did Jesus’ Tomb Look Like?”, στο *The Burial of Jesus*, (Washington: Biblical Archaeology Society, 2007), 2.

¹⁶⁴ Βλ. Μ. Γκουτζιούδη, “Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και οι Σχετικές Αρχαιολογικές Ανακαλύψεις”, 116-117.

¹⁶⁵ Συνεπικουρεί και η μαρτυρία του 20:15 πως αμέσως μετά την ανάσταση του Χριστού, όταν ο Κύριος εμφανίσθηκε στη Μαρία εκείνη νόμιζε πως είναι ο κηπουρός.

¹⁶⁶ C. S. Keener, *The Gospel of John*, 1164.

¹⁶⁷ Βλ. Ι. Καραβιδόπουλου, *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα*, τόμ. Α' *Απόκρυφα Ευαγγέλια*, ΒΒ 13, (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2001), 117-135· J. K. Elliott εκδ., *The Apocryphal New Testament, A collection of Apocryphal Christian Literature*, (New York: Oxford University Press), 150-159.

¹⁶⁸ J.K. Elliott, στο *ίδιο*, 150.

¹⁶⁹ Βλ. Ι. Καραβιδόπουλου, στο *ίδιο*, σελ 123-124, όπου και σχετική βιβλιογραφία για τη προσπάθεια εντοπισμού της χρονολογίας.

¹⁷⁰ *Ευαγγέλιο Πέτρου*, 23.1-24.2

Η περιοχή του Πανάγιου Τάφου, όπως αναφέραμε, αποτελούσε κάποτε ένα λατομείο. Από τη χρήση του λατομείου ολόκληρη η περιοχή θα ήταν γεμάτη από χώμα και υπολείμματα βράχων. Έτσι μετατράπηκε σε κήπο. Για την επαλήθευση αυτής της υπόθεσης οι αρχαιολόγοι βασίζονται στην εύρεση καλλιεργήσιμου εδάφους, στο χώρο που προϋπήρχε το λατομείο. Επίσης, ο B. Pixner¹⁷¹ μας πληροφορεί πως ο Ηρώδης ο Μέγας στα σχέδιά του για τον εξωραϊσμό της πόλης είχε δημιουργήσει στο χώρο αυτό ένα μεγάλο πάρκο¹⁷², καθώς η λειτουργία του λατομείου είχε παυθεί, ένεκα των κοιτασμάτων που ήταν εύθραυστα και ακατάλληλα για οικοδομική χρήση. Όπως είναι λογικό, η εκμετάλλευση των βράχων από τους λατόμους για την εξαγωγή κοιτασμάτων δημιούργησαν ιδανικές τοποθεσίες, τόσο για τη δημιουργία μικρών κρατήρων όπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως κήποι, όσο και ως κοιλάτες εντός των βράχων έτσι ώστε να χρησιμεύσουν ως ταφικά μνημεία¹⁷³.

Στον Ιώσηπο διαβάζουμε:

*“τὸ δὲ δεύτερον τὴν μὲν ἀρχὴν ἀπὸ πύλης εἶχεν, ἣν Γενάθ ἐκάλουσαν τοῦ πρώτου τείχους οὖσαν, κυκλούμενον δὲ τὸ προσάρκτιον κλίμα μόνον ἀνήκει μέχρι τῆς Ἀντωνίας”*¹⁷⁴.

Η πύλη Γενάθ, των Κήπων δηλαδή, που αναφέρει ο Ιώσηπος πράγματι υπάρχει. Συγκεκριμένα τοποθετείται βόρεια του πρώτου τείχους, εκεί ακριβώς που ξεκινά το δεύτερο, κοντά στο ανάκτορο του Ηρώδη, το πραιτώριο. Επίσης σύμφωνα πάλι με τον Ιώσηπο γνωρίζουμε πως στη συγκεκριμένη κοιλάδα που εκτεινόταν από την πύλη Γενάθ υπήρχε μια δεξαμενή με το όνομα Αμύγδαλον¹⁷⁵, η οποία σύμφωνα με τους αρχαιολόγους υδροδοτούσε τους κήπους¹⁷⁶. Όπως είναι γνωστό, συνήθως, οι πύλες

¹⁷¹ B. Pixner, *The Paths of The Messiah*, 305-306

¹⁷² Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού* 329, υπο 214, όπου οι Ιουδαίοι απαγορεύονταν να έχουν αρδευτικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντός των τειχών.

¹⁷³ Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 217.

¹⁷⁴ *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 5.146.1-5.147.1.

¹⁷⁵ *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 5.468.3.

¹⁷⁶ Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 216.

στα Ιεροσόλυμα έπαιρναν το όνομά τους από το μέρος στο οποίο οδηγούσαν. Άρα για αυτό η συγκεκριμένη πύλη ονομάστηκε Γενάθ, δηλαδή των Κήπων. Έτσι τα όσα αναφέρει ο Ιωάννης ¹⁷⁷ καθώς και το απόκρυφο ευαγγέλιο του Πέτρου ανταποκρίνονται πλήρως με την πραγματική εικόνα της Ιερουσαλήμ καθώς το επιβεβαιώνουν τόσο γραπτές μαρτυρίες όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Επίσης, να τονίσουμε ότι ο Γολγοθάς περιελάμβανε όλη την ευρύτερη περιοχή από την πύλη Γενάθ και βόρεια από αυτήν. Το όνομα αυτό που σημαίνει, όπως μας πιστοποιούν τα ευαγγέλια κρανίου τόπος, δόθηκε εξαιτίας της μορφολογίας του εδάφους. Ο Πανάγιος Τάφος, όπως έδειξε η σχετική έρευνα, φαίνεται πως ανταποκρίνεται πράγματι στον “έν τῷ κήπῳ μνημειῶν καινόν”¹⁷⁸ του Ιω. 19:41 για τον τάφο του Ιησού. Πώς ήταν όμως αυτό το μνημείο; Από την αρχαιολογική έρευνα ξέρουμε πως στην Ιερουσαλήμ χρησιμοποιούνταν τρεις πρακτικές ενταφιασμού, τα *kokhim*¹⁷⁹, τα αρκοσόλια¹⁸⁰ και ο ενταφιασμός εντός τάφρου¹⁸¹. Τα *kokhim* και ο

¹⁷⁷ Αξίζει να αναφέρουμε ένα ενδιαφέρον άρθρο το οποίο με τη βοήθεια της αφηγηματικής κριτικής προσέγγισης των κειμένων σε συνδυασμό με τη γνωστή γλωσσολογική θεωρία περί “σημαίνοντος” και “σημαινομένου” καταλήγει πως ο συγγραφέας, αφηγητής, του τετάρτου ευαγγελίου χρησιμοποιεί τη λέξη κήπος ως σύμβολο για τους αναγνώστες του. Συγκεκριμένα ο κήπος αποτελεί τον Παράδεισο. Έτσι ο ενταφιασμός του Χριστού εντός του μνημείου ανοίγει τις πόρτες του Παραδείσου. Βλ. R. Zimmermann, “Symbolic Communication between John and His Reader: The Garden Symbolism in John 19–20”, στο *Anatomies of Narrative Criticism The Past, Present, and Futures of the Fourth Gospel as Literature*, εκδ. T. Thatcher και S. D. Moore, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008), 221-236.

¹⁷⁸ Θεωρούμε δόκιμο να αναφέρουμε πως το 1867 στη Ιερουσαλήμ βρέθηκε ένας τάφος ο οποίος εντελώς λανθασμένα αποδόθηκε στον τάφο του Ιωσήφ από την Αριμαθέα που ενταφιάστηκε ο Χριστός. Συνοπτικά να αναφέρουμε πως οι αρχαιολόγοι πιστοποίησαν πως αρχικά χρησιμοποιήθηκε κατά την εποχή του Σιδήρου και ξανά μετά στους βυζαντινούς χρόνους. Σήμερα ονομάζεται ο τάφος του κήπου (*The Garden Tomb*) και εξακολουθεί εντούτοις για κάποιους χριστιανούς, να θεωρείται ως ο πραγματικός τάφος του Ιησού. Για περισσότερα Βλ. G. Barkay, “The Garden Tomb: Was Jesus Buried Here?”, στο *The Burial of Jesus*, (Washington: Biblical Archaeological Society, 2007), 27-36.

¹⁷⁹ Για τα *kokhim* βλ. J. Murphy-O'Connor, *Keys to Jerusalem: Collected Essays*, (Oxford: Oxford University Press, 2012), 186-187.

¹⁸⁰ R. Hachlili, *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period*, Supplements to the Journal for the study of Judaism 94, (Leiden: Brill, 2005), 70-72.

ενταφιασμός εντός τάφου ήταν τα περισσότερα συνηθισμένα. Συγκεκριμένα, ο Rachel Hachlili σε μια εξειδικευμένη μελέτη του για τα ιουδαϊκά ταφικά έθιμα, αναφέρει πως “από τους 950 τάφους που έχουν βρεθεί στα Ιεροσόλυμα, οι οποίοι ανάγονται στην εποχή του Δευτέρου Ναού, μόνο οι 140 περιέχουν αρκοσόλια. Επίσης αν συνυπολογίσουμε πως αυτοί οι 950 τάφοι αποτελούν μόνο το 5-10% των τάφων που υπήρχαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, τότε το ποσοστό των αρκοσολίων θα ήταν ακόμη μικρότερο”¹⁸². Αυτό συνέβαινε εξαιτίας του κόστους των αρκοσολίων. Μόνο τα ανώτερα μέλη της ιουδαϊκής κοινωνίας μπορούσαν να εξασφαλίσουν τέτοιους τάφους¹⁸³.

Το γεγονός πως ο τάφος του Ιησού ανήκει στη κατηγορία των αρκοσολίων φωτίζει και αναδεικνύει ακόμη μία αναφορά του τετάρτου ευαγγελίου, αυτήν που έχουμε¹⁸⁴ στο 19:5-8 “έρχεται οὖν καὶ Σίμων Πέτρος ἀκολουθῶν αὐτῷ καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ μνημεῖον, καὶ θεωρεῖ τὰ ὀθόνια κείμενα, ἡ καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, οὐ μετὰ τῶν ὀθονίων κείμενον ἀλλὰ χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον. ὁ τότε οὖν εἰσῆλθεν καὶ ὁ ἄλλος μαθητὴς ὁ ἐλθὼν πρῶτος εἰς τὸ μνημεῖον καὶ εἶδεν καὶ ἐπίστευσεν.”. Διότι, όπως παρατηρεῖ ο Μ. Γκουτζιούδης¹⁸⁵:

“Αυτό θα μπορούσε να διαπιστωθεί άμεσα μόνο σε έναν τάφο αυτού του τύπου, ενώ αν ο τάφος περιείχε *kokhim* θα ήταν αδύνατο να δει κανείς τα οθόνια χωρίς να εισέλθει μέσα”.

¹⁸¹ Βλ. J. D. Crossan, *Excavating Jesus*, 288.

¹⁸² R. Hachlili, *Jewish Funerary Customs*, 2

¹⁸³ J. D. Crossan, *Excavating Jesus* 291

¹⁸⁴ Υπάρχει βέβαια και η αναφορά στο Λκ 24:12 “Ο δὲ Πέτρος ἀναστὰς ἔδραμεν ἐπὶ τὸ μνημεῖον καὶ παρακύψας βλέπει τὰ ὀθόνια μόνα”. Όπως βλέπουμε όμως, αφενός δεν περιέχει τις λεπτομέρειες του Ιωάννη και αφετέρου αναφέρει το ρήμα παρακύψας που σημαίνει σκύβω, κάτι που θα μπορούσε να κάνει ακόμη και αν είχαμε *Kokhim*.

¹⁸⁵ Μ. Γκουτζιούδης, “Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και οι Σχετικές Αρχαιολογικές Ανακαλύψεις”, 118.

Όπως αναφέραμε στην αρχή της ενότητας, ο Ιωάννης αναφέρει τον Νικόδημο ¹⁸⁶, ο οποίος ήταν Φαρισαίος και εξέχουσα προσωπικότητα της Ιερουσαλήμ¹⁸⁷, μάλιστα όπως τονίζει και ο Meier¹⁸⁸, αν και το ευαγγέλιο καταφέρεται εναντίον των Φαρισαίων, εντούτοις ο Νικόδημος αποτελεί εξαίρεση καθώς το τέταρτο ευαγγέλιο κείται θετικά υπέρ του. Στους συγκεκριμένους στίχους 19:39-40, ο Νικόδημος φέρεται να βοηθά τον Ιωσήφ στον ενταφιασμό του Ιησού, αφού είχε φέρει μαζί του αρώματα. Εδώ ο Ιωάννης πάλι διαφοροποιείται από τους συνοπτικούς¹⁸⁹, οι οποίοι αναφέρουν πως οι γυναίκες είχαν αρώματα μαζί τους για το σώμα του αλλά δεν κατάφεραν να τα χρησιμοποιήσουν, καθώς όταν πάει στο τάφο ο Χριστός είχε ήδη αναστηθεί¹⁹⁰.

Σύμφωνα με τα ιουδαϊκά έθιμα ταφής υπήρχαν τρεις φάσεις που χρησιμοποιούνταν τα αρώματα στους νεκρούς: για την προετοιμασία του νεκρικού σώματος στο σπίτι, κατά τη διαδικασία της μεταφοράς του σώματος και στον ενταφιασμό¹⁹¹. Είναι δόκιμο να αναφέρουμε πως, όπως πληροφορούμαστε από τα αρχαιολογικά ευρήματα σε ταφικά ιουδαϊκά μνημεία, ήταν πολύ διαδεδομένο ιδιαίτερα κατά την εποχή του δεύτερου Ναού, μαζί με τον νεκρό να εναποθέτουν οι πλησιέστεροί του και αρωματοδοχεία, τα *Unguentaria*¹⁹². Σύμφωνα με τη Μισνά¹⁹³ τον

¹⁸⁶ Βλ. M. Marshall, *The Portrayals of the Pharisees in the Gospels and Acts*, (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2015), 214-227, κυρίως τις σελ. 222-226· J. Paulien, "Nicodemus", *ABD*, 4:1105-1106, όπου αναφέρονται όλες οι θεωρίες που έχουν αναφερθεί για το πρόσωπό του από τους ερμηνευτές.

¹⁸⁷ Βλ την αναφορά του Ιησού για εκείνον 3:10 "σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἰσραὴλ".

¹⁸⁸ J. Meier, *Un Ebreo Marginale. Ripensare Il Jesu Storico*. τόμ. 3. *Compagni e Antagonisti*, μτφ L. Santis.(Brescia: editrice Queriniana, 2003), 389.

¹⁸⁹ D. A. Smith, "'Look, the place where they put him'" (Mk 16:6): The space of Jesus' tomb in early Christian memory', *HTS Theologese Studies/Theological Studies* 70.1 (2014): 1-8. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i1.2741>

¹⁹⁰ D. Green, "Sweet Spices in the Tomb: An Initial Study on the Use of Perfume in Jewish Burials", στο *Commemorating the Dead Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*, εκδ. L. Brink κ.ά. (New York: Walter de Gruyter, 2008), 163.

¹⁹¹ D. Green, "Sweet Spices in the Tomb", 160.

¹⁹² Βλ. R. Hachlili, στο *ίδιο*, 383-385· D. Green, "Sweet Spices in the Tomb", 169-173.

¹⁹³ m. Shabbat 24:5

νεκρό μπορεί κάποιος να τον αλείψει με αρώματα και να τον πλύνει, ακόμη και το Σάββατο. Έπειτα από τη μυράλειψη, τυλίγεται με τα οθόνια. Όπως είναι σαφές στον Ιησού δε τηρήθηκαν ακριβώς ούτε τα τρία στάδια που αναφέραμε, ούτε το πλύσιμο με το νερό, παρόλα αυτά όμως βλέπουμε πως ο Ιωάννης, αναφέρει στο ευαγγέλιο συγκεκριμένες πληροφορίες που συμφωνούν με τα ιουδαϊκά έθιμα της εποχής του Ιησού. Βέβαια, να παρατηρήσουμε πως η ποσότητα που αναφέρει το κείμενο, ως *λύτρα εκατό*, φαίνεται υπερβολική¹⁹⁴ καθώς αντιστοιχεί περίπου σε 32 κιλά¹⁹⁵!

2. Το Σάβανο του τάφου στην κοιλάδα Ενώμ

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέραμε πως το τέταρτο ευαγγέλιο διαφοροποιείται από τα συνοπτικά ως προς το ύφασμα που χρησιμοποιήθηκε στο νεκρό σώμα του Χριστού. Ο Ιωάννης αναφέρει πως τύλιξαν το νεκρό σώμα με οθόνια, ενώ οι συνοπτικοί με σινδόνη¹⁹⁶. Κατ' αρχήν θα πρέπει να προσδιορίσουμε τι είναι το καθένα. Τα οθόνια¹⁹⁷ είναι λινά λεπτά υφάσματα σε μορφή λωρίδων, ενώ η σινδόνη¹⁹⁸ λεπτό ύφασμα, το σεντόνι. Οπότε στη μία περίπτωση έχουμε μια αναφορά για αρκετά υφάσματα που τυλίχτηκαν στο νεκρό σώμα, ενώ στη δεύτερη για ένα σεντόνι που τυλίχθηκε γύρω από το σώμα του Ιησού. Σύμφωνα με τα έθιμα ταφής οι Ιουδαίοι χρησιμοποιούσαν συνήθως διάφορες λωρίδες υφάσματος, τα οθόνια, χωρίς όμως η σινδόνη να είναι κάτι απαγορευτικό¹⁹⁹. Αυτό φαίνεται αφενός από κείμενα και

¹⁹⁴ C. S. Keener, *The Gospel of John*, 1163, θεωρεί μεγάλη την αναφερόμενη ποσότητα παρόλα αυτά όμως πιστεύει πως είναι πιθανό να ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα.

¹⁹⁵ Βλ. S. Grasso, *Il Vangelo di Giovanni. Commento esegetico e teologico*, (Roma: Città Nuova Editrice, 2008), 749.

¹⁹⁶ Βέβαια ο Λουκάς στο Ακ 24:12 αναφέρει πως στο μνήμα του Ιησού **μετά** την ανάσταση βρέθηκαν οθόνια.

¹⁹⁷ Σ. Ευστρατιάδου, "οθόνιον", *Λεξικό της Καινής Διαθήκης*, (Αλεξάνδρεια, 1910), 544-545.

¹⁹⁸ Σ. Ευστρατιάδου, "σινδών", *στο ίδιο*, 743.

¹⁹⁹ Βλ. O. Shamir, "A burial textile from the first century CE in Jerusalem compared to roman textiles in the land of Israel and the Turin Shroud", *SHS Web of Conferences* 15, 00010 (2015): 7. DOI: 10.1051/shsconf/20151500010 όπου αναφέρει ως παράδειγμα τον εβραίο ραβίνο του 2^{ου} αιώνα Ιούδα που

αφετέρου από αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία όμως ανάγονται σε εποχές είτε μεταγενέστερες, είτε προγενέστερες του Χριστού²⁰⁰.

Το 2000 μ.Χ., όμως, ο αρχαιολόγος Gibson²⁰¹ ηγήθηκε μιας αρχαιολογικής ανασκαφής, τα ευρήματα της οποίας είναι εξόχως ενδιαφέροντα. Στη κοιλάδα Ενώμ, στους πρόποδες του Όρους Σιών της Ιερουσαλήμ, στην περιοχή που αναφέρεται στα ευαγγέλια ως *ακελδαμά*, η οποία αποτελούσε νεκρόπολη καθώς εκεί βρίσκονται αρκετοί τάφοι²⁰², ανακαλύφθηκε ένας, ο οποίος ως τότε είχε διαφύγει της προσοχής των αρχαιολόγων που ασχολήθηκαν με τη συγκεκριμένη περιοχή. Σήμερα βρίσκεται κάτω από ένα κτήριο, το οποίο ανάγεται στην εποχή των σταυροφόρων, γνωστό ως Οίκος Charnel²⁰³. Επίσης αξίζει να αναφέρουμε πως κοντά βρίσκεται και ο τάφος του Άννα του αρχιερέα²⁰⁴.

ήθελε να ταφεί με ένα σεντόνι. Για περισσότερα για αυτόν βλ. Dvorjetski, E. "The Medical History of Rabbi Judah the Patriarch: A Linguistic Analysis." *HS* 43.1 (2002): 39-55.

²⁰⁰ Βλ. O. Shamir, *στο ίδιο*. Στο άρθρο της μπορούμε να δούμε σε δύο πίνακες το συνολικό αριθμό, το υλικό κατασκευής καθώς και τον τρόπο ύφανσης των διαφόρων υπολειμμάτων από σάβανα που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Ισραήλ. Πρβλ. D. Fulbright, "Akeldama repudiation of Turin Shroud omits evidence from the Judean Desert", Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Proceedings of the International Workshop on the Scientific approach to the Acheiropoietos Images, ENEA Frascati, Italy, 4-6 Μαΐου 2010.

²⁰¹ Για το χρονικό της αρχαιολογικής ανακάλυψης βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 243-256.

²⁰² G. Avni and Z. Greenhut, *The Akeldama Tombs, Three Burial Caves in the Kidron Valley*, Jerusalem: Israel Antiquities Authority Reports, 1996.

²⁰³ Για το συγκεκριμένο κτήριο, το οποίο αποτελούσε μέρος ταφής κυρίως προσκυνητών στην Ιερουσαλήμ βλ. N. B. Bobner, "Earth from Jerusalem in the Pisan Camposanto", στο *Between Jerusalem and Europe: Essays in Honour of Bianca Kühnel*, εκδ. R. Bartal και H. Vonholt, (Boston: Brill, 2015), 74-94(85-87)· D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: Volume 3, The City of Jerusalem*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 223-224.

²⁰⁴ Βλ. C. Evans, *Jesus and his World: The archaeological evidence*, (London: Westminster John Knox Press, 2012), 96-97. Πρβλ J. Bowman, *The Fourth Gospel and the Jews: A Study in R. Akiba, Esther, and the Gospel of John*, (Eugene: Pickwick Publications, 1975), 282 όπου ο συγγραφέας πιστεύει πως είναι ο υιός του Άννα του αρχιερέα, επίσης Άννας και αυτός.

Ο τάφος αποτελείται²⁰⁵ από δύο θαλάμους, στον πρώτο υπάρχουν ταφικές εσοχές ή κόγχες, τα λεγόμενα *kokhim*, καθώς και σημεία για τη συλλογή των οστών μετά από τη διαδικασία του *ossilegium*²⁰⁶. Στον δεύτερο θάλαμο, ο οποίος βρίσκεται χαμηλότερα από τον πρώτο, υπήρχαν πολλά σπασμένα οστεοφυλάκια, εξαιτίας των τυμβωρύχων που είχαν προηγηθεί. Όπως και στον πρώτο θάλαμο έτσι και στον δεύτερο βρέθηκαν επίσης *kokhim* και σημεία για την εναπόθεση των οστών καθώς και δύο μικρά δωμάτια. Σε ένα από τα *kokhim* του δευτέρου θαλάμου, εντοπίστηκαν τεμάχια οστών, μία μπούκλα μαλλιών καθώς και υπολείμματα σαβάνου. Ακόμη, μια ευτυχής συγκυρία αναφορικά με τη παρούσα ανακάλυψη είναι οι περιβαλλοντικές συνθήκες του τάφου, οι οποίες διαφέρουν με εκείνες άλλων ταφικών ευρημάτων, καθώς υπήρχε έλλειψη υγρασίας. Επίσης στο νεκρό σώμα δεν είχε πραγματοποιηθεί δεύτερη ταφή, το *ossilegium*. Έτσι κατέστη δυνατό να συντηρηθεί το σάβανο.

Σύμφωνα με τη ραδιοχρονολόγηση αποκαλύφθηκε πως το σάβανο χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Επίσης, ο έλεγχος των υπολειμμάτων του σαβάνου έδειξε ότι αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερα διαφορετικά είδη υφάσματος, κυρίως όμως από λινά και μάλλινα, τα οποία είχαν υφανθεί σε σχήμα “S” ή “Z”²⁰⁷. Αυτός ο τρόπος ύφανσης μας αποδεικνύει πως δεν είχαν παραχθεί στην Παλαιστίνη αλλά ήταν εισαγόμενα. Σύμφωνα με την Shamir, την υπεύθυνη της μελέτης των υφασμάτων, το μεγαλύτερο τεμάχιο υφάσματος που βρέθηκε είναι διαστάσεων 16 επί 16 εκατοστών και υπήρχε πάνω από το κεφάλι και τα μαλλιά, το λεγόμενο σουδάριο²⁰⁸. Βέβαια να σημειώσουμε πως μπορεί στο Δτ 22:11²⁰⁹, όπως και

²⁰⁵ Για την κάτοψη του τάφου βλ. C. D. Matheson, K.K. Vernon, κ.ά., “Molecular Exploration of the First-Century Tomb of the Shroud in Akeldama”, Jerusalem. *PLoS ONE* 5(4) 2010: 2, εικόνα 1. 10.1371/annotation/32ada7b9-3772-4c08-9135-b5c0933f0b5e. doi:10.1371/annotation/32ada7b9-3772-4c08-9135-b5c0933f0b5e,

²⁰⁶ Για το *ossilegium* βλ. E. M. Meyers, “Secondary Burials in Palestine.” *BA* 33.1 (1970): 2-29. Αυτή η συνήθεια των Ιουδαίων καταργήθηκε τον 3^ο αιώνα μ.Χ. βλ. J. Magness, “Ossuaries and the Burials of Jesus and James.” *JBL* 124.1 (2005): 136.

²⁰⁷ Για τη μορφή αυτών των τρόπων ύφανσης βλ. M. - L. Nosch, C. Michel, M. Harlow εκδ., *Prehistoric, Ancient Near Eastern & Aegean Textiles and Dress*, (Oxford: Oxbow Books, 2014): 5-8.

²⁰⁸ Βλ. O. Shamir, στο ίδιο, 3.

στη Μισνά²¹⁰ να απαγορεύεται η χρήση ρούχων που έχουν υφανθεί από λινό και μαλλί, το λεγόμενο *Sha'atnez*, εξαίρεση όμως αποτελούν τα νεκρικά σάβανα²¹¹.

Κατόπιν μελέτης των υπολειμμάτων των οστών²¹², των μαλλιών και του υπόλοιπου υλικού φάνηκε πως πρόκειται για έναν ενήλικο άνδρα, ο οποίος έπασχε από λέπρα και φυματίωση²¹³. Επιπλέον, σύμφωνα με την εξέταση DNA²¹⁴ και των υπολοίπων οστών που βρέθηκαν στη σπηλιά, φάνηκε πως ο συγκεκριμένος ήταν συγγενής με άλλα πέντε πρόσωπα που είναι ενταφιασμένα στο ίδιο σημείο. Συνεπώς, πρόκειται για έναν οικογενειακό τάφο. Μάλιστα και άλλα τρία άτομα εντοπίστηκε πως ήταν προσβεβλημένα από φυματίωση²¹⁵.

Συνοψίζοντας, βλέπουμε πως ο συγκεκριμένος άντρας ανήκε σε πλούσια οικογένεια, αυτό μαρτυρείται από την τοποθεσία του τάφου, κοντά στην Ιερουσαλήμ, δίπλα στον τάφο του Άννα, αυτού του σημαντικού αρχιερέα, καθώς και από το σάβανό του, το οποίο αποτελούνταν όπως προαναφέραμε από εισαγόμενα υφάσματα τα οποία θα είχαν υψηλό κόστος.

Για την έρευνά μας είναι μια ιδιαίτερος σημαντική ανακάλυψη διότι μας αποκάλυψε πως την ίδια εποχή με τον Χριστό ως σάβανο χρησιμοποιούνταν διάφορες λωρίδες υφάσματος καθώς και στο κεφάλι ένα ξεχωριστό μεγαλύτερο ύφασμα, το

²⁰⁹ “οὐκ ἐνδύσῃ κίβδηλον, ἔρια καὶ λίνον, ἐν τῷ αὐτῷ.”

²¹⁰ m. Kilayim 9:8, συγκεκριμένα εδώ αναφέρει πως αυτός που θα φορέσει τέτοιο ένδυμα θα βρει αντιμέτωπο τον πατέρα του στον ουρανό.

²¹¹ m. Kilayim 9:4

²¹² Μόνο το 5% έχει διασωθεί βλ. C. Matheson, “Molecular Exploration of the First-Century Tomb of the Shroud in Akeldama”, 1.

²¹³ Σύμφωνα με τον Gibson “η ταυτοποίηση της ασθένειας Χάνσεν στον σαβανωμένο εμφανίζεται ως η πρώτη επιστημονική μαρτυρία της αρχαιότερης εμφάνισης της ασθένειας στον Ισραήλ”, S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 255.

²¹⁴ Για τη πλήρη διαδικασία ελέγχου βλ. C. Matheson, “Molecular Exploration of the First-Century Tomb of the Shroud in Akeldama”.

²¹⁵ Η συγκεκριμένη εύρεση είναι διαφωτιστική για τις ασθένειες στο αρχαίο Ισραήλ, καθώς αποτελεί το πρώτο εύρημα που έχουμε στη διάθεσή μας βλ. R. Zeffert, DNA of Jesus-era shrouded man in Jerusalem reveals earliest case of leprosy, The Hebrew University of Jerusalem <http://www.huji.ac.il/dovrut/ShroudLeprosy.doc>

σουδάριο. Συνεπώς, όταν ο Ιωάννης αναφέρει τη λέξη οθόνια και σουδάριο 20:7,11:44 παραθέτει μια λεπτομερή και αληθή εικόνα των γεγονότων που περιγράφει.

3. Το οστό του εσταυρωμένου άνδρα

Εξαιτίας του τρόπου θανάτωσης του Ιησού, με σταύρωση έχουν εγερθεί αρκετά ερωτήματα στους ερευνητές για το αν ο σταυρωμένος Ιησούς είχε ταφεί στο κενό τάφο του Ιωσήφ ή όχι. Υπάρχουν έτσι πολλές θεωρίες περί της ταφής του.

Ο R. Brown²¹⁶ ισχυρίζεται πως ο Ιησούς θα πρέπει να ενταφιάστηκε στους ειδικούς τάφους που διατηρούσαν οι Ιουδαίοι για τους νεκρούς εγκληματίες, καθώς ο Ιωσήφ ο από Αριμαθείας όντας μέλος του Μεγάλου Συνεδρίου (*Sanhedrin*) είχε πρόσβαση σε αυτούς του τάφους, όπου εναπέθεσε το νεκρό σώμα του Ιησού. Η συγκεκριμένη άποψη δεν έχει γίνει αποδεκτή από την έρευνα, διότι το *Sanhedrin* δεν διατηρούσε λαξευτούς τάφους για τους εγκληματίες παρά μονάχα κάποια έκταση γης για να θαφτούν²¹⁷, όπως αναφέρεται και στο Μτ 27:7-8. Επίσης ο Gibson²¹⁸ απορρίπτει αυτήν τη θεωρία, καθώς αναφέρει πως μπορεί να υπήρχαν δύο χώροι ταφής των εκτελεσμένων, οι οποίοι όμως προορίζονταν, είτε για όσους είχαν αποκεφαλιστεί και στραγγαλιστεί, είτε για όσους είχαν λιθοβοληθεί και πυρποληθεί. Βέβαια, ο Ιησούς όμως εκτελέστηκε από Ρωμαίους²¹⁹. Στην ερμηνεία αυτή, υποφώσκει η αντίληψη πως η σταύρωση δεν αποτελούσε μέσο τιμωρίας για τους Ιουδαίους, καθώς από τις ραβινικές πηγές γνωρίζουμε πως οι ιουδαϊκές μέθοδοι τιμωρίας ήταν ο λιθοβολισμός, ο αποκεφαλισμός, η πυρά και ο απαγχονισμός²²⁰. Πάντως, κατά την έρευνα²²¹

²¹⁶ R. E. Brown, "The Burial of Jesus (Mark 15:42-47)." *CBQ* 50.2 (1988): 233-45

²¹⁷ βλ. J. Magness, *Stone and Dung*, 171.

²¹⁸ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 233

²¹⁹ Με απόλυτη βεβαιότητα μπορούμε να πούμε πως ο Χριστός σταυρώθηκε υπό τον έλεγχο και τη δικαιοδοσία των Ρωμαίων βλ. B. R. McCane, "Where No One Had Yet Been Laid": The Shame of Jesus' Burial", στο *Authenticating The Activities of Jesus*, έκδ. B. Chilton και C. A. Evans, (Leiden: Brill, 1999), 432.

²²⁰ m. *Sanhedrin* 7:1

παρατηρήσαμε πως υπάρχει η πρόταση ότι η σταύρωση χρησιμοποιούνταν και από τους Ιουδαίους. Συγκεκριμένα στο Δτ 21:22-23 διαβάζουμε²²²:

“Εάν δὲ γένηται ἔν τινι ἁμαρτία κρίμα θανάτου καὶ ἀποθάνῃ καὶ κρεμάσῃτε αὐτὸν ἐπὶ ξύλου, 23οὺκ ἐπικοιμηθήσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ξύλου, ἀλλὰ ταφῆ θάψετε αὐτὸν ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, ὅτι κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου· καὶ οὐ μιανεῖτε τὴν γῆν, ἣν κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι ἐν κλήρῳ”.

Το οποίο βέβαια ερμηνεύεται από πολλούς²²³ ως απαγχονισμός και όχι σταύρωση²²⁴. Εντούτοις, το 4Q169 (4QpNah)²²⁵ φαίνεται να ερμηνεύει το εν λόγω χωρίο του Δευτερονομίου ως σταύρωση²²⁶. Ακόμη, όπως μας πληροφορεί ο Ιώσηπος²²⁷, υπάρχει

²²¹ Βλ. B.D. Ehrman, *Jesus, apocalyptic prophet of the new millennium*, (New York: Oxford university press, 1999), 223.

²²² Για την ερμηνεία του βλ. μεταξύ άλλων B. R. McCane, "Where No One Had Yet Been Laid": The Shame of Jesus' Burial", 439' D. W. Chapman, *Ancient Jewish and Christian Perceptions of Crucifixion*, (Tubingen: Mohr Siebeck, 2008), 117-149. Πρβλ. E. J. Woods, *Deuteronomy, An Introduction and Commentary*, TOTC 5, (Nottingham: InterVarsity Press, 2011), 236 όπου αποκλείει τη περίπτωση αναφοράς του χωρίου σε σταύρωση.

²²³ J. M. Baumgarten, "Does tlh in the Temple Scroll Refer to Crucifixion?" *JBL* 91.4 (1972): 472-481 Πρβλ. C. Evans, "Hanging and Crucifixion in Second Temple Israel: Deuteronomy 21:22-23 in the Light of Archaeology and the Dead Sea Scrolls", στο *Qumran und die Archäologie*, F. Claussen εκδ., WUNT 278, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011), 481-501.

²²⁴ Για τη διαδικασία του απαγχονισμού βλ. m. Sanhedrin 6:4.

²²⁵ Ορισμένοι ερευνητές παραθέτουν και το 11Q Temple 64:6-13 για περισσότερα βλ. J. A. Fitzmyer, *To Advance the Gospel. New Testament Studies*. 2η έκδ., (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1998), 135 και M. J. Bernstein, *Reading and Re-Reading Scripture at Qumran*, τόμ. 2, STDJ 107, (Leiden: Brill, 2013) 575-591 που εξετάζει τη περίπτωση πως το συγκεκριμένο τμήμα του χειρογράφου να αποτελεί μια ερμηνεία του παλαιδιαθηκικού χωρίου.

²²⁶ βλ. S. L. Berrin, *The Peshar Nahum Scroll from Qumran. An Exegetical Study of 4Q169*, (Boston, Brill, 2004), 165-192. Για τη συζήτηση αν η συγκεκριμένη αναφορά αποδίδεται σε Ιουδαίους ή εθνικούς βλ. G. Doudna, "Who is the Lion of Wrath of Peshar Nahum? A Brief Analysis", στο *Historie og konstruktion: Festschrift til Niels Peter Lemche i anledning af 60 aars foedselsdagen den 6 September 2005*, M. Mueller & T.L. Thompson (εκδ.) (Copenhagen: Museum Tusulanums Forlag, 2005), 87-105.

²²⁷ *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 13.380.3-13.381.1.

το περιστατικό της σταύρωσης των 800 Φαρισαίων από τον Αλέξανδρο Ιανναίο. Έτσι φαίνεται πιθανό πως αν και η σταύρωση δεν αποτελούσε επίσημη πρακτική τιμωρίας από τους Ιουδαίους, παρόλα αυτά για κάποιο χρονικό διάστημα υιοθετήθηκε²²⁸.

Ανεξάρτητα όμως αν οι Ιουδαίοι χρησιμοποιούσαν τη σταύρωση ή όχι, στην περίπτωση του Ιησού ξέρουμε πως η διαδικασία σταύρωσής του διενεργήθηκε από τους Ρωμαίους. Όπως είναι γνωστό, οι Ρωμαίοι απαγορεύαν την ταφή των καταδικασμένων σε θάνατο, όπως μαρτυρεί ο Τάκιτος, στο έκτο του βιβλίου που το συνέταξε περί το 32 - 37 μ.Χ.²²⁹ Ο λόγος για για αυτήν την τακτική τους ήταν διττός, αφενός μεν η υποτίμηση του θανάτου, αφετέρου δε ο παραδειγματισμός και σωφρονισμός των υπολοίπων κατοίκων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Βασιζόμενος σε αυτό το πλαίσιο ο Crossan καταθέτει τη δική του άποψη περί της ταφής του Ιησού, υποστηρίζοντας πως είναι απίθανο ο Ιησούς να ενταφιάστηκε αλλά πιθανότερο ήταν να πετούσαν το σώμα του ως τροφή των ζώων²³⁰. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί πως υπήρχαν και εξαιρέσεις²³¹ στην προαναφερθείσα τακτική των Ρωμαίων, καθώς στα μεμονωμένα γεγονότα που δεν αποτελούσαν αποστασία ή εξέγερση κατά της Ρώμης επέτρεπαν τη ταφή²³².

Μία έτερη θεωρία ταφής του Ιησού παρουσιάζεται από την J. Magness²³³. Λαμβάνοντας υπόψιν της τα ιουδαϊκά έθιμα²³⁴ ταφής των νεκρών ανήμερα του θανάτου τους, προτού δύσει ο ήλιος, σε συνδυασμό με την παρέλευση της ώρας και την επικείμενη δύση του ήλιου, κατά την ημέρα της σταύρωσης του Ιησού, οδηγήθηκε

²²⁸ D. W. Chapman, *Ancient Jewish and Christian Perceptions of Crucifixion*, 2-7. Συγκεκριμένα ο συγγραφέας πιστεύει πως οι Σαδουκαίοι και οι Εσσαίοι τη χρησιμοποίησαν.

²²⁹ βλ. Τάκιτου, *Χρονικά*, 6:29.

²³⁰ Who killed Jesus, (San Francisco: Harper Collins, 1995), 160-188. η παραπομπή από B. R. McCane, "Where No One Had Yet Been Laid" 432.

²³¹ βλ. Φίλωνα Αλεξανδρέα, *Εις Φλάκκον*, 83.3.

²³² βλ. B. R. McCane, "Where No One Had Yet Been Laid", 436.

²³³ βλ. J. Magness, *The Burials of Jesus and James*, *JBL* 124.1 (2005): 122.

²³⁴ Μεταξύ άλλων βλ. H. D. Preuß, *Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης*, μτφ. Ι. Μούρτζιου, BB 49, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2011), 719· C. Evans, "Jewish Burial Traditions and the Resurrection of Jesus", *JSHJ* 3.2 (2005): 233-248.

στο συμπέρασμα πως αναγκαστικά εξαιτίας έλλειψης χρόνου για τον ενταφιασμό του Ιησού εντός τάφρου, όπως θα άρμοζε σε κάποιον μη πλούσιο και σε κάποιον κατάδικο, τάφηκε σε πέτρινο τάφο. Η θεωρία αυτή θεωρούμε πως έχει αποδομηθεί με αρκετά ισχυρά επιχειρήματα από τον Gibson²³⁵.

Το 1968 όμως μια τυχαία αρχαιολογική ανακάλυψη από τον αείμνηστο V. Tzaferis μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τα όσα αναφέρονται για τη σταύρωση, και τις συνέπειες αυτής. Ο συγκεκριμένος αρχαιολόγος ανακάλυψε βόρεια της Ιερουσαλήμ, σε μια περιοχή που ονομάζεται *Giv'at ha-Mivtar* (ή *Ras el-Masaref*) τρεις τάφους. Στον έναν από αυτούς, στον πρώτο και συγκεκριμένα στο οστεοφυλάκιο με τον αριθμό 4 βρέθηκαν τα οστά ενός άντρα, ενός παιδιού, και κάποια τυχαία άλλα οστά που πιθανόν βρέθηκαν εκεί κατά τη διαδικασία του *ossilegium* από άλλον νεκρό²³⁶. Ανάμεσα στο οστά του νεκρού άντρα υπήρχε ένα οστό από το πέλμα, το οποίο είχε διαπεραστεί από ένα καρφί στο σημείο του αστραγάλου. Αυτό το εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς αποτελεί το πρώτο αρχαιολογικό στοιχείο που σχετίζεται με τη σταύρωση. Συγκεκριμένα πρόκειται για έναν νεαρό άνδρα ηλικίας 24-28 ετών και με ύψος 1,67²³⁷. Το συγκεκριμένο οστό χρονολογείται στον πρώτο αιώνα μ.Χ²³⁸. Επίσης στο οστεοφυλάκιο βρέθηκαν επιγραφές που δείχνουν ότι το όνομα του ήταν *Yehoahanan*. Εκτός αυτού ο Yadin²³⁹ έδειξε πως στην επιγραφή υπήρχε χαραγμένος και ο τρόπος του θανάτου, η σταύρωση.

Αρχικά ο Haas²⁴⁰ πρότεινε πως το καρφί μήκους 11,5 cm είχε διαπεράσει και τους δύο αστραγάλους πριν καρφωθεί στο ξύλο. Κάτι όμως που απορρίφθηκε έπειτα

²³⁵ βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 236-237.

²³⁶ D. W. Chapman, *Ancient Jewish and Christian Perceptions of Crucifixion*, 88.

²³⁷ S. J. Lewis, "Some notes on crucifixion" *Organ* 8 (1995): 10-11.

²³⁸ B. Johnson, "Crucifragium: an Intersection of History, Archaeology and Theology in the Gospel of John", στο *My Father's World: Celebrating the Life of Reuben G. Bullard*, έκδ. J. D. Wineland, M. Ziese, J. R. Estep, (Eugene: Wipf and Stock, 2011), 88.

²³⁹ βλ. Y. Yadin, "Epigraphy and Crucifixion", *IEJ* 23 (1973): 18-22.

²⁴⁰ N. Haas: *Anthropological Observations on the Skeletal Remains from Giv'at ha-Mivtar*, *IEJ* 20 (1970): 38-59.

από τους Joseph Zias και Eliezer Sekeles²⁴¹, οι οποίοι έδειξαν πως ο δεξιός αστραγάλος που βρέθηκε διαπερασμένος από το καρφί ήταν μόνος του καρφωμένος στο ξύλο, στη δεξιά πλευρά του, ενώ υποθέτουν πως το αντίστοιχο συνέβη και με την αριστερή πλευρά. Η εύρεση μόνο του δεξιού αστραγάλου με το καρφί οφείλεται στο γεγονός πως το καρφί σφήνωσε σε ρόζο του ξύλου και κατά την αφαίρεση του σώματος από τη κεντρική δοκό δεν ήταν δυνατόν να αφαιρεθεί και εκείνο καθώς θα προξενούσε τραυματισμό στο σώμα²⁴².

Επίσης σύμφωνα με την ανθρωπολογική ανάλυση των υπολοίπων οστών φάνηκε πως η κνήμη του ήταν σπασμένη, όπως ακριβώς αναφέρει και ο Ιωάννης στο 19:32

“ἦλθον οὖν οἱ στρατιῶται καὶ τοῦ μὲν πρώτου κατέαξαν τὰ σκέλη
καὶ τοῦ ἄλλου τοῦ συσταυρωθέντος αὐτῶ”.

Η εύρεση ενός εσταυρωμένου άντρα, θαμμένου εντός ενός λαξευτού τάφου, μας δείχνει πως και οι εκτελεσθέντες με σταύρωση είχαν τη δυνατότητα ταφής σε οικογενειακούς τάφους που κατείχαν τα εύπορα μέλη της ιουδαϊκής κοινωνίας. Έτσι και η περίπτωση του Χριστού δεν αποτελεί κάτι παράταιρο το οποίο είναι δυνατό να εγείρει αμφιβολίες. Παρόλο αυτά ο Crossan²⁴³ πιστεύει πως η περίπτωση του Yehohanan αποτελεί εξαίρεση, καθώς είναι η μοναδική γνωστή περίπτωση εσταυρωμένου να έχει τύχει τιμητικής ταφής, θεωρώντας ακόμα και τον Χριστό να μην εξαιρείται του κανόνα. Η J. Magness²⁴⁴ με αρκετά επιχειρήματα όμως καταφέρνει να δείξει πως απεναντίας η συγκεκριμένη εύρεση παρότι αποτελεί εξαίρεση, δεν αποδεικνύει τον ισχυρισμό του Crossan αλλά τον καταρρίπτει.

²⁴¹ J. Zias και E. Sekeles, “The Crucified Man from Giv'at ha-Mivtar: A Reappraisal” *IEJ* 35.1 (1985): 22-27.

²⁴² J. A. Fitzmyer, *To Advance the Gospel*, 128.

²⁴³ J. D. Crossan, *Excavating Jesus*, 290

²⁴⁴ J. Magness, *Stone and Dung, Oil and Spit Jewish Daily Life in the Time of Jesus*, 169-170, όπου αναπτύσσονται λεπτομερώς και πειστικώς τα επιχειρήματά της. Βλ. επίσης B. R. McCane, “Where No One Had Yet Been Laid”, 446-447

4. Το οστεοφυλάκιο του Ιακώβου

Το 2002 ανακοινώθηκε η εύρεση ενός οστεοφυλακίου, το οποίο φαινόταν να συνδέεται άμεσα με τον ιστορικό Ιησού. Ο συλλέκτης αρχαιοτήτων Oded Golan είχε στη κατοχή του ένα οστεοφυλάκιο που έφερε την επιγραφή *Ya'akov bar Yosef akhui di Yeshua*, δηλαδή *Ιάκωβος, γιος του Ιωσήφ, αδερφός του Ιησού*. Όπως είναι φανερό συνδέθηκε άμεσα με τον Ιάκωβο τον Αδελφόθεο²⁴⁵ πρώτο επίσκοπο Ιεροσολύμων.

Από τα βιβλία της Καινής Διαθήκης²⁴⁶ μαθαίνουμε ελάχιστα για τον Ιάκωβο²⁴⁷. Στα ευαγγέλια οι αναφορές είναι λιγοστές. Ο Παύλος τον αναφέρει μαζί με τον Πέτρο και τον Ιωάννη ως στύλους της εκκλησίας της Ιερουσαλήμ, καθώς και ως αδερφό του Κυρίου. Επίσης, να αναφέρουμε την καθολική επιστολή του Ιακώβου, που περιλαμβάνεται στο κανόνα της Κ.Δ. και στην οποία φέρεται ως συγγραφέας²⁴⁸. Εκτός αυτής θεωρείται συγγραφέας του γνωστού απόκρυφου ευαγγελίου με το τίτλο *Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου*, το οποίο έχει επηρεάσει ιδιαίτερα τη ζωή της εκκλησίας. Ακόμα στα γνωστικά χειρόγραφα που βρέθηκαν στο Nag Hammadi στην Αίγυπτο υπάρχουν τρία κείμενα που φέρουν το όνομα του ως συγγραφέα τους, το απόκρυφον

²⁴⁵ Για τη σχέση του Ιησού με τον Ιάκωβο, καθώς και τη γενικότερη προβληματική περί των αδερφών του Χριστού βλ. R. Brown, *The Birth of The Messiah. A Commentary of the infancy narratives in the Gospels of Matthew and Luke*, ABRL (London: Doubleday, 1993), 517-533.

²⁴⁶ Ο Ιάκωβος ο αδελφόθεος εμφανίζεται στους εξής στίχους Μτ 13:55, Μκ 6:3, Α' Κορ 15:7, Γαλ 1:19, 2:9, 12, Πραξ 12:17, 15:13, 21:18, Ιακ 1:1.

²⁴⁷ Γενικά για τον Ιάκωβο βλ. B. Chilton και J. Neusner, *The Brother of Jesus. James the Just and His Mission*, (Louisville: Westminster John Knox Press, 2001).

²⁴⁸ Για την προβληματική της έρευνας γύρω από το ζήτημα αν είναι ή όχι ο Ιάκωβος ο συγγραφέας βλ. U. Schnelle, *The New Testament Writings*, μετφ. Eugene Boring, (Minneapolis: Fortress Press, 1998), 384-388. Ο Καραβιδόπουλος υποστηρίζει πως επρόκειτο μάλλον για μια ομιλία του Ιακώβου στα αραμαϊκά την οποία μετέφρασε κάποιος αργότερα στα ελληνικά βλ I., Καραβιδόπουλου, *Εισαγωγή στη Καινή Διαθήκη*, ΒΒ 1, (Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναρά, 2001), 419-423. Πρβλ Σ. Αγουρίδη, *Υπόμνημα εις την Επιστολήν του Αγίου Ιακώβου*, (Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1984), 11-15.

του Ιακώβου, η πρώτη και η δεύτερη αποκάλυψη του Ιακώβου²⁴⁹. Επίσης υπάρχει αναφορά στο καθ' Εβραίους ευαγγέλιο²⁵⁰. Στο γνωστικό ευαγγέλιο του Θωμά του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. διαβάζουμε:

“Ο Ιησούς τους είπε. Στο τόπο που θα πορευθείτε πάτε στον Ιάκωβο τον δίκαιο, για χάρη του οποίου έγιναν ο ουρανός και η γή”²⁵¹.

Οπότε, έστω και από τις λίγες αναφορές²⁵² που έχουμε στη διάθεσή μας, καταλαβαίνουμε πως ο Ιάκωβος διαδραμάτισε έναν πολύ σημαντικό ρόλο και κατείχε μία ιδιαίτερη θέση στα πρώτα χρόνια της Εκκλησίας, μέχρι το 62 μ.Χ. που λιθοβολήθηκε²⁵³.

Στο άκουσμα της είδησης πως έχει βρεθεί το οστεοφυλάκιο του Ιακώβου, δημιουργήθηκε μία αναστάτωση στους ερευνητές για να εξακριβωθεί αν ανήκει πράγματι στον Ιάκωβο ή όχι. Το βασικό πρόβλημα με το παρόν αρχαιολογικό εύρημα ήταν ότι δεν βρέθηκε *in situ*, έτσι δεν είχε τηρηθεί η προβλεπόμενη αρχαιολογική διαδικασία²⁵⁴ που θα επέτρεπε μια αντικειμενική και βεβαιότερη εκτίμησή του, βάση των υπολοίπων στοιχείων που θα συγκεντρώνονταν. Παρόλα αυτά όμως ειδικοί εξέτασαν το εν λόγω οστεοφυλάκιο. Αρχικά πιστοποιήθηκε πως πράγματι

²⁴⁹ Για τα κείμενα αυτά βλ. Σ. Αγουρίδη (επιμ.), *Χριστιανικός Γνωστικισμός, Τα κοπτικά κείμενα του Nag Hammadi στην Αίγυπτο*, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2004).

²⁵⁰ J. K. Elliott εκδ., *The Apocryphal New Testament*, 9.

²⁵¹ I. Καραβιδόπουλου, *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα*, 306.

²⁵² Για τις αναφορές στον Ιάκωβο βλ. S. L. Jónsson, “James The Just, Brother of Jesus and Champion of Early Christian Faiths. Portraits of James in Early Christian Sources in Light of Claims to His Authority and Masculinity.”, (Ma Thesis, University of Iceland Faculty of Theology and Religious Studies, 2013)· A. Saxby, “ James, Brother of Jesus, and the Origin of the Jerusalem Church “, (Phd Diss. University Of Sheffield, 2013).

²⁵³ Το περιστατικό πρώτος αναφέρει ο Ιώσηπος: ἄτε δὴ οὖν τοιοῦτος ὢν ὁ Ἄνανος, νομίσας ἔχειν καιρὸν ἐπιτήδειον διὰ τὸ τεθνάναι μὲν Φῆστον, Ἀλβίνον δ’ ἔτι κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπάρχειν, καθίζει συνέδριον κριτῶν καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῶ, καὶ τινὰς ἑτέρους, ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος παρέδωκε λευσθησομένους. *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 20.200.1-20.201.1.

²⁵⁴ Βλ. J. Crossan, *Excavating Jesus*, 31.

χρονολογείται στον πρώτο αιώνα μ.Χ. Επίσης, γνωρίζουμε πως στη συγκεκριμένη περίοδο η χρήση των οστεοφυλακίων ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Τα οστεοφυλάκια χρησιμοποιούνταν κατά τη διαδικασία μετά την ταφή ή αλλιώς *ossilegium*²⁵⁵ όταν συνέλεγαν τα οστά των νεκρών από τα *kokhim*²⁵⁶. Η J. Magness²⁵⁷ πιστεύει πως η χρήση των οστεοφυλακίων στην Ιερουσαλήμ διήρκεσε περίπου από το 20 π.Χ. έως το 70 μ.Χ. Αυτό μάλλον συνέβη εξαιτίας της πληθώρας ασβεστολιθικού υλικού και άλλων υλικών κατάλληλων για τη δημιουργία των οστεοφυλακίων από τον οικοδομικό οργανισμό εκείνης της περιόδου²⁵⁸.

Όπως αναφέραμε παραπάνω το οστεοφυλάκιο πράγματι προέρχεται από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Αυτό μόνο του όμως δεν αποτελεί απόδειξη ότι ανήκει στον Ιάκωβο τον αδερφό του Ιησού. Για να γίνει αυτή η ταυτοποίηση χρειάζεται να αποδειχθεί η γνησιότητα της επιγραφής του. Στο συγκεκριμένο σημείο αρχίζουν οι δυσκολίες. Ο συλλέκτης - κάτοχος του οστεοφυλακίου Oded Golan ήρθε αντιμέτωπος με τη δικαιοσύνη για το ζήτημα της επιγραφής. Συγκεκριμένα, η Αρχαιολογική Υπηρεσία του Ισραήλ, τον κατηγορήσε ως πλαστογράφο και παραχαράκτη. Έτσι ενεπλάκη σε μια δικαστική περιπέτεια που διήρκεσε από το 2004 έως το 2012. Παράλληλα όμως με την εξέλιξη της δίκης²⁵⁹ διάφοροι ειδικοί ερευνητές²⁶⁰ μελέτησαν και κατέθεσαν τις απόψεις τους για το ζήτημα.

²⁵⁵ Για το *ossilegium* βλ. M. Aviam and D. Syon, "Jewish ossilegium in the Galilee" στο *What Athens Has to Do with Jerusalem. Essays on Classical, Jewish and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*, L. V. Rutgers εκδ. (Leuven: Peeters 2002), 151–187.

²⁵⁶ βλ. m. Sanhedrin 6:6.

²⁵⁷ βλ. J. Magness, *The Archaeology of the Holy Land*, 239 και 242, μετά το 70 μ.Χ. έπαυσε σύμφωνα με την εν λόγω συγγραφέα η χρήση τους στα Ιεροσόλυμα εξαιτίας είτε του θανάτου είτε της μετανάστευσης της ιουδαϊκής ευκατάστατης τάξης που έκανε χρήση αυτών. Πρβλ. C. Evans, "Jesus and Ossuaries", 28 όπου και σχετική βιβλιογραφία που πιστεύει πως η χρήση τους στον ιουδαϊκό κόσμο δεν ήταν τόσο περιορισμένη αλλά εκτείνονταν τόσο προγενέστερα όσο και μεταγενέστερα των χρονικών ορίων που θέτει η Magness.

²⁵⁸ C. Evans, "Jesus and Ossuaries", 29.

²⁵⁹ Διήρκεσε 7 χρόνια, στα οποία πραγματοποιήθηκαν 116 συνεδρίες που παραστάθηκαν 113 μάρτυρες. Η δικογραφία αποτελούνταν από 12000 σελίδες, το σκεπτικό του εισαγγελέα 653 σελίδες και

Θεωρούμε δόκιμο να αναφέρουμε συνοπτικά τα επιχειρήματα κατά της αυθεντικότητας της επιγραφής σχολιάζοντάς τα.

Πράγματι (α) αρνητικό αποτελεί η μη εύρεση του οστεοφυλακίου *in situ*²⁶¹ και έτσι κατ'επέκταση η μελέτη του όμορου υλικού. Στο συγκεκριμένο επιχείρημα δεν υπάρχει αντίλογος και το μόνο που παρουσιάζεται είναι η μαρτυρία του Golan πως το αγόρασε το 1970²⁶² από κάποιον έμπορο, ο οποίος τον ενημέρωσε πως είχε βρεθεί κοντά στο χωριό Σιλβάν που βρίσκεται κοντά στο όρος του Ναού της Ιερουσαλήμ.²⁶³ Ο

η ετυμολογία του δικαστή Ααρών Φαρκάς 475 σελίδες. Βλ. D. Gibson, M. McKinley, *Ο Κώδικας του Ιησού*, (Αθήνα: Ουρανός, 2016), 84-118.

²⁶⁰ Μεταξύ άλλων βλ. P. Flesher, "The Experts and the Ossuary: A Report on the Toronto Sessions about the James Ossuary" στο *The Bible and Interpretation*, http://www.bibleinterp.com/articles/The_experts.shtml (ανακτήθηκε 29/09/2016).

²⁶¹ Συγκεκριμένα όταν το οστεοφυλάκιο εκτέθηκε το 2002 στο Τορόντο του Καναδά, τη στιγμή που στη πόλη φιλοξενούνταν τα ετήσια συνέδρια της American Academy of religion (AAR) και της American Schools Of Oriental Research (ASOR), τα μέλη τους αρνήθηκαν να παρευρεθούν στο μουσείο επειδή το συγκεκριμένο εύρημα βρέθηκε στα χέρια κάποιου εμπόρου και δεν ανακαλύφθηκε *in situ*. Πρβλ N. Brodie, "Congenial Bedfellows? The Academy and the Antiquities Trade", *Journal of Contemporary Criminal Justice* 27.4 (2011): 408-437, ο οποίος πιστεύει πως παρόλο το μη φυσιολογικό της εύρεσης είναι στα χέρια των ειδικών η εξιχνίαση ή μη της αυθεντικότητας των κειμηλίων.

²⁶² Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε πως κάποιοι συνέδεσαν το οστεοφυλάκιο του Ιακώβου με τα ταφικά ευρήματα του Τάφου στο Ταλπιότ, όπου θεωρήθηκε ο οικογενειακός τάφος του Ιησού. Εκεί σε μια αρχαιολογική έρευνα το 1980 βρέθηκαν 10 οστεοφυλάκια, τα 6 από τα οποία έφεραν επιγραφές οι οποίες μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στον Ιησού, τη μητέρα του και άλλα σχετικά με αυτόν πρόσωπα. Από τα δέκα οστεοφυλάκια το ένα χάθηκε οπότε κάποιοι θεώρησαν πως θα έπρεπε να ταυτιστεί με αυτό του Ιακώβου Βλ. A. E., Shimron M., Shirav, "Provenancing the James Ossuary: methods, results and implications Israel Geological Society" στο https://www.researchgate.net/publication/291945450_Provenancing_the_James_Ossuary_methods_results_and_implications (ανακτήθηκε 29/09/2016). Για το τάφο του Ταλπιότ Βλ. J. Tabor, *The Jesus Dynasty: The Hidden History of Jesus, His Royal Family, and the Birth of Christianity*, (New York: Simon & Schuster, 2006). I. M. Puică "Old Inscriptions On 1st Century Tombs And New Testament Relations" *European Journal of Science and Theology* 3.2 (2007): 41-60. Πρβλ, S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 293-310 ο οποίος όντας από τους αρχαιολόγους που βρισκόταν στην ανασκαφή του τάφου είναι πεπεισμένος πως δεν αποτελεί οικογενειακό τάφο του Ιησού.

²⁶³ D. Gibson, M. McKinley, *Ο Κώδικας του Ιησού*, 92.

Ευσέβιος στην *Εκκλησιαστική Ιστορία*²⁶⁴ αναφέρει πως ο Ιάκωβος θάφτηκε “ἐπὶ τῷ τόπῳ παρὰ τῷ ναῶ,”, οπότε φαίνεται να ταιριάζουν τα δύο στοιχεία. Επίσης (β) μερικοί παρατήρησαν σε κάποια γράμματα έλλειψη²⁶⁵ οξειδωσης ή επικάλυψης, ενώ σε άλλα αντίθετα υπήρχε. Κάτι το οποίο δηλώνει την πλαστογραφία, καθώς η οξειδωση του ασβεστόλιθου κατά το πέρασ των χρόνων οφείλει να είναι η ίδια σε όλο το οστεοφυλάκιο, και στα γράμματα και στις γρατσουνιές. Παρόλα αυτά όμως ένας σημαντικός αριθμός ειδικών μελετητών έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα πως υπάρχει οξειδωση σε όλα τα γράμματα, η οποία μάλιστα δε μπορεί να είναι προϊόν νοθείας²⁶⁶. Επίσης (γ) παρατηρήθηκε διαφοροποίηση του γραφικού χαρακτήρα μεταξύ της πρώτης φράσης *Ιάκωβος, γιός του Ιωσήφ και της δεύτερης αδερφός του Ιησού*. Μετά όμως από ενδελεχή μελέτη φανερώθηκε πως ολόκληρη η επιγραφή ανάγεται στον πρώτο αιώνα²⁶⁷. Τέλος (δ) ως επιχείρημα υπέρ της πλαστογραφίας χρησιμοποιήθηκε

²⁶⁴ Ευσέβιου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 2.23.18.5.

²⁶⁵ Bl. H. Shanks, *The brother*, 229-238, όπου αναφέρονται όλα τα ονόματα των ερευνητών καθώς και τα προορίσματά τους, που συνηγορούν υπέρ της Ισραηλινής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Επίσης βλ. E. Meyers, “James Ossuary Yet Again”, στο *The Bible and Interpretation* http://www.bibleinterp.com/articles/Ossuary_Again.shtml (ανακτήθηκε 29/09/2016)

²⁶⁶ Bl. A., Rosenfeld, “The Authenticity of the James Ossuary”, *Open Journal of Geology* 4 (2014): 69-78. <http://dx.doi.org/10.4236/ojg.2014.43007>, στο παρόν άρθρο οι ειδικοί ερευνητές κάνοντας χρήση των πλέον σύγχρονων μεθόδων καταθέτουν τη πορεία της έρευνας τους, με πλούσιο φωτογραφικό υλικό καταλήγοντας πως η επιγραφή δεν αποτελεί προϊόν νοθείας. Ο πρώτος που παρουσίασε την άποψη περί αυθεντικότητας της επιγραφής είναι ο ειδικός Lemaire Bl. M.A. Lemaire, “Burial Box of James the Brother of Jesus-Earliest Archaeological Evidence of Jesus found in Jerusalem”, *BAR* 26 (2002): 24-33. · H. Shanks, *James, Brother of Jesus The Forgery Trial of the Century*, (Washington: Biblical Archaeology Society, 2012), 18, όπου υπάρχει το πιστοποιητικό του Γεωλογικού Ινστιτούτου του Ισραήλ που καταδεικνύει την απουσία νόθευσης στην επιγραφή.

²⁶⁷ Bl. H. Shanks, *The brother of Jesus*, 32-25· C. Evans, “The ossuaries and Jesus”, 115-118, J. Holmen, N. Geisler (έκδ.), *The Popular Handbook of Archaeology and the Bible: Discoveries That Confirm the Reliability of Scripture*, (Eugene: Harvest House Publishers, 2013), 313-314, όπου παρουσιάζεται όλο το σκεπτικό και το δύο πλευρών καταλήγοντας έπειτα απο τη μελέτη των επιστημόνων σε θέματα επιγραφικής, παλαιογραφίας, βιογεωλογίας και γλωσσολογικής ανάλυσης πως η επιγραφή είναι γνήσια.

από την αρχαιολογική υπηρεσία του Ισραήλ η μαρτυρία του ανθρωπολόγου Joe Zias, ο οποίος δήλωσε, αρχικά πως είχε δει το οστεοφυλάκιο δίχως το δεύτερο σκέλος της επιγραφής, υπονοώντας φυσικά πως ο Ο. Golan το δημιούργησε μετέπειτα²⁶⁸. Αυτός όμως στη συνέχεια αναίρεσε αυτή την ομολογία λέγοντας πως αστειευόταν²⁶⁹.

Από τα παραπάνω φανερώνεται πως πλέον δεν υπάρχει λόγος αμφιβολίας για τη γνησιότητα του οστεοφυλακίου και της επιγραφής του²⁷⁰. Όπως είδαμε το πλήθος των μελετητών είναι πεπεισμένο πως αυτό ανήκει στον Ιάκωβο τον αδερφό του Ιησού²⁷¹, οπότε έχουμε μια αρχαιολογική μαρτυρία η οποία πράγματι μας πηγαίνει πολύ κοντά στον ιστορικό Ιησού.

5. Το οστεοφυλάκιο του Καϊιάφα

Η ανακάλυψη ενός άλλου οστεοφυλακίου μας φέρνει πάλι κοντά στον ιστορικό Ιησού²⁷². Πρόκειται για το οστεοφυλάκιο του Καϊιάφα, του αρχιερέα που αναφέρεται στη Καινή Διαθήκη²⁷³ και διατηρούσε το αξίωμα κατά τη διάρκεια της δημόσιας δράσης του Χριστού.

²⁶⁸ Βλ. J. Holden, *The Popular Handbook of Archaeology*, 312.

²⁶⁹ Βλ. P. W. van der Horst, *Saxa judaica loquuntur, Lessons from Early Jewish Inscriptions* *Radboud Prestige Lectures 2014*, (Leuden: Brill, 2014), 87.

²⁷⁰ D. Gibson, M. McKinley, *Ο Κώδικας του Ιησού*, 118 η απόφαση του δικαστηρίου ήταν αθωωτική ως προς το οστεοφυλακιο του Ιακώβου, δεν καταδικάστηκε εν τέλει για πλαστογραφία του συγκεκριμένου ευρήματος.

²⁷¹ H J. Magness, όμως πιστεύει πως ακόμα και αν δεχθούμε το γνήσιο του οστεοφυλακίου θεωρεί απίθανο να αποδίδεται στον Ιάκωβο τον αδελφόθεο αλλά σε κάποιον άλλο συνονόματο εκείνης της εποχής. Βλ. J. Magness, "Ossuaries and the Burials of Jesus and James", *JBL*, 124.1 (2005): 121-154 · Πρβλ Shira Sorko-Ram, "In Israel: Yeshua is never far Away", *Maoz Israel Report* Αύγουστος 2012, 1-6· D. Gibson, M. McKinley, *Ο Κώδικας του Ιησού*, 98, όπου αναφέρεται το πόρισμα ενός καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Τελ Αβιβ με το όνομα Camil Fuchs ο οποίος καταλήγει ότι μόνο δύο άνθρωποι στη συγκεκριμένη εποχή θα μπορούσαν να φέρουν το όνομα της επιγραφής.

²⁷² B. D. Chilton, "Historical Jesus", *DBCI* 159-162.

²⁷³ Βλ. Μτ 26:3, 57; Λκ 3:2; Ιω 11:49; 18:13, 24, 28; Πραξ 4:6.

Ο Καϊάφας υπήρξε αρχιερέας από το 18 έως το 36 μ.Χ. και ήταν εκείνος με τη μεγαλύτερη θητεία που είχε υπάρξει κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κατοχής. Τοποθετήθηκε στη θέση αυτή από τον Βαλέριο Γκράτο, προκάτοχο του Πιλάτου και καθαιρέθηκε από αυτήν από τον Βιτέλιο²⁷⁴. Ανήκε στη τάξη των Σαδδουκαίων²⁷⁵ και ήταν γαμπρός του γνωστού αρχιερέα Άννα²⁷⁶.

Στο τέταρτο ευαγγέλιο²⁷⁷ ο Καϊάφας συνδέεται με τη ρήση ότι συμφέρει να πεθάνει ένας άνθρωπος υπέρ του λαού, τη γνωστή αλλιώς ως προφητεία²⁷⁸, με την οποία υπονοεί τη θανάτωση του Ιησού. Πρώτη φορά αναφέρεται στο στίχο 11:50, τη στιγμή που διαδραματίζεται το συνέδριο των Ιουδαίων. Η δεύτερη φορά²⁷⁹ είναι κατά τη δίκη του Ιησού 18:14. Είναι δόκιμο να αναφερθεί, πως ο Ιωάννης είναι ο μόνος από τους ευαγγελιστές ο οποίος παρουσιάζει το ιστορικό υπόβαθρο των φόβων των Ιουδαίων έναντι του Ιησού, οι οποίοι οδήγησαν τον Καϊάφα να διατυπώσει το παραπάνω λόγο²⁸⁰.

Το 1990 κατά τη διάρκεια εργασιών 1,5 χιλιάμετρο νότια της παλαιάς πόλης της Ιερουσαλήμ, στη σημερινή τοποθεσία Peace Forest, ανακαλύφθηκε μια κρύπτη που

²⁷⁴ Βλ. J. W. Ermatinger, *Daily Life In The New Testament*, (Connecticut: Greenwood Press, 2008), 54.

²⁷⁵ Βλ. την κριτική που ασκεί η J. Magness στον L. Y. Rahmani για την άποψη του πως τα οστεοφυλάκια τα χρησιμοποιούσαν οι Φαρισαίοι εξαιτίας της πίστης που είχαν για τη μεταθανάτια ζωή αντίθετα με τους Σαδδουκαίους στο J. Magness, "Ossuaries and the Burials of Jesus and James", 131-133.

²⁷⁶ Βλ. Α. Φ. Κραλίδη, *Οι Σαδδουκαίοι. Ιστορική και Θεολογική Μελέτη*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007), 99.

²⁷⁷ Για τις διαφορές του Ιωάννη με τους συνοπτικούς ως προς τον Καϊάφα και την ερμηνεία κάθε ευαγγελίου ξεχωριστά για το πρόσωπό του βλ. B. Chilton, "Caiaphas", *ABD*, 1:803-806.

²⁷⁸ Βλ. Γ. Ράτσινγκερ, Πάπας Βενέδικτος 16ος, *Ο Ιησούς από τη Ναζαρέτ*, τόμ. 2, (Αθήνα Ψυχογιός, 2012), 171-177, όπου αναλύεται η προφητεία του Καϊάφα.

²⁷⁹ Βλ. L. H. Cohick, "The Trial of Jesus", *DJG*, 976 όπου σύμφωνα με τον συγγραφέα του λήμματος ο Ιωάννης ενδιαφέρεται να συνδέσει τον Καϊάφα μόνο με το συγκεκριμένο λόγο, για αυτό δε σχολιάζει περαιτέρω τη δράση του κατά τη διάρκεια της δίκης του Ιησού.

²⁸⁰ Βλ. D. Flusser, "...To Bury Caiaphas, Not to Praise Him", *Jerusalem Perspective* 4.4-5 (1991): 26.

οδηγούσε σε έναν τάφο, ο οποίος περιείχε 12 οστεοφυλάκια²⁸¹. Τα πέντε εξ' αυτών έφεραν επιγραφή. Επίσης βρέθηκαν θραύσματα αγγείων, σκεύη, καρφιά²⁸² και ένα νόμισμα, τα οποία όλα ανάγονται κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ.²⁸³.

Στο ένα από αυτά, το οποίο ήταν μεγαλοπρεπώς διακοσμημένο, συγκεκριμένα στο υπ' αριθμόν 6 οστεοφυλάκιο το οποίο έχει μήκος 74 εκ., πλάτος 29 και ύψος 38 υπήρχαν τα οστά από έναν άντρα ηλικίας 60 ετών, δύο παιδιών και μίας γυναίκας. Επιπλέον, το οστεοφυλάκιο είχε δύο ίδιες επιγραφές, οι οποίες αν μεταγραφούν φαίνονται ως *Yehoseph bar Qrh'* και προφέρονται *Yehoseph bar Qairha* ή *Yehoseph bar Qarha* και μεταφράζονται σε *Ιωσήφ υιός Καϊάφα*. Να σημειώσουμε πως το δεύτερο μέρος της επιγραφής, *υιός Καϊάφα*, δεν πρέπει να ερμηνεύεται στενά, δηλαδή *Ιωσήφ, υιός Καϊάφα* αλλά *Ιωσήφ της οικογένειας που φέρει το όνομα Καϊάφα*²⁸⁴. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιώσηπου στην *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* μαθαίνουμε πως το πλήρες όνομα του Καϊάφα ήταν *Ιωσήφ (Ιώσηπος) Καϊάφας* ή *Ιωσήφ (Ιώσηπος) ο επικαλούμενος Καϊάφας*²⁸⁵. Οπότε, εξαιτίας της σπανιότητας του ονόματος, έχει συνδεθεί με τον

²⁸¹ Βλ. την αναφορά και σύντομη περιγραφή του τάφου όπως βρέθηκε από τον υπεύθυνο της ανασκαφής αρχαιολόγο Z. Greenhut, "Discovery of the Caiaphas Family Tomb", *Jerusalem Perspective* 4.4-5 (1991): 6-11

²⁸² Εξαιτίας της εύρεσής τους ο τηλεοπτικός παραγωγός Simcha Jacobovici παρουσίασε ένα ντοκιμαντέρ στο οποίο αναφέρεται πως ο Καϊάφας στο τέλος της ζωής του έγινε χριστιανός και ζήτησε να ενταφιαστεί μαζί με τα καρφιά που σταυρώθηκε ο Ιησούς, διότι θα του έδιναν δύναμη και προστασία στη μεταθανάτια ζωή Βλ. <http://www.biblearchaeology.org/post/2011/04/14/Simcha-Jacobovici-and-the-Nails-From-Caiaphas-Tomb.aspx> (προσπελάστηκε 02/10/2016). Είναι φανερό ότι όλα όσα αναφέρει ο κινηματογραφιστής αποτελούν δική του μυθοπλασία. Για την ακρίβεια των γεγονότων να αναφέρουμε πως τα καρφιά δεν βρέθηκαν εντός του οστεοφυλακίου αλλά το ένα στο οστεοφυλάκιο 1 και το άλλο σε μια νότια κρύπτη, τα οποία προφανώς χρησιμοποιήθηκαν στη χάραξη των επιγραφών. Βλ. Z. Greenhut, "Discovery of the Caiaphas Family Tomb", 11' C. Evans, "Excavating Caiaphas, Pilate and Simeon of Cyrene", στο *Jesus and Archaeology*, έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 327.

²⁸³ Βλ. C. Evans, *Jesus and the Ossuaries*, (Texas: Baylor University Press, 2003), 104.

²⁸⁴ Βλ. R. Reich, "Ossuary inscriptions from the Caiaphas Tomb", *Jerusalem Perspective* 4.4-5 (1991): 16-17

²⁸⁵ Βλ. *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 18.35.2'18.95.4

Καϊάφα των ευαγγελικών περικοπών. Θα πρέπει βέβαια να αναφέρουμε πως δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών για το αν η λέξη *Qph'* της επιγραφής ανταποκρίνεται επακριβώς σε αυτό που σήμερα προφέρουμε Καϊάφας²⁸⁶. Ωστόσο παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν τα πορίσματα των ερευνητών τείνουν προς το γεγονός ότι η συγκεκριμένη επιγραφή αναγράφει Καϊάφας²⁸⁷. Οπότε το εν λόγω οστεοφυλάκιο ανήκει στο ομώνυμο πρόσωπο που μνημονεύουν τα ευαγγέλια²⁸⁸.

Τέλος, άξιο προσοχής αποτελεί ακόμα ένα οστεοφυλάκιο, του ιδίου τάφου, που είχε την επιγραφή *mir-Yam be-Rat shim-'On*, δηλαδή Μίριαμ κόρη του Σιμόν. Εντός αυτού του οστεοφυλακίου, υπήρχε ένα κρανίο μιας γυναίκας περίπου 40 ετών και ένα κέρμα του Ηρώδη Αγρίππα του Α' απο το 42/43 μ.Χ²⁸⁹. Το εύρημα αυτό μας φέρνει αντιμέτωπους με τη συνήθεια του εθνικού κόσμου να τοποθετούνται νομίσματα εντός του στόματος των νεκρών, ως πληρωμή για τον χάρο²⁹⁰, στοιχείο, που αν συνδυαστεί με τη γνώση που έχουμε πως οι Σαδουκαίοι δεν πίστευαν στη μεταθανάτια ζωή προκαλεί ερωτηματικά²⁹¹.

6. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω ταφικά ευρήματα είδαμε, πως το μέρος που ενταφιάστηκε ο Ιησούς είναι πράγματι ο σημερινός Πανάγιος Τάφος. Καθοριστική υπήρξε για το

²⁸⁶ C. Evans, *Jesus and the Ossuaries*, 105-106'108 όπου παρτίθεντο όλες οι απόψεις των ερευνητών.

²⁸⁷ Βλ. R. Reich, "Ossuary inscriptions from the Caiaphas Tomb", 17-20 ο οποίος είναι ειδικός επιγραφολόγος, εργαζόμενος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων του Ισραήλ. Για την πιστοποίηση του ονόματος *Qph'* ως Καϊάφα χρησιμοποιεί παραδείγματα απο τις ραβινικές πηγές (Μισνά-Τοσεφτά-Ιεροσολυμιτικό Ταλμούδ).

²⁸⁸ Βλ. S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες*, 158' J. D. Crossan, *Excavating Jesus*, 286' J. Holmen, N. Geisler (έκδ.), *The Popular Handbook of Archaeology and the Bible*, 350

²⁸⁹ Z. Greenhut, "Discovery of the Caiaphas Family Tomb", 7'

²⁹⁰ Βλ. W. Burkett, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, μετφ Ν. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού, (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993), 402.

²⁹¹ Για περισσότερα βλ. J. Crossan, *Excavating Jesus*, 287.

σημείο αυτό η συμβολή του Ιωάννη με την αναφορά του πως εκεί κοντά υπήρχε κήπος. Επίσης, σύμφωνα με το σάβανο που βρέθηκε στην κοιλάδα Εννώμ συμπεραίνουμε πως οι αναφορές του Ιωάννη για οθόνια και σουδάριον ανταποκρίνονται στη πραγματικότητα. Με τον τάφο του εσταυρωμένου άνδρα καταλάβαμε πως δεν ήταν απαραίτητο όσοι είχαν υποστεί ατιμωτικό θάνατο να μη τύχουν αξιοπρεπούς ταφής. Επιπλέον, διαπιστώσαμε πως η αναφορά του Ιωάννη για το σπάσιμο των οστών των εσταυρωμένων αποτελούσε πρακτική που όντως συνέβαινε. Τέλος, εξετάσαμε δύο αρχαιολογικά ευρήματα που σχετίζονται με πρόσωπα που αναφέρονται στις ευαγγελικές διηγήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΜΟΝΑΔΙΚΕΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ

Το 1941 ο καθηγητής McCown σε ένα άρθρο του στο έγκριτο βιβλικό περιοδικό *Journal of Biblical Literature* έγραφε:

“Τα γεωγραφικά στοιχεία του τετάρτου ευαγγελίου είναι τόσο ιδιόμορφα και τόσο συχνά σε αντίθεση με αυτά των συνοπτικών ώστε αυτά πολύ δύσκολα αξίζουν συζήτησης ... είναι αλληγορικά ... η αξία τους εξαρτάται από την ιστορική αναξιοπιστία αυτού του ευαγγελίου”²⁹².

Από τότε όμως μέχρι σήμερα πολλά έχουν αλλάξει και η αρχαιολογική σκαπάνη φέρνει στο φως στοιχεία που επιβεβαιώνουν τις τοπογραφικές αναφορές του Ιωάννη. Στο παρακάτω κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναφέρουμε την έως σήμερα πορεία της έρευνας προς εντοπισμό των περιοχών αυτών.

1. Η Βηθανία πέραν του Ιορδάνου

Η συγκεκριμένη περιοχή αναφέρεται μόνο στο τέταρτο ευαγγέλιο²⁹³, στον στίχο 1:28 αλλά υπονοείται μάλλον και στον στίχο 10:40. Επίσης δε θα πρέπει να συγχέεται

²⁹² C.C. McCown, “Gospel Geography: Fiction, Fact and Truth”, *JBL* 60.1 (1941): 18

²⁹³ Πρβλ το άρθρο στο οποίο ο συντάκτης του επιχειρεί να δείξει πως στο μυστικό ευαγγέλιο του Μάρκου υπάρχει επίσης αναφορά για τη Βηθανία του στίχου 1:28 του κατά Ιωάννη S. G. Brown, “Bethany Beyond the Jordan: John 1:28 and the Longer Gospel of Mark”, *RB* 110 (2003): 497-516. Πρβλ F.F. Bruce, *The ‘Secret’ Gospel of Mark*. (London: The Athlone Press, 1974), 20 ο οποίος αν και δεν είναι απόλυτα πεπεισμένος για την αυθεντικότητα του κειμένου πιστεύει πως η συγκεκριμένη περικοπή αντανάκλα το θαύμα της ανάστασης του Λάζαρου στη Βηθανία. N. T. Wright, *Jesus and the Victory of God* τόμ. 2 του *Christian Origins and the Question of God*, (Minneapolis: Fortress Press, 1996), 49 ο οποίος αν και φαίνεται διστακτικός για τη γνησιότητα του κειμένου το θεωρεί πως είναι γνωστικά προσαρμοσμένο απο το κατα Μάρκον. Πρβλ J. Dunn, *Jesus Remembered: Christianity in the Making*, (Grand Rapids: Eerdmans, 2003), 169-170 που υποστηρίζει πως μάλλον διασώζει προφορικές παραδόσεις και όχι εξάρτηση από ευαγγελικά κείμενα.

με την ομώνυμή της Βηθανία στο στίχο 11:1 που συνέβη το θαύμα της ανάστασης του Λαζάρου.

Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βρισκόταν σε εκείνη την περιοχή βαπτίζοντας, όπου τον επισκέφθηκαν κάποιοι Φαρισαίοι να τον ρωτήσουν για ποιό λόγο βαπτίζει. Αργότερα, σύμφωνα με το 10:40 την ίδια τοποθεσία επισκέφθηκε και ο Ιησούς.

Ο προσδιορισμός της σήμερα δεν είναι εύκολη υπόθεση, καθώς υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των ερευνητών²⁹⁴. Ως σοβαρές προτάσεις θεωρούνται δύο, η μία την ταυτίζει όχι με κάποια συγκεκριμένη πόλη αλλά υποδεικνύει μια ευρύτερη περιοχή αυτή της Βατάνεας²⁹⁵, η οποία βρίσκεται βορειοανατολικά της θάλασσας της Γαλιλαίας. Η δεύτερη πρόταση που πλέον θεωρείται πιθανότερη από αρκετούς ερευνητές είναι αυτή της σημερινής Wadi el-Kharrar²⁹⁶.

Η πρώτη προσπάθεια εντοπισμού της Βηθανίας έγινε από τον Ωριγένη, ο οποίος στο υπόμνημά του στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο²⁹⁷, την ταυτίζει με την πόλη Βηθαβαρά, η οποία βρίσκεται βορειοανατολικά της νεκράς θάλασσας. Ο Ωριγένης υπονοεί πως ο ευαγγελιστής δεν έγραψε τη λέξη Βηθανία αλλά Βηθαβαρά, απλώς είναι λάθος των αντιγραφών των χειρογράφων. Η αλήθεια είναι ότι η λέξη Βηθαβαρά πράγματι, απαντάται σε χειρόγραφα, όπως φαίνεται στο κριτικό υπόμνημα. Ο Ωριγένης μάλιστα πιστοποιεί την εύρεση της τοποθεσίας αυτής, καθώς είχε πάει ο ίδιος²⁹⁸. Χρονολογικά μετά τον Ωριγένη συναντάται στον Ευσέβιο, στον Ιερώνυμο, στον χάρτη της Madaba, στο οδοιπορικό του Bordeaux, κ.α.²⁹⁹.

²⁹⁴ Για τις θέσεις των ερευνητών βλ. U. von Wahlde, "Archaeology and John's gospel", 528-533.

²⁹⁵ Για τη Βατάνεα βλ. E. Robinson, *A Dictionary of the Holy Bible. Illustrated with maps and engravings*, (Boston: Crocker and Brewster, 1845), 156.

²⁹⁶ R. Khouri, "Where John Baptized Bethany: beyond the Jordan", στο *Exploring Jordan the other Biblical Land*, (Washington: Biblical Archaeology Society, 2008), 8.

²⁹⁷ Ωριγένη, *Υπόμνημα στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, 6.40.1-6.40.206.7.

²⁹⁸ "Αυτός ο ίδιος επιλέγει σίγουρα αναγνώσματα βασιζόμενος στις δικές του γεωγραφικές έρευνες" E. J. Epp, "Textual Criticism in the Exegesis of the New Testament, with an Excursus on Canon", στο *Handbook to Exegesis of the New Testament*, έκδ. S. Porter, (Boston: Brill, 2002), 86' επίσης R.G. Clapp, "A Study of the Place-names Gergesa and Bethabara", *JBL* 26 (1907): 62-83 στο συγκεκριμένο άρθρο αν και

Ως προς την πρόταση για τη Βατάνεα, κύριος εκφραστής είναι ο R. Riesner³⁰⁰, ο οποίος έγραψε ένα άρθρο θέλοντας να στηρίξει τη θέση του B. Pixner³⁰¹ πως η Βηθανία του Ιωάννη ταυτίζεται με τη περιοχή Βατάνεα. Η συγκεκριμένη υπόθεση βασίζεται περισσότερο σε μια φιλολογική ανάλυση των κειμένων, η οποία μπορεί να φαίνεται όμορφη και πειστική εν μέρει, ωστόσο στερείται αρχαιολογικών αποδείξεων. Παρόλα αυτά αρκετοί ερευνητές την αποδέχονται³⁰².

Ως προς τη δεύτερη πρόταση, την τοποθεσία Wadi el-Kharrar, τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται είναι αφενός φιλολογικά και αφετέρου αρχαιολογικά. Στην περιοχή αυτή, υπό την επίβλεψη του Mohammed Waheeb³⁰³ ανακαλύφθηκαν ερείπια από κτίσματα, σπηλιές, κεραμική και λίθινα σκεύη. Τα κεραμικά και τα πέτρινα σκεύη χρονολογούνται από τον πρώτο αιώνα μ.Χ., ενώ οι σπηλιές, τα ερημητήρια και τα κτίρια από τη βυζαντινή περίοδο³⁰⁴. Οπότε, οι αρχαιολόγοι μετά βεβαιότητας κατέληξαν πως η συγκεκριμένη περιοχή κατοικούνταν τουλάχιστον από την εποχή

αρκετά χρόνια πριν επιχειρείται μια πολύ σοβαρή αποκατάσταση του κειμένου σε συνδυασμό με την αναφορά του Ωριγένη και το κριτικό υπόμνημα.

²⁹⁹ Για τις παραπομπές και τον σχολιασμό όλων των αναφορών βλ. J. M. Hutton, "Bethany beyond the Jordan" in *Text, Tradition, and Historical Geography, Biblica* 89.3 (2008): 305-328· M. Piccirilo, "The sanctuaries of the Baptism on the East Bank of the Jordan River", στο *Jesus and Archaeology*, έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 433-443.

³⁰⁰ βλ. R. Riesner, "Bethany Beyond the Jordan (John 1:28) Topography, Theology And History In The Fourth Gospel", *TynBul* 38 (1987): 29-63, στο οποίο εκτός των άλλων που αναφέρει παρουσιάζει και μια πολύ καλή ιστορία της έρευνας μέχρι τη χρονιά που το συνέγραψε.

³⁰¹ Για την άποψη του B. Pixner βλ. B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 177-191.

³⁰² βλ. μεταξύ άλλων C. Keener, *The Gospel of John*, 450· A. J. Köstenberger, *John*, 207· D. A. Carson, *The Gospel According to John*, (Michigan: Apollos, 1991), 147

³⁰³ Για τα ευρήματα βλ. M. Waheeb, "The Discovery of Bethany beyond the Jordan River (Wadi Al- Kharrar)", *Dirasat, Human and Social Sciences*, 35.1 (2008): 115-126.

³⁰⁴ M. Waheeb, "A Unique Byzantine Complex near the Jordan River in Southern Levant and a Tentative Interpretation", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 13.2 (2013):127-134· M. Waheeb, "The Hermit Caves in Bethany beyond the Jordan (Baptism Site)", *ANES* 48 (2011): 177-198.

του Ιωάννη του Βαπτιστή και του Χριστού³⁰⁵. Στα φιλολογικά επιχειρήματα είναι η ταύτισή της με τη πόλη Βηθαβαρά³⁰⁶, που αναφέραμε προηγουμένως, καθώς όλες οι σχετικές με τη Βηθαβαρά αναφορές ταυτίζονται με τη περιοχή Wadi el-Kharrar³⁰⁷.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως είτε τη μία περιοχή επιλέξουμε, είτε την άλλη ως την πιθανή Βηθανία του ευαγγελίου, ο Ιωάννης ανέφερε μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία και όχι μια φανταστική.

2. Αινών “εγγύς του Σαλείμ”

Η αναφορά σε αυτήν την τοποθεσία (3:23) απαντά μονάχα στον Ιωάννη. Δεν τη συναντούμε πουθενά αλλού στην Καινή Διαθήκη και στην αρχαία γραμματεία³⁰⁸. Ο Αγουρίδης, ερμηνεύοντας τη συγκεκριμένη περικοπή πιστεύει πως αποτελεί σύνθεση, η οποία στηρίζεται σε συγκεκριμένες παραδόσεις που είχε υπόψιν του ο Ιωάννης και δεν αποτελεί προϊόν ελεύθερης σύνθεσης. Παρόλο αυτά όμως, όπως δηλώνει ο ίδιος, δεν ξέρουμε που ήταν η Αινών και πού η Σαλείμ. Το μόνο που είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε είναι ότι Αινών σημαίνει πηγές και Σαλείμ ειρήνη³⁰⁹.

Πράγματι, ακόμη και σήμερα δεν έχει καταστεί δυνατό ο εντοπισμός της με απόλυτη βεβαιότητα. Δύο είναι οι περιοχές που εικάζεται ότι μπορεί να ανταποκρίνονται στην Αινών του 3:23. Η μία είναι η Σαλείμ που βρίσκεται ανατολικά της πόλεως Συχέμ κοντά στο όρος Γαριζίμ. Η δεύτερη μια τοποθεσία βόρεια με την ονομασία Tel-Salim νότια της Σκυθόπολις, σημερινής Beth-Shan.

³⁰⁵ Βλ. M. Waheeb, “The Discovery of Elijah’s Hill and John’s Site of the Baptism, East of the Jordan River from the Description of Pilgrims and Travellers”, *Asian Social Science* 8.8 (2012): 200-212.

³⁰⁶ Βλ. R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*, τόμ. 2 (Princeton: Princeton University Press 2000), 1087. Πρβλ Μ. Piccirilo, “The sanctuaries of the Baptism on the East Bank of the Jordan River”, 443, ο οποίος μάλλον πιστεύει πως είναι δύο διαφορετικά γεωγραφικά σημεία κοντά μεταξύ τους, στην περιοχή της Wadi el-Kharrar.

³⁰⁷ M. Waheeb, “Bethany beyond the Jordan Site of Jesus Baptism: A Threatened Site”, *Journal of Human Ecology*, 43.2 (2013): 123-131

³⁰⁸ U. C. Walde, *Archaeology and John’s Gospel*, 555.

³⁰⁹ Σ. Αγουρίδη, *Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, τόμ. Α’, 296-300.

Ανάμεσα στους υπερασπιστές της άποψης πως το συγκεκριμένο σημείο που εξετάζουμε βρίσκεται κοντά στη Σαλήμ, στη Σαμάρεια, μια περιοχή που υπάρχει ακόμη και σήμερα 5 χιλιόμετρα ανατολικά της περιοχής Nablus, είναι ο Murphy O'Conor³¹⁰, ο McHugh³¹¹ και ο Albright³¹². Για την ταυτοποίηση του σημείου οδηγήθηκαν αφενός από την ύπαρξη σήμερα μια πόλης με το όνομα Σαλήμ και αφετέρου από την εγγύτητα της συγκεκριμένης περιοχής με το όρος Γεριζίν και τα όσα εκτυλίσσονται στο τέταρτο κεφάλαιο του ευαγγελίου³¹³.

Η δεύτερη θέση κοντά στην περιοχή Tel Salim, νότια της Beth-Shan³¹⁴, βρίσκει τους περισσότερους υποστηρικτές, μεταξύ των οποίων οι Pixner³¹⁵, Brodie³¹⁶, Gibson³¹⁷. Πρώτη αναφορά συναντάμε στον Ευσέβιο ο οποίος αναφέρει:

“Αἰνῶν «ἐγγὺς τοῦ Σαλείμ», ἔνθα ἐβάπτισεν Ἰωάννης, ὡς ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ. καὶ δείκνυται εἰς ἔτι νῦν ὁ τόπος ἀπὸ ἧ’

³¹⁰ Βλ. J. Murphy O'Conor, “Sites Associated with John the Baptist”, *RB* 112.2 (2005): 253-266.

³¹¹ J. F. McHugh, *John 1-4*, ICC, (London: T&T Clark, 2009), 245-247

³¹² Bl. J. A. Pattengale, “Aenon”, *ABD*, 1:87.

³¹³ Βλ. C. S. Keener, *The IVP Bible Background Commentary. New Testament*, 2η έκδ. (Illinois: IVP Academic, 2004), 257, ο οποίος αν και διατηρεί αμφιβολίες για το συγκεκριμένο σημείο θεωρεί πως αφενός είναι η περισσότερη ταιριαστή λύση για τη συνάφεια του κειμένου και αφετέρου ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα Πρβλ. J. R. Michaels, *John, Understanding the Bible Commentary Series*, (Grand Rapids, Baker, 1989), § 7. ο οποίος απεναντίας απορρίπτει τη συγκεκριμένη θέση εξαιτίας της σύνδεσης του με το κεφ. 4 θεωρώντας πως ο Ιωάννης δε βάπτισε στη περιοχή της Σαμάρειας.

³¹⁴ Για τις ανασκαφές στο Beth-Shan και τα αρχαιολογικά ευρήματα που βρέθηκαν σε αυτή τη περιοχή τα οποία αποδεικνύουν την κατοίκησή της από την εποχή του χαλκού έως τα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ. Βλ. A. Mazar, “The excavations at Tel Beth Shean during the Years 1989-1994”, στο N. A. Silberman - D. Small εκδ. *The Archaeology of Israel. Constructing the Past, Interpreting the Present*, JSOTSup 237, (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997), 144-164.

³¹⁵ B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 433.

³¹⁶ T. L. Brodie, *The Gospel According to John. A Literary and Theological Commentary*, (New York: Oxford University Press, 1993), 201-205, ο οποίος βέβαια επιμένει σε μια θεολογική ανάγνωση του τοπωνυμίου.

³¹⁷ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 53.

σημείων Σκυθοπόλεως πρὸς νότον πλησίον Σαλείμ καὶ τοῦ
Ἰορδάνου³¹⁸.”

Μετά τον Ευσέβιο συναντάται στον Ιερώνυμο, στο οδοιπορικό της Αιθερίας και στον ψηφιδωτό χάρτη της Madaba³¹⁹.

Όπως και στην προηγούμενη έτσι και σε αυτήν την περιοχή συναντώνται πηγές νερού. Επίσης, βρίσκεται στο δρόμο που συνδέει το βορρά με το νότο³²⁰, οπότε ήταν ένα είδος περάσματος πολλών ανθρώπων. Τέλος, για την ταυτοποίηση του ευαγγελικού τοπωνυμίου με τη συγκεκριμένη περιοχή εκτός των λογοτεχνικών μαρτυριών που αναφέραμε σημαντική συμβολή θεωρούμε τη μαρτυρία του γνωστού αρχαιολόγου S. Gibson, ο οποίος βεβαιώνει πως σε αυτήν την πηγή, στο Tel Salim, ανακάλυψε ένα τμήμα από μαγειρικό σκεύος και κεραμική του πρώτου αιώνα μ.Χ., τα οποία αποδεικνύουν ότι κατά την εποχή του Χριστού αυτή κατοικούνταν³²¹.

3. Συχάρ - Πηγή του Ιακώβ - Όρος Γεριζίν

Σύμφωνα με το τέταρτο κεφάλαιο του ευαγγελίου, ο Ιησούς αναχώρησε από την Ιουδαία για τη Γαλιλαία διαμέσου της Σαμάρειας. Εκεί σταμάτησε στην πόλη Συχάρ και συγκεκριμένα στο πηγάδι του Ιακώβ, όπου συνάντησε μια γυναίκα³²²,

³¹⁸ Ευσέβιου, *Ονομαστικόν*, 40.1-40.4.

³¹⁹ Για τις παραπομπές βλ. McHugh, *John*, 245.

³²⁰ Βλ. P. H. Wright, *Rose Then and Now Bible Map Atlas with Biblical Backgrounds and Culture*, (Torrance: Rose Publishing, 2012), 166.

³²¹ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 53.

³²² Για το μοτίβο της συνάντησης ενός ξένου και μιας γυναίκας στα αρχαία κείμενα βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση της περικοπής παραλληλίζοντάς τη με αυτά στο K. B. Larsen, *Recognizing the Stranger: Recognition Scenes in the Gospel of John*, BIS 93 (Leiden: Brill, 2008), 124-141

Σαμαρείτισσα³²³, η οποία αναφέρει πως εκεί βρισκόταν το όρος όπου λατρεύονταν ο Θεός (4:20)³²⁴, εννοώντας το όρος Γεριζίν³²⁵.

Ο Ιωάννης στο συγκεκριμένο κεφάλαιο κάνει αναφορά σε τρεις περιοχές³²⁶, οι οποίες δεν συναντώνται αλλού στην Καινή Διαθήκη: την πόλη Συχάρ, την πηγή (πηγάδι) του Ιακώβ και το όρος Γεριζίν. Εκ των ων ουκ άνευ να αναφέρουμε πως και οι τρεις τοποθεσίες βρίσκονται στη Σαμάρεια και μάλιστα σύμφωνα με το ευαγγέλιο σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους.

Από αυτές η ευκολότερη ως προς τον εντοπισμό, χωρίς ίχνος αμφιβολίας, αποτελεί το συγκεκριμένο βουνό. Καθώς, γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα πως οι Σαμαρείτες³²⁷ λάτρευαν το Θεό στο όρος Γεριζίν³²⁸ σε αντιδιαστολή με τους Ιουδαίους, οι οποίοι τον λάτρευαν στο Ναό της Ιερουσαλήμ.

Η δεύτερη τοποθεσία που μπορούμε πάλι με σχετική ευκολία να ταυτοποιήσουμε σήμερα είναι το λεγόμενο φρέαρ του Ιακώβ, καθώς υπάρχει έως

³²³ Για τους Σαμαρείτες βλ. M. Mor και F. V. Reiterer (εκδ.), *Samaritans: Past and Present Current Studies*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2010) ιδιαίτερα σελ. 83 για την εν λόγω περικοπή.

³²⁴ Για μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία σχετικά με το θεό που λάτρευαν οι Σαμαρείτες στο όρος Γεριζίν βλ. M. Meerson, "One God Supreme: A Case Study of Religious Tolerance and Survival", *JGRChJ* 7 (2010): 32-50.

³²⁵ Για την ταύτιση του όρους που προσεύχονταν οι Σαμαρείτες με το Γεριζίν βλ. A.D. Crown, "samaritan judaism", *EJud* IV, 2376,

³²⁶ Για μία αφηγηματική προσέγγιση της περικοπής βλ. H. W. Attridge, "Genre Bending in the Fourth Gospel", *JBL*, 121.1 (2002):13 όπου πιστεύει ότι τα αναφερόμενα στοιχεία αποτελούν το όχημα για να προσφέρει ηθικές προτροπές ο συγγραφέας.

³²⁷ Για τους Σαμαρείτες, και όλη την ιστορία της πολιτικοθρησκευτικής τους απόσχισης από τους Ιουδαίους βλ. R. Albertz, *Ιστορία της Θρησκείας του Ισραήλ κατά τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης*, μτφ. Π. Αντωνοπούλου, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2006), 770-789.

³²⁸ Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα γνωρίζουμε πως από τον 5^ο αιώνα π.Χ. υπήρχε τοποθεσία που λάτρευαν το Θεό οι Σαμαρείτες στο Γεριζίν. βλ. I. Hjelm, "Samaritans. History and Tradition in Relationship to Jews, Christians and Muslims: Problems in Writing a Monograph", στο *Samaria, Samaritans, Samaritans Studies on Bible, History and Linguistics*, József Zsengeller εκδ, (Berlin: De Gruyter, 2011), 179 Πρβλ P. W. van der Horst, *Jews and Christians in Their Greco-Roman Context*, (2006 Mohr Siebeck Tubingen), 138-150.

σήμερα ένα πηγάδι, το οποίο ξέρουμε πως υπήρχε από την εποχή του Ιησού στο δρόμο που συνέδεε την Ιουδαία με τη Γαλιλαία³²⁹, κοντά στο όρος Γεριζίν. Είναι το σημερινό Bir Ya'aqub, το οποίο βρίσκεται μπροστά από το όρος Γεριζίν δίπλα στη σημερινή πόλη Tell Balatah, η οποία ταυτίζεται με τη Συχέμ. Γνωρίζουμε από την αρχαία γραμματεία πως υπήρχε η συνήθεια στους οδοιπόρους να σταματούν για κάποιο χρονικό διάστημα στο πηγάδι της πόλης, ώστε να ξεκουραστούν³³⁰. Έτσι και στο συγκεκριμένο πηγάδι έχει ανακαλυφθεί ένας αύλειος χώρος 75 τετραγωνικών μέτρων που εξυπηρετούσε τη προαναφερόμενη συνήθεια³³¹. Επίσης αξίζει να σημειώσουμε πως όπως αναφέρει η Σαμαρείτισσα “το φρέαρ εστί βαθύ” έτσι και σήμερα θεωρείται βαθύ το συγκεκριμένο πηγάδι, καθώς έχει βάθος 100 μέτρα³³². Αυτό επίσης φαίνεται και σε μια σαμαρειτική παράδοση πως στο συγκεκριμένο πηγάδι υπήρχε ο ομφαλός της γης, μάλλον εξαιτίας του μεγάλου βάθους που είχε³³³.

Τελευταία άφησα την πόλη Συχάρ, καθώς είναι έως και σήμερα δύσκολος ο εντοπισμός της, καθότι δεν έχουμε πληροφορίες για την ύπαρξη πόλης με το συγκεκριμένο όνομα. Γι' αυτόν το λόγο οι ερμηνευτές έχουν προβεί σε διάφορες ερμηνευτικές προσπάθειες για να μπορέσουν να καταλήξουν σε συμπεράσματα. Καθοριστικός παράγοντας για την ανεύρεση αυτής της τοποθεσίας αποτελούν οι αναφορές τόσο για το όρος Γεριζίν, όσο και για το πηγάδι του Ιακώβ. Σήμερα πάντως δύο είναι οι τοποθεσίες που υποθέτουμε ότι μπορούν να ταυτοποιηθούν με τη Συχάρ.

³²⁹ C. S. Keener, *The Gospel of John*, 591.

³³⁰ Βλ. K. B. Larsen, *Recognizing the Stranger*, 127-130 όπου υπάρχουν πολλές σχετικές παραπομπές.

³³¹ A. G. Fruchtenbaum, *An Historical and Geographical Study Guide of Israel. With a Supplement on Jordan*, (United States of America: Ariel Ministries, 2012), 207.

³³² A. G. Fruchtenbaum, *An Historical and Geographical Study Guide of Israel*, 207.

³³³ Βλ. J. M. Scott, *Geography in Early Judaism and Christianity*, SNTSMS 113, (Cambridge: Cambridge University Press 2002), 165. Πρβλ την ερμηνεία στη περικοπή αυτή που εξετάζουμε της Φρανσουάζ Ντολντό, ψυχαναλύτριας, η οποία μεταξύ άλλων αναφέρει πως εκεί βρισκόταν ο ομφάλιος τόπος της γέννησης ενός λαού προεκτείνοντάς το εξάγοντας ερμηνευτικά συμπεράσματα Φ. Ντολντό, *Τα ευαγγέλια και η πίστη. Ο κίνδυνος μιας ψυχαναλυτικής ματιάς*, μτφ. Ελισάβετ Κούκη, (Αθήνα: Εστία, 2013), 166.

Η μία πρόταση είναι αυτή της πόλεως Συχέμ³³⁴, ενώ η δεύτερη πόλη είναι η Ασκαρ, στις οποίες κοντά βρίσκεται τόσο το πηγάδι, όσο και το όρος Γεριζίν.

Θα πρέπει όμως προτού προβούμε στα συμπεράσματα μας να εξετάσουμε κάποια χωρία στα οποία υπάρχουν νίξεις με γεωγραφικές πληροφορίες³³⁵. Ο συγγραφέας του τετάρτου ευαγγελίου, μας αναφέρει πως η Συχάρ βρισκόταν “πλησίον τοῦ χωρίου ὃ ἔδωκεν Ἰακώβ [τῶ] Ἰωσήφ τῶ νίῳ αὐτοῦ”, εκεί ήταν και η πηγή που κάθισε ο Ιησούς (στίχοι 4-6). Στο Γεν 33:18-20 διαβάζουμε πως πράγματι ο Ιακώβ αγόρασε έναν αγρό στη Σαμάρεια στη Συχέμ³³⁶. Στη συνέχεια στο Γεν 48:22 διαβάζουμε πως ο Ιακώβ έδωσε τη Σίκιμα στον υιό του Ιωσήφ, όπως παρατηρούν οι ερμηνευτές η λέξη σίκιμα συναντάται στη μετάφραση των Ο', ενώ το εβραϊκό έχει τη λέξη *šūkem*, *σεκέμ*, που μάλλον σημαίνει μερίδα ή είχε την έννοια της πλαγιάς ενός βουνού³³⁷. Το συγκεκριμένο μέρος ταυτίζεται με τη Συχέμ στους πρόποδες του όρους Γεριζίμ. Επίσης, στο Ιησ 24:32 μαθαίνουμε³³⁸ πως τα οστά του Ιωσήφ μεταφέρθηκαν και τάφηκαν πάλι στη Συχέμ.

Στο κριτικό υπόμνημα βλέπουμε πως στις συριακές μεταφράσεις σιναϊτική και κουρετώνειο συναντάται η λέξη Συχέμ αντί Συχάρ. Αυτό σε συνδυασμό με τα προαναφερόμενα παλαιοδιαθηκικά χωρία οδήγησε κάποιους υπομνηματιστές στο συμπέρασμα πως η λέξη Συχάρ αποτελεί κάτι σαν παράφραση της λέξεως Συχέμ. Για αυτό το λόγο και ο Ιερώνυμος γράφοντας τον 4^ο αιώνα μ.Χ. αναφέρει “Συχέμ όχι

³³⁴ Για μια πολύ καλή ενημέρωση για τη πόλη σε συνδυασμό για τη πορεία και τα πορίσματα των αρχαιολόγων Βλ. L. E. Toombs, “Shechem”, ABD, 5:1174-1186

³³⁵ Για τα Παλαιοδιαθηκικά παράλληλα Βλ. C. S. Keener, *The Gospel of John*, 586

³³⁶ Βλ. J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, ICC, (New York, Charles Scribner’s Son, 1910), 416

³³⁷ J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, 507. Πρβλ V. P. Hamilton, *The Book of Genesis, Chapters 18-50*, NICOT, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995), 1440 (επυβ έκδοση) που πιστεύει πως δεν υπάρχει καμία σύνδεση μεταξύ των χωρίων 33:18-189 και 48:22. Ι. Φούντα, *Γένεσις*, Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης 1, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2004), 555.

³³⁸ Για τη σύνδεση του χωρίου αυτού με τα χωρία του βιβλίου Γένεσης Βλ. P. Petkänen, *Joshua*, ApOTC 6, (Illinois: Intervarsity Press, 2010), 879. επυβ έκδοση

Συχάρ όπως λανθασμένα γράφεται”³³⁹. Στη πραγματικότητα όμως κάτι τέτοιο δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτό, καθώς γνωρίζουμε πως η Συχέμ³⁴⁰ καταστράφηκε³⁴¹ το 107 π.Χ., ενώ το κείμενό μας προϋποθέτει πως η αναφερόμενη πόλη ήταν κατοικήσιμη.

Συνεπώς είναι δύσκολο να αποδεχθούμε την ταύτιση της Συχάρ με τη Συχέμ. Απεναντίας θεωρείται πιθανότερο να ταυτίζεται αυτή με τη σημερινή πόλη Άσκαρ, παρόλο που η πόλη με το όνομα Άσκαρ εμφανίζεται το μεσαίωνα σύμφωνα με τον γνωστό αρχαιολόγο W. F. Albright³⁴². Βέβαια, δεν αποκλείεται η ύπαρξή της και παλιότερα με το όνομα Συχάρ, καθώς απέχει μόνο περίπου 600 μέτρα από το πηγάδι του Ιακώβ³⁴³.

Η πρώτη αναφορά³⁴⁴ που συναντάμε για τη Συχάρ προέρχεται από το οδοιπορικό του Μπορντώ το 333 μ.Χ., όπου τη διαχωρίζει από τη Συχέμ και από τη

³³⁹ R. S. Kraemer (εκδ.), *Women's Religions in the Greco-Roman World A Sourcebook*, (New York: Oxford University Press, 2004), 187.

³⁴⁰ Βλ. “John the Baptist and Jesus: History and Hypotheses”, *NTS* 36 (1990): 359-374. Βέβαια κάποια στιγμή αργότερα ίσως ξανακατοικήθηκε όπως φανερώνεται από αναφορές των προσκυνητών καθώς και από αρχαιολογικά ευρήματα και από την ύπαρξη ενός κοιμητηρίου το οποίο όμως ανάγεται από τον 7ο αιώνα μ.Χ. Βλ. E. F. Campbell, *Shechem III. The Stratigraphy and Architecture of Shechem/Tell Balâtah*, τόμ. 1: *Text*, (Boston: American Schools Of Oriental Research, 2002), 342. Επίσης να αναφέρουμε πως στο προηγούμενο βιβλίο υπάρχει ολόκληρη η αρχαιολογική αναφορά χωρισμένη ανά χρονολογικές περιόδους με τα αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές.

³⁴¹ Για το πρόβλημα της χρονολόγησης της καταστροφής της βλ. Yitzhak Magen, “The Dating of the First Phase of the Samaritan Temple on Mount Gerizim in Light of the Archaeological Evidence”, στο *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, O. Lipschits, G. N. Knoppers, και R. Albertz εκδ. (Indiana: Eisenbrauns 2007), 193 υποσ. 43.

³⁴² Βλ. U. C. von Walde, “Archaeology and John's Gospel”, στο *Jesus and Archaeology*, 558

³⁴³ F. F. Bruce, *The Gospel of John: Introduction, Exposition, Notes*, (Michigan: William B. Eerdmans 1983), 101.

³⁴⁴ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε πως επίσης η λέξη Συχάρ συναντάται σε δύο κείμενα τα οποία όμως δεν μας έπεισαν ως προς την ταυτοποίησή τους με τη Συχάρ του Ιωάννη. 1. σε κείμενο του Αστράμψυχου, ενός μάγου ο οποίος έζησε τον τέταρτο π. Χ. αιώνα στην Αίγυπτο. Βέβαια το κείμενο προέρχεται μάλλον από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. για το κείμενο βλ. *Χρησιμοί*, 22, 100.10. Για τον Αστράμψυχο και το έργο του βλ. J. Toner, *Popular Culture in Ancient Rome*, (Cambridge: Polity Press, 2009), 46-52· W. F., Hansen (εκδ.) *Anthology of Ancient Greek Popular Literature*, (Indiana: Indiana university Press,

Νεάπολη Nablus³⁴⁵. Παραπλήσια αναφορά συναντάμε στον Ευσέβιο, ο οποίος αναφέρει³⁴⁶:

“Συχάρ. πρὸ τῆς Νέας πόλεως πλησίον τοῦ χωρίου, οὗ ἔδωκεν Ἰακώβ Ἰωσήφ τῷ υἱῷ αὐτοῦ. ἐν ἧ ὁ Χριστὸς κατὰ τὸν Ἰωάννην τῆ Σαμαρειτίδι παρὰ τῆ πηγῆ διαλέγεται. καὶ εἰς ἔτι **νῦν δείκνυται**”.

Επίσης έχουμε αναφορές για την ύπαρξη της πόλης σε άλλες αφηγηματικές εξιστορήσεις των προσκυνητῶν³⁴⁷. Να προσθέσουμε πως έχει βρεθεί μια επιγραφή σε πέτρα, που αναφέρει τις δέκα εντολές σύμφωνα με τη σαμαρειτική πεντάτευχο³⁴⁸, η οποία ονομάζεται επιγραφή της Συχάρ, χάριν της περιοχής που εντοπίστηκε και η οποία βρέθηκε κοντά στο πηγάδι του Ιακώβ³⁴⁹ και ανάγεται σύμφωνα με το παλαιστινιακό Μουσείο όπου φυλάσσεται στον τρίτο ή τέταρτο αιώνα μ.Χ³⁵⁰.

Ένα στοιχείο όμως που χρησιμοποιούν όσοι θέλουν να προβάλουν τη Συχέμ αντί για την Άσκαρ είναι ότι η Άσκαρ είχε δικό της πηγάδι νερού³⁵¹ ενώ η Συχέμ

1998), 285-325. Για τη χρονολόγηση του έργου βλ. B. Gerald, "The Origin and Date of the "Sortes Astrampsychi"" *Illinois Classical Studies* 1 (1976): 53-58 και 2. σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές η πρώτη αναφορά για τη Συχάρ προέρχεται από το βιβλίο των *Ιωβηλαίων* 34.1-9 τον 2ο αιώνα π.Χ. όπου βλέπουμε τη γραφή βασιλεύς *Mehanisakir ... Amanisakir* Σ. Αγουρίδη, *Τα απόκρυφα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης*, 131 την οποία ο VanderKam την αποδίδει ως ο βασιλιάς της Συκάρ βλ. J. VanderKam μτφ., *The Book of Jubilees*, CSCOSA 88, (Lovanii: E. Peeters, 1989) 226 Για το κείμενο των *Ιωβηλαίων* σε μετάφραση από την Αιθιοπική κριτική έκδοση που επιμελήθηκε ο ίδιος βλ. J. VanderKam εκδ., *The Book of Jubilees: A Critical Text*, CSCOSA 87 (Lovanii: E. Peeters, 1989).

³⁴⁵ Η συγκεκριμένη πόλη δεν υπήρχε κατά τη εποχή του Χριστού κτίστηκε το 72 Μ.Χ. από τον Βεσπασιανό.

³⁴⁶ Ευσέβιου, *Ονομαστικόν*, 164.1-4.

³⁴⁷ βλ. U. C. von Walde, "Archaeology and John's Gospel", στο *Jesus and Archaeology*, 558-559.

³⁴⁸ Για τη σαμαρειτική Πεντάτευχο και ιδιαίτερα για τις δέκα εντολές των Σαμαρειτών βλ. M. Kartveit, *The Origin of the Samaritans*, VTSup 128, (Leiden: Brill, 2009). 291-295.

³⁴⁹ Για την επιγραφή βλ. J. Bowman, και S. Talmon. "Samaritan Decalogue Inscriptions.", *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 33 (1950-1951): 211-236.

³⁵⁰ βλ. J. Bowman έκδ, *Samaritan Documents: Relating to their History, Religion, and Life*, (Eugene: Pickwick Publications, 1977), 11.

³⁵¹ Z. Stefanovic, "Jacob's Well", *ABD*, 3:608-609

στερούνταν φυσικούς υδάτινους πόρους³⁵². Οπότε η υπόθεση πως οι κάτοικοι της Συχέμ θα μετέβαιναν σε κάποιον κοντινό σε αυτούς πηγάδι, όπως είναι το φρέαρ του Ιακώβ ενώ αυτοί της Άσκαρ δε θα χρειάζονταν τη μετάβαση σε κάποιο άλλο, φαίνεται μια λογική εξήγηση.

Θεωρούμε δόκιμο να προσθέσουμε πως οι αναφορές του τετάρτου ευαγγελίου για τις διαφορές μεταξύ Ιουδαίων και Σαμαρειτών (4:8-9.20), αντικατοπτρίζουν³⁵³ πλήρως την πραγματικότητα της εποχής³⁵⁴. Όπως σημειώνεται ο Ιωάννης δείχνει ακριβέστατη γνώση των πεποιθήσεων των Σαμαρειτών ... συνοδεύοντάς τες με ακριβή πληροφόρηση των τοπογραφικών σημείων³⁵⁵. Ακόμη, να σημειώσουμε πως οι

³⁵² Βλ. την αναφορά του αρχαιολόγου Yitzhak Magen ο οποίος ηγήθηκε αρχαιολογικών ανασκαφών στη περιοχή. Επίσης ο ίδιος πιστεύει πως η Συχέμ μάλλον θα ήταν μια πόλη ειδικά εγκαθιδρυμένη για τη κατοικία των ιερέων καθώς γειτνίαζε με το ιερό μέρος που λάτρευαν τον Θεό οι Σαμαρείτες Y. Magen, "The Dating of the First Phase of the Samaritan Temple on Mount Gerizim in Light of the Archaeological Evidence", στο *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, O. Lipschits, G. N. Knoppers, και R. Albertz εκδ., (Indiana: Eisenbrauns 2007) 169. Προβλ το άρθρο της Jo-Ann Brant στο οποίο μας ενημερώνει πως η πόλη είχε ένα εκτεταμένο δίκτυο αγωγών μέσω των οποίων πιθανόν αντλούσαν νερό από τις δύο υπόγειες πηγές νερού που υπάρχουν κάτω απο το όρος Γεριζίν J.-A. Brant, "The Geopolitics of Water and John 4:1-42", στο *Glimpses of Jesus Through the Johannine Lens*, τόμ. 3 του *John, Jesus, and History*, ECL 18, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2016) 248 όπου παραθέτει και σχεδιάγραμμα. Οπότε σύμφωνα με την εν λόγω συγγραφέα αποδυναμώνεται το επιχείρημα εναντίον της Άσκαρ καθώς το ίδιο θα συνέβαινε και με τη Συχέμ.

³⁵³ I. Μούρτζιου, "Η Μετ αιχμαλωσιακή ιουδαϊκή κοινότητα σε κρίση. Έσχατα και σωτηρία στον Τριτοσηαΐα", στο *Προφητεία και Προφήτες στον βιβλικό Ισραήλ*, *Critical Approaches to the Bible VI*, (Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2015), 387.

³⁵⁴ Για τους λόγους που είναι έκπληκτη η Σαμαρείτισσα που ο Ιησούς τις απηύθυνε το λόγο εξαιτίας των διαφορών Ιουδαίων Σαμαρειτών Βλ. G. N. Knoppers, *Jews and Samaritans the Origins and History of Their early Relations*, (New York: Oxford University Press, 2013), 3-5.227-228.

³⁵⁵ S. Miller, "The Woman at the Well: John's Portrayal of the Samaritan Mission", στο *Aspects of Historicity in The Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009, 73

Σαμαρείτες είχαν διαφορετικές μεσσιανικές προσδοκίες³⁵⁶ σε σχέση με του Ιουδαίους. Οι μεν πρώτοι επικεντρώνονταν περισσότερο σε ένα μεσσία που θα τους λυτρώσει πνευματικά, οι δε δεύτεροι είχαν και την πεποίθηση της λύτρωσής του από τους Ρωμαίους, κάτι που φαίνεται και στην αναφορά του στίχου 25³⁵⁷.

Συμπερασματικά οφείλουμε να αναφέρουμε πως πράγματι η θέση της Συχάρ³⁵⁸ είναι δύσκολο να ταυτοποιηθεί με βεβαιότητα καθώς κάθε άποψη έχει τα υπέρ και τα κατά της. Πάντως με τα μέχρι τώρα δεδομένα θεωρούμε ως πιθανότερη εκείνη της Ασκάρ³⁵⁹. Ανεξαρτήτως όμως του γεγονότος της μη δυνατής απόλυτης ταυτοποίησης της Συχάρ σήμερα, είδαμε πως ο Ιωάννης τόσο σε λογοτεχνικό επίπεδο, με τις ακριβείς αναφορές που κάνει σε σχέση με τους Σαμαρείτες, όσο όμως και σε τοπογραφικό επίπεδο είναι συγκεκριμένος καταδεικνύοντας μια άριστη γνώση της περιοχής.

³⁵⁶ Για τις διαφορετικές μεσσιανικές προσδοκίες βλ. H. H. Hilman, *The History of Christianity from the Birth of Christ to the Abolition of Paganism in the Roman Empire*, (New York: Harper and Brothers, 1842), 83-84.

³⁵⁷ Ingrid Hjelm, *The Samaritans and Early Judaism. A Literary Analysis*, (Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000), 123.

³⁵⁸ Για τη τοπογραφική της θέση βλ. το χάρτη που παρουσιάζει ο Meier, J.P. Maier, *A marginal Jew. τόμ. 4: Law and Love*, (London: Yale University Press, 2009), 664.

³⁵⁹ Για μια περίληψη της έρευνας έως τώρα βλ. J. McHugh, *John 1-4*, ICC, 304-305.

4. Κανά

Άλλη μία τοποθεσία μοναδική στον Ιωάννη είναι η Κανά. Αναφέρεται τρεις φορές στο ευαγγέλιο³⁶⁰. Στο 2:1-11 με την αναφορά του θαύματος της μετατροπής του νερού σε κρασί, στο 4:46-54 με το θαύμα της ίασης του βασιλικού επιτρόπου και την αναφορά στο 21:2 ότι ο μαθητής του Ιησού Ναθαναήλ κατάγεται από εκεί. Σύμφωνα με τον P. Richardson³⁶¹ η Κανά αποτελεί το πρώτο κέντρο δράσης του Ιησού, όπως η Καπερναούμ για τους συνοπτικούς. Ως περιοχή δεν αμφισβητείται ότι υπήρξε. Το πρόβλημα όμως που έχει δημιουργηθεί είναι με τη σημερινή ακριβή τοποθεσία της, διότι υπάρχει η Khirbet Qana που βρίσκεται 14 περίπου χιλιόμετρα βόρεια της Ναζαρέτ και η Kefr Kenna, η οποία βρίσκεται 5,5 χιλιόμετρα βόρεια της Ναζαρέτ.

Ο Ιωήσηπος μας αναφέρει³⁶²:

“διέτριβον δὲ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἐν κώμῃ τῆς Γαλιλαίας, ἣ προσαγορεύεται Κανά”.

Αυτός, όπως ακριβώς και ο Ιωάννης, αναφέρει στο ευαγγέλιο του τη φράση “εν Κανά της Γαλιλαίας”, οπότε συμπεραίνουμε πως πρόκειται για το ίδιο μέρος³⁶³. Σήμερα οι προσκυνητές που επισκέπτονται την Παλαιστίνη βλέπουν ως τον τόπο του εν Κανά θαύματος το χωριό Kefr Kenna στο οποίο υπάρχει και ναός. Μολαταύτα όμως, οι περισσότεροι των ερευνητών σήμερα είναι πεπεισμένοι πως το πραγματικό μέρος που θα πρέπει να ταυτοποιήσουμε την Κανά του ευαγγελίου και του Ιώσηπου είναι η Khirbet-Qana. Το ίδιο συνέβαινε μέχρι τον 16^ο αιώνα, αφού η Kefr Kenna εμφανίστηκε ως ο τόπος του βιβλικού θαύματος από το 1566 και έπειτα. Προτού όμως

³⁶⁰ Ο J. Tabor πιστεύει πως η αναφορά του θαύματος της Κανά ανάγεται σε υλικό που προϋπάρχει των παραδόσεων των συνοπτικών, την πηγή Q. Βλ. J. Tabor, *Mark and John: A Wedding at Cana—Whose and Where?*, <https://jamestabor.com/a-wedding-at-cana-whose-and-where/> (προσπελάστηκε 2/10/2016).

³⁶¹ P. Richardson, “What Has Cana to Do with Capernaum?” *NTS* 48.3 (2002): 314–31.

³⁶² Ιώσηπου, *Βίος*, 86.5-6.

³⁶³ P. Richardson, “Khirbet Qana (and others Villages) as a Context for Jesus”, στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 120.

προχωρήσουμε σε συμπεράσματα είναι δόκιμο να δούμε την πορεία της έρευνας για τα δύο αυτά σημεία, καθώς η αρχαιολογική έρευνα προχωρά και για τα δύο.

Η Khirbet Qana σύμφωνα με τους αρχαιολόγους φαίνεται να κατοικείται από το 5000 π.Χ. έως και τον 19^ο αιώνα³⁶⁴. Συγκεκριμένα, για την εποχή που μας ενδιαφέρει, δηλαδή τον πρώτο αιώνα μ.Χ., έχουμε στοιχεία όπως κτίρια, κεραμική, νομίσματα, διάφορα άλλα αντικείμενα³⁶⁵, τα οποία με ασφάλεια πλέον χρονολογούνται κατά την εποχή του Ιησού³⁶⁶. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μας επιτρέπουν να έχουμε μια αρκετά αντιπροσωπευτική εικόνα του χωριού για τη συγκεκριμένη εποχή. Έτσι, η Khirbet Qana ήταν μια κώμη περίπου 1000 κατοίκων με δική της αναπτυγμένη οικονομία, καθώς έχουν βρεθεί βαφεία μαλλιού και δέρματος, ελαιοτριβείο³⁶⁷ και ένας περιστερώνας (*columbarium*)³⁶⁸. Επίσης, έχει βρεθεί νεκρόπολη³⁶⁹ που ανάγεται στον 1^ο αι. π.Χ. έως τον

³⁶⁴ U. C. von Walde, "Archaeology and John's Gospel", στο *Jesus and Archaeology*, 539, Πρβλ. C. T. McCollough, "City and Village in Lower Galilee: The Import of the Archeological Excavations at Sepphoris and Khirbet Qana (Cana) for Framing the Economic Context of Jesus", στο D. A. Fiensy και R. K. Hawkins εκδ. *The Galilean Economy in the Time of Jesus*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 58 όπου ανάγει την εμφάνισή της στην εποχή του Σιδήρου.

³⁶⁵ Όπως ένα όστρακο (θραύσμα πήλινου αγγείου) το οποίο φέρει χαραγμένα πάνω του τρία γράμματα του ιουδαϊκού αλφάβητου, το *beth*, το *gimel* και το *daleth*. Το όστρακο ανάγεται στον πρώτο αιώνα μ.Χ. και θεωρείται ως ένα είδος αλφαβηταρίου. Για περισσότερα Βλ. E. Eshel και D. R. Edwards, "Language and Writing in early Roman Galilee Social location of a potter's abecedary from Khirbet Qana", στο D. R. Edwards εκδ. *Religion and Society in Roman Palestine old questions, new approaches*, (New York: Routledge, 2004), 49-55.

³⁶⁶ Βλ. C. T. McCollough, "City and Village in Lower Galilee, 59-60" P. Richardson, "Khirbet Qana (and others Villages) as a Context for Jesus" 128.

³⁶⁷ Βλ. P. Richardson, "Khirbet Qana (and others Villages) as a Context for Jesus", 130.

³⁶⁸ B. Zissu, "Two Herodian Dovecotes: Horvat Abu Haf and Horvat 'Aleq," στο *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, έκδ. J. H. Humphries, JRA Supplement Series 14, (Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 1995), 56-69 όπου ο συγγραφέας παρουσιάζοντας την εύρεση άλλων δύο περιστερώνων, τους συγκρίνει με την ύπαρξη όμοιων στην Αίγυπτο παραθέτοντας τη συμβολή τους στην αγροτική οικονομία.

³⁶⁹ Για την πλήρη περιγραφή, καθώς και σχολιασμό των ευρημάτων της νεκρόπολης Βλ. P. Richardson, "Khirbet Qanas Necropolis and Ethnic Questions", στο D. R. Edwards και C. T. McCollough

2^ο μ.Χ., ένα κοιμητήριο, το οποίο θεωρείται το μεγαλύτερο που έχει ανακαλυφθεί σε γεωργική περιοχή στη Γαλιλαία, απαριθμώντας 13 τάφους, οι οποίοι δεν φέρουν οστεοφυλάκια ή επιγραφές, εντούτοις όμως οι πρακτικές ενταφιασμού ταιριάζουν με αυτές της Ιερουσαλήμ και είναι σύμφωνες με τους κανόνες που διαβάζουμε στη Μισνά. Ακόμη, άξια ιδιαίτερης προσοχής αποτελούν αφενός η εύρεση κτίσματος, το οποίο πλέον χρονολογείται από τον πρώτο αιώνα και οι ειδικοί το θεωρούν συναγωγή³⁷⁰ και αφετέρου η ταυτοποίηση τουλάχιστον ενός χώρου ως *mikveh* το οποίο χρησιμοποιείτο για τους θρησκευτικούς καθαρισμούς³⁷¹.

Ακόμη, θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο στίχο 2:6, όπου ο συγγραφέας του ευαγγελίου μας πληροφορεί πως υπήρχαν έξι λίθινες υδρίες³⁷², οι οποίες χρησιμοποιούνταν για τον καθαρισμό των Ιουδαίων. Οι λίθινες υδρίες³⁷³ όπως μας πληροφορεί ο ίδιος πάλι χρησιμοποιούνταν για τη θρησκευτική καθαρότητα, καθώς μόνο οι λίθινες μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν, ενώ οι κεραμικές έπρεπε να

εκδ. *The Archaeology of Difference. Gender, Ethnicity, Class and the "Other" in Antiquity. Studies in Honor of Eric M. Meyers*, Annual of ASOR 60/61, (Boston: American Schools of Oriental Research, 2007), 257-266.

³⁷⁰ Βλ. την πολυσέλιδη αναφορά του υπεύθυνου της αρχαιολογικής ανασκαφής D. R. Edward, *Khirbet Qana Excavations, Excavation Report, June 15-July 25, 2006*, στο <http://archaeology.pugetsound.edu/sources/reportsQana/2006%20Qana%20Excavation%20Report.pdf>. (προσπελάστηκε 10/10/2016).

³⁷¹ Βλ. M. T. Schule, "Recent Archaeology of Galilee and the Interpretation of Texts from the Galilean Ministry of Jesus", *CTQ* 71.2 (2007): 105-106· C. T. McCollough, "City and Village in Lower Galilee: The Import of the Archeological Excavations at Sepphoris and Khirbet Qana (Cana) for Framing the Economic Context of Jesus", 60.

³⁷² Κάθε μία θα πρέπει να ζυγίζει πάνω από μισό τόνο καθώς συγκρίνοντας τες με άλλες που έχουν βρεθεί στην Ιερουσαλήμ στο λεγόμενο *Burnt House* οι οποίες ήταν χωρητικότητας λίγο μικρότερης από αυτές ζύγιζαν περίπου μισό τόνο. Βλ. S. K. Ray, *St. John's Gospel: A Bible Study Guide and Commentary*, (San Francisco: Ignatius Press, 2002), 81-84.

³⁷³ Πρβλ. E. Eve, "Signs and *Syncretisms* in John and the Wisdom of Solomon" στο J. Barton και P. Groves εκδ. *The New Testament and the Church: Essays in Honour of John Muddiman* (London: Bloomsbury, 2016), 29-30 όπου ο συγγραφέας κάνει έναν παραλληλισμό με το Σολ 11:4 "και έδόθη αυτοίς ... ἴμα δια δίψης εκ λίθου σκληροῦ".

καταστραφούν³⁷⁴. Στην έρευνα έχουν αναπτυχθεί αρκετές απορίες για το τι εννοούσε ο Ιησούς ότι χρησιμοποιούνταν για την θρησκευτική καθαρότητα³⁷⁵, καθώς όπως είναι γνωστό οι Ιουδαίοι χρησιμοποιούσαν κυρίως τα *mikvaoth* για τους καθαρμούς, διότι σύμφωνα με τους νόμους περί καθαριότητας απαιτούνταν τρεχούμενο νερό. Πράγματι, όπως αναφέραμε, στη Khirbet Qana είδαμε ότι υπάρχει τουλάχιστον ένα κατά την εποχή του θαύματος. Μια πρόταση³⁷⁶ που θεωρούμε αποδεκτή είναι ότι χρησιμοποιούνταν για το πλύσιμο των χεριών³⁷⁷ των καλεσμένων στο γάμο καθώς θα έτρωγαν, κάτι το οποίο θεωρούνταν απαραίτητο³⁷⁸ τουλάχιστον για όλους τους Ιουδαίους³⁷⁹.

Σήμερα τα αρχαιολογικά ευρήματα μας επιβεβαιώνουν την αναφορά του Ιωάννη, καθώς έχουν βρεθεί πολλές λίθινες υδρίες στη Γαλιλαία. Τα συγκεκριμένα ευρήματα ανάγονται στον πρώτο αιώνα π.Χ. έως τον δεύτερο μ.Χ. και βοηθούν τους αρχαιολόγους να διαχωρίσουν τις περιοχές σε ιουδαϊκές ή μη. Επίσης, άξιο προσοχής

³⁷⁴ Σύμφωνα με το Λευ 11:33. Βλ. C. A. Evans, *The Bible Knowledge Background Commentary: John's Gospel, Hebrews-Revelation*, (Colorado: Victor Cook Communications Ministries, 2005), 48.

³⁷⁵ Βλ. Y. Adler και D. Amit, "The Observance of Ritual Purity after 70 c.e. A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries" στο *"Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*, έκδ. Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness και S. Schwartz (Winona Lake: Eisenbrauns, 2010), 121-143 ένα πολύ εμπειριστατωμένο άρθρο το οποίο συντάχθηκε κατά κύριο λόγο με τη συνδρομή των αρχαιολογικών ευρημάτων το οποίο αν και θίγει το θέμα του θρησκευτικού καθαρμού από το 70 μ.Χ. και έπειτα έχει πολλές αναφορές και για την εποχή του Χριστού.

³⁷⁶ Για τις προτάσεις που έχουν γίνει και τη συζήτηση αυτών βλ. C. S. Keener, *The gospel of John*, 509-513.

³⁷⁷ Για το πλύσιμο των χεριών στον ιουδαϊκό κόσμο βλ. J. G. Crossley, *The New Testament And Jewish Law: A Guide For The Perplexed*, (London: T&T Clark International, 2010), 51-57.

³⁷⁸ m. Ber 8:2 όπου αναφέρονται οι ρήσεις των νομοδιδασκάλων Χιλλέλ και Σεμάλι για το θέμα.

³⁷⁹ Βλ. E. P. Sanders, *Jewish Law from Jesus to the Mishnah. Five Studies*, (London: SCM Press, 1990), 41-90 ο οποίος αναφέρει πως δεν τηρούνταν από όλους καθώς δεν υπάρχει ρητή γενική βιβλική απαγόρευση αλλά επιβάλλεται μόνο μετά ή πριν από συγκεκριμένες πράξεις Πρβλ Μκ 7:2-4 και την έξοχη ανάλυση της A. Y. Collins, *Mark a Commentary*, Hermeineia, 344-349.

είναι η εύρεση αρκετών τέτοιων σκευών του πρώτου αιώνα μ.Χ. στο χωριό Yodefat³⁸⁰, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στην Κανά. Μάλιστα, έχει ανακαλυφθεί³⁸¹ επιπλέον και εργαστήριο παραγωγής αυτών του πρώτου αιώνα μ.Χ. στη σημερινή περιοχή Einot Amitai ευρισκόμενη ανάμεσα στη Ναζαρέτ και στη Khirbet Qana.

Παραπάνω εξετάσαμε τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία μας πιστοποιούν πως η Khirbet Qana ήταν πράγματι ένα ιουδαϊκό χωριό³⁸² με έντονη δραστηριότητα κατά την εποχή του Χριστού. Θα πρέπει όμως να εξετάσουμε και τις μεταγενέστερες του πρώτου αιώνα μαρτυρίες προκειμένου να καταλήξουμε αν ήταν όντως η περιοχή που μας αναφέρει ο Ιωάννης. Οι μαρτυρίες³⁸³ του Ιερώνυμου και του Ευσέβιου τοποθετούν την Κανά στη Khirbet Qana, το ίδιο συμβαίνει και με τις μαρτυρίες των προσκυνητών στα Ιεροσόλυμα³⁸⁴ μέχρι και τον 15^ο αιώνα. Επίσης, έχει ανακαλυφθεί

³⁸⁰ βλ. M. Aviam, "First century Jewish Galilee: an archaeological perspective", στο D. R. Edwards εκδ. *Religion And Society In Roman Palestine Old questions, new approaches*, (New York: Routledge, 2004), 19-20.

³⁸¹ βλ. <http://www.timesofisrael.com/jewish-stone-age-factory-from-time-of-jesus-surfaces-in-galilee/> <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/216697> (προσπελάστηκε 10/10/2016), Πρβλ την αναφορά για ένα άλλο ορυχείο και εργαστήριο παραγωγής λίθινων υδρίν στην περιοχή της Ιερουσαλήμ που δραστηριοποιούνταν από τον πρώτο αιώνα π.Χ. έως τον πρώτο μ.Χ. D. Amit, J. Seligman και I. Zilberbod, "Stone Vessel Production Caves on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem" στο Y. M. Rowan και J. R. Ebeling εκδ. *New Approaches to old Stones Recent Studies of Ground Stone Artifacts*, (London: Equinox, 2008), 320-343.

³⁸² Για την πιθανή σχέση με τους Ρωμαίους και τον εξελληνισμό του βλ. D. H. Sick, "The Architriklinos at Cana", *JBL* 130.3 (2011): 513-526, ο οποίος προσπαθεί να διερευνήσει το ρόλο της αναφοράς του Ιωάννη στο 2:8-9.

³⁸³ βλ. U. C. von Walde, "Archaeology and John's Gospel", στο *Jesus and Archaeology*, 540

³⁸⁴ βλ. E. W. G. Masterman, "Cana of Galilee", *The Biblical World* 36.2 (1910): 89-91 όπου υπάρχει και σχολιασμός τους.

σπήλαιο προσκυνητών του 5^{ου} αιώνα με χριστιανικές τοιχογραφίες³⁸⁵ που δείχνει ότι εκείνη την εποχή θεωρούνταν ως ο τόπος του ευαγγελικού θαύματος³⁸⁶.

Η δεύτερη τοποθεσία που θεωρείται ότι αποτελεί την Κανά του ευαγγελίου είναι η σημερινή Kefr Kenna. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν ευρήματα, τα οποία προέρχονται από διαφορετικά στρώματα (*stratum*), τα οποία ανάγονται από την εποχή του σιδήρου έως τη βυζαντινή. Συγκεκριμένα, από την εποχή του σιδήρου 10^{ου}-9^{ου} αιώνας π.Χ. βρέθηκαν υπολείμματα κτιριακά, καθώς και κεραμική, τα οποία μάλλον δείχνουν πως πρόκειται για κατοικίες. Ακολουθώντας, μέχρι την ελληνιστική περίοδο δεν έχει βρεθεί κάτι, οπότε συμπεραίνεται πως για οκτώ περίπου αιώνες ήταν εγκαταλελειμμένη. Από την ελληνιστική μέχρι την πρώτη ρωμαϊκή (4^{ου}-1^{ου} αιώνας π.Χ.) έχουμε πάλι κεραμικά ευρήματα, καθώς και υπολείμματα από τοίχους, τα οποία όμως λόγω της μικρής έκτασής τους δεν είναι εύκολο να οδηγήσουν τους αρχαιολόγους σε ασφαλή συμπεράσματα. Τέλος, από τους μέσους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι τους πρώτους βυζαντινούς έχουν βρεθεί κεραμική, μία δεξαμενή, η οποία μάζευε βρόχινο νερό, ένα τμήμα αυλής, ένα πατητήρι που χρησιμοποιούνταν για τη παραγωγή οίνου³⁸⁷, καθώς και ένα νόμισμα που ανάγεται στον 3^ο αιώνα μ.Χ.³⁸⁸. Αξίζει να αναφέρουμε πως στην τοποθεσία Karem el- Ras σε ένα σπήλαιο που βρίσκεται κοντά στη Kefr Kenna βρέθηκαν πήλινες στάμνες που ανάγονται στο δεύτερο μισό του πρώτου αιώνα μ.Χ., οι οποίες χρησιμοποιούνταν για την

³⁸⁵ Πρβλ W. Tabbernee, *Early Christianity in Contexts an Exploration Across Cultures and Continents*, (Grand Rapids: Baker Academic, 2014), 209 όπου μας αναφέρει πως στις κατακόμβες Karmuz στην Αίγυπτο έχουν βρεθεί τοιχογραφίες με το γάμο της Κανά, κάτι το οποίο μας αποδεικνύει πόσο σχετικά σύντομα οι χριστιανοί άλλων περιοχών περιέβαλαν με σεβασμό το θαύμα.

³⁸⁶ Βλ. J. C. Elam, *ASOR Newsletter*, 58.1 (2008): 7-8

³⁸⁷ Στο σημείο που βρέθηκαν αυτά τα ευρήματα προηγουμένως υπήρχε λατομείο. Βλ. Y. Alexandre, "Kafr Kanna (A), Final Report 28.02.2013", *Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israel* 125 (2013) στο http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2212&mag_id=120. (προσπελάστηκε 3/10/2016).

³⁸⁸ Y. Alexandre, "Kafr Kanna (Jebel Khuweikha): Iron II, Late Hellenistic and Roman Remains", *Hadashot Arkeologiyot— Excavations ans Surveys in Israel*, 125 (2013) στο <http://www.hadashot-esi.org.il/images//Kafr-Kanna-En-new4934.pdf> (προσπελάστηκε 3/10/2016)

αποθήκευση φαγητού, μάλλον κατά τη διάρκεια ιουδαϊκής επανάστασης κατά το 70 μ.Χ³⁸⁹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω αρχαιολογικά ευρήματα είμαστε σε θέση να πιστεύουμε πως κατά χρονικά διαστήματα τουλάχιστον, αν όχι συνεχόμενα, η Kefr Kenna, κατοικούνταν. Ωστόσο δεν μπορούμε να πειστούμε πως ήταν ένα αμιγώς ιουδαϊκό χωριό, διότι τα ευρήματα δεν είναι διαφωτιστικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τις γραπτές αναφορές για το συγκεκριμένο μέρος. Να αναφέρουμε πως ακόμα και το όνομα Kenna ή Kanna, το οποίο μπορεί να ακούγεται ομόηχα με την ευαγγελική Κανά δεν ανταποκρίνεται όμως γλωσσολογικά, καθώς στα εβραϊκά ή αραμαϊκά η Κανά γράφεται qana³⁹⁰ και όχι Kenna.

Επίσης, οι μαρτυρίες που έχουμε για τη Kefr Kenna ως την ευαγγελική Κανά ανάγονται στον 16^ο αιώνα και έπειτα. Αυτό συνέβη σύμφωνα με μελέτες για διάφορους λόγους. Πρώτον, διότι κατά τον 16^ο-17^ο αιώνα μ.Χ. η Khirbet Qana άρχισε να βρίσκεται σε παρακμή και να μειώνεται ο πληθυσμός της μέχρι που σταδιακά έπαψε να υφίσταται ως πόλη. Δεύτερον, διότι όσοι από τους προσκυνητές επισκέπτονταν τη Kefr Kenna πριν από τον 16^ο αιώνα, το έπρατταν μονάχα για να επισκεφθούν το τάφο του Ιωνά³⁹¹, ο οποίος εγκαταλείφθηκε κατά το μεσαίωνα, όμως έμεινε η αντίληψη της επίσκεψης στη Kefr Kenna για προσκυνηματικούς λόγους. Τρίτον, διότι η Khirbet Qana δεν βρισκόταν πάνω σε κεντρικό δρόμο ενώ η δεύτερη, η Kefr Kenna, βρισκόταν πολύ κοντά στο δρόμο που συνέδεε τη Σέπφωρι με την Τιβεριάδα. Έτσι με βάση τα παραπάνω σημεία, αρχικά το 1566 μ.Χ. κτίσθηκε ένας ορθόδοξος ναός που υποδήλωνε ότι σε εκείνο το μέρος συντελέστηκε το θαύμα και ακολούθως υπήρξε η λανθασμένη

³⁸⁹ R. Shapira, "Excavators at Kafr Kana Find 2,000-year-old Jugs Linked to the Great Revolt", <http://www.haaretz.com/print-edition/features/excavators-at-kafr-kana-find-2-000-year-old-jugs-linked-to-the-great-revolt-1.184187>. (προσπελάστηκε 3/10/2016)

³⁹⁰ J. F. Strange, "Cana of Galilee", *ABD* 1:827 για μια πλήρη εξήγηση βλ. E. W. G. Masterman, "Cana of Galilee", *The Biblical World* 36.2 (1910): 79-80.

³⁹¹ Για τον τάφο του Ιωνά βλ. J. L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence*, (Pennsylvania: Trinity Press International, 2002), 205-206.

μελέτη του F. Quaresmio³⁹² που υποστήριζε την επανεύρεση της ευαγγελικής Κανά στη Kefr Kenna.

Από τα παραπάνω στοιχεία θεωρούμε πως η τοποθεσία της Khirbet Qana είναι εκείνη που πρέπει να ταυτοποιηθεί με την Κανά που αναφέρει ο Ιωάννης, χωρίς όμως να προδικάζουμε πως στο μέλλον δεν είναι δυνατό να αλλάξει, αν έρθουν στο φως στοιχεία που να μας πείσουν για την Kefr Kenna.

Εκτός πάντως από τη δυσκολία να εντοπιστεί με απόλυτη βεβαιότητα η Κανά, είδαμε πως ο Ιωάννης αναφέρεται σε ένα χωριό που πράγματι υπήρχε, καθώς επίσης και σε λεπτομέρειες τις καθημερινής ζωής των Ιουδαίων κατά τη εποχή του Χριστού που επιβεβαιώνονται τόσο από γραπτές μαρτυρίες, όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα.

5. Εφραΐμ

Ο Ιησούς για να προφυλαχθεί από το μένος των ιουδαϊκών αρχών³⁹³ καθώς ,όπως μαθαίνουμε από το 11:53 αποφάσισαν να τον θανατώσουν κατέφυγε στην πόλη Εφραΐμ, όπου υποθέτουμε πως σ' εκείνη την πόλη ζούσαν άνθρωποι³⁹⁴ κοντά στην έρημο³⁹⁵, οι οποίοι δεν αποτελούσαν απειλή για εκείνον. Η συγκεκριμένη τοπογραφική αναφορά μπορεί να είναι μοναδική στην Καινή Διαθήκη, αλλά εμφανίζεται αρκετές φορές στην Παλαιά Διαθήκη³⁹⁶. Επίσης, την αναφέρει και ο

³⁹² F. Quaresmio, *Historica Theologica et Moralis Terrae Sanctae Elucidatio*, (Antwerp, 1623).

³⁹³ Ο Charlesworth σχολιάζοντας το δοκιμότερο τρόπο μετάφρασης του ευαγγελίου προτείνει για το συγκεκριμένο στίχο πως η φράση “εν τοις Ιουδαίοις” θα πρέπει να μεταφραστεί ως οι ιουδαϊκές αρχές, διότι, αν μεταφραστεί ως τους Ιουδαίους, τότε οδηγούμαστε σε λάθος συμπεράσματα Βλ. J. H. Charlesworth, “The Dead Sea Scrolls and the Gospel according to John”, στο R. A. Culpepper και C. C. Black *Exploring the Gospel of John. In Honor of D. Moody Smith*, (Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996), 80.

³⁹⁴ R. Riesner, “Archeology and Geography”, *DJG* 52.

³⁹⁵ Σύμφωνα με τον J. Dunn ο Ιησούς είναι ενθουσιάζομενος να αποσύρεται συχνά στην έρημο Βλ. J. Dunn, *Jesus Remembered, Christianity in the Making 1* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2003), 379.

³⁹⁶ Για μια σύντομη ανάλυση των αναφορών Βλ. R. Riesner, “Ephraim”, *GBL* 1:321-322.

Ιώσηπος³⁹⁷. Πλέον μετά βεβαιότητας³⁹⁸ οι ερμηνευτές την ταυτοποιούν με τη σημερινή τοποθεσία Et-Taiyibeth. Ακόμη, γνωρίζουμε πως η πόλη Εφραΐμ εμφανίζεται και ως Εφραθά (Ιησ 18:23) κατά το εβραϊκό *Οφρά*³⁹⁹, *Εφρών* (Ιησ 15:9) καθώς και σύμφωνα με μερικούς με την αναφορά στο Β' Βασ 13:23 ως *Βελασώρ*⁴⁰⁰. Οπότε, πάλι συμπεραίνουμε πως η συγκεκριμένη αναφορά δεν αποσκοπεί σε κάποιο θεολογικό σκοπό του συγγραφέα, αλλά αποτελεί μια απλή ιστορική τοπογραφική αναφορά⁴⁰¹.

6. Χείμαρρος του Κεδρών

Το συγκεκριμένο σημείο είναι ακόμη μία μοναδική τοπογραφική αναφορά του Ιωάννη. Πράγματι, όπως γνωρίζουμε ο συγκεκριμένος χείμαρρος διέτρεχε την ανατολική πλευρά της Ιερουσαλήμ ανάμεσα στο όρος του Ναού και το όρος των Ελαιών⁴⁰². Το πλήθος των ερμηνευτών αναγνωρίζουν πως με τη συγκεκριμένη αναφορά ο Ιωάννης αποδεικνύει ακόμα μια φορά την ακριβή γνώση που είχε για την περιοχή που περιέγραφε⁴⁰³. Να αναφέρουμε πως ορθά ονομάζεται χείμαρρος, καθώς

³⁹⁷ Ιώσηπου, *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 4.551.3.

³⁹⁸ Βλ. R. A. Spencer, "Ephraim", *EDB*, 417.

³⁹⁹ Ι. Φούντα, *Ιησούς του Ναυή*, Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης 6, (Αθήνα Αποστολική Διακονία), 354.

⁴⁰⁰ Βλ. H. O. Thompson, "Ephraim (place)", *ABD* 2:556 επίσης ο συγκεκριμένος συγγραφέας μας αναφέρει και τις αντιρρήσεις του Albright ο οποίος ταύτιζε την Εφραΐμ με Οφρά/Εφρών. Πρβλ Ν. Να'aman, "BAAL-HAZOR", *DDD* 145 όπου υποθέτει ότι η τελευταία τοποθεσία Βελασώρ (Baal-Hazor) μπορεί να ήταν κοντά με την Εφραΐμ αλλά όχι η ίδια.

⁴⁰¹ Βλ. S. Byrskog, "The Historicity of Jesus: How Do We Know that Jesus Existed?", στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter. Leiden: Brill, 2011, 2201.

⁴⁰² Για την τοποθεσία βλ. W. S. Lasor, "Kidron", *ISBE* 4:14.

⁴⁰³ P. N. Anderson, "Gradations of Symbolization in the Johannine Passion Narrative: Control Measures for Theologizing Speculations Gone Awry", J. Frey και G. Kern εκδ. στο *Imagery in the Gospel of John: Terms, Forms, Themes, and Theology of Johannine Figurative Language*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), 190. Πρβλ W. W. Wiersbe, *The Wiersbe Bible Study Series: 2 Samuel and 1 Chronicles: Trusting God to See Us Through*, (Colorado: David C. Cook, 2015), 86 όπου πιστεύει ότι κρύβεται ένας συμβολισμός σε σχέση με γεγονότα που περιγράφονται στο Β' Βασ 2 15:13-23.

διατρέχει σε αυτόν νερό μόνο κατά την περίοδο των βροχοπτώσεων⁴⁰⁴. Σε αυτήν την τοποθεσία ο ευαγγελιστής αναφέρει επίσης πως εισήλθαν σε έναν κήπο. Πράγματι σημειώνει ο S. Gibson⁴⁰⁵ πως στη περιοχή αυτή υπήρχαν μικρές καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

7. Τιβεριάδα

Ο Ιωάννης είναι ο μόνος συγγραφέας στην Κ.Δ., ο οποίος αναφέρει τη θάλασσα της Γαλιλαίας με την ονομασία⁴⁰⁶ θάλασσα της Τιβεριάδος⁴⁰⁷ στα 6:1⁴⁰⁸ και 21:1, ενώ στο 6:23 αναφέρει το όνομα της πόλης ως Τιβεριάδα. Πράγματι, υπάρχει πόλη Τιβεριάδα έως σήμερα από την οποία πήρε και τον χαρακτηρισμό θάλασσα της Τιβεριάδος η θάλασσα της Γαλιλαίας. Στον Λουκά 5:1 συναντάται ως λίμνη της Γεννησαρέτ, στο Μάρκο και Ματθαίο θάλασσα της Γαλιλαίας ή Θάλασσα. Ενώ στην

⁴⁰⁴ D. M. Smith, *John*, ANTC, (Nashville, Abington Press, 1999), 328.

⁴⁰⁵ S. Gibson, *Οι τελευταίες ημέρες του Ιησού*, 120.

⁴⁰⁶ Για τα ονόματα των τοπωνυμίων στα ευαγγέλια βλ. R. S. Notley, "The Sea of Galilee: Development of an Early Christian Toponym", *JBL* 128.1 (2009): 183-188.

⁴⁰⁷ Εκτός του Ιωάννη συναντάται κατά τον πρώτο με δεύτερο αιώνα μ.Χ. α) στους Σιβυλλικούς Χρησμούς, οι οποίοι χρονολογούνται ανάμεσα από τον 2^ο π.Χ. έως τον 5^ο μ.Χ. (*Σιβυλλικοί Χρησμοί*, 12:104), β) στον Ιώσηπο *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, 3.57.2, γ) στον Πausανία, *Ελλάδος Περιήγησις*, 5.7.4.8.

⁴⁰⁸ Αν και ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης αξίζει όμως να αναφέρουμε πως στο κεφ. 6 ο τέταρτος ευαγγελιστής παραθέτει το θαύμα του πολλαπλασιασμού των άρτων και των ιχθύων, του χορτασμού των πεντάκισχιλίων, κάτι που αναφέρεται και στους συνοπτικούς. Παρόλα αυτά όμως σύμφωνα με τον P. N. Anderson ο Ιωάννης είναι ο μόνος ο οποίος σε ένα κεφάλαιο περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία τα οποία παραθέτει είτε ο ένας, είτε ο άλλος ευαγγελιστής. Δηλαδή την προσφορά τροφής, τη διάβαση της λίμνης καθώς και την ομολογία του Πέτρου στο 6:68, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο πάλι συγγραφέα θεωρείται πως είναι πιο κοντά στον "ιστορικό Πέτρο". Βλ. P. N. Anderson, *The Fourth Gospel and the Quest for Jesus. Modern Foundations Reconsidered*, LNTS 321, (London: T&T Clark, 2006), 140. Για τον "ιστορικό Πέτρο" βλ. το λεπτομερές βιβλίο M. Bockmuehl, *The Remembered Peter: In Ancient Reception and Modern Debate*, WUNT I 262 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 2010).

Π.Δ. με το εβραϊκό όνομα *Κινερέτ*⁴⁰⁹. Να σημειώσουμε πως αν και στη πραγματικότητα είναι λίμνη, οι όροι θάλασσα και λίμνη στα ευαγγέλια σημαίνουν το ίδιο, καθώς σύμφωνα με τον Κύριλλο Αλεξανδρείας⁴¹⁰

“τὴν Τιβεριάδος λίμνην θάλασσαν ἀποκαλεῖ, τοῖς τῆς θείας γραφῆς ἐπόμενος λόγοις· “τὰ γὰρ συστήματα τῶν ὑδάτων θαλάσσης” ἐκάλεσεν ὁ Δημιουργός· ἀδιαφορεῖ δὲ πολλάκις καὶ ὁ παρὰ τοῖς ἔξω λόγος, ὡς καὶ λίμνην ἔσθ’ ὅτε τὴν θάλασσαν ὀνομάζειν οὐ παραιτεῖσθαι τινος”.

Κατά τον Brown⁴¹¹, βέβαια, η χρήση της προσωνυμίας θάλασσα της Τιβεριάδος αντί της Γαλιλαίας υποδηλώνει πως ο συγγραφέας έγραφε κατά το τέλος του πρώτου αιώνα, διότι μόνο τότε θα άρχισε να εδραιώνεται η φήμη της πόλης Τιβεριάδος στην ευρύτερη περιοχή, δίνοντας και το όνομα στη θάλασσα που γειτνίαζε.

Ιδρύθηκε το 20 μ.Χ. από τον Ηρώδη Αντίπα, υιό του Ηρώδη του Μεγάλου προς τιμή του αυτοκράτορα Τιβέριου. Το 100 μ.Χ. τέθηκε υπό τη δικαιοδοσία των Ρωμαίων, ενώ κατά τον τρίτο αιώνα μ.Χ. θεωρούνταν το πολιτικό και πνευματικό κέντρο της Γαλιλαίας. Μάλιστα εκεί θεωρείται πως κωδικοποιήθηκε το Ιεροσολυμιτικό Ταλμούδ⁴¹². Βέβαια, να σημειώσουμε πως αρχικά οι Ιουδαίοι δεν ήθελαν να κατοικήσουν εκεί, διότι ο Ηρώδης Αντίπας έχτισε την πόλη πάνω στα ερείπια ενός παλαιού κοιμητηρίου⁴¹³, κάτι που καθιστούσε αυτομάτως ανίερη την πόλη σύμφωνα με τους ιουδαϊκούς νόμους. Οπότε, όπως μαθαίνουμε από τον Ιώσηπο⁴¹⁴ ο Ηρώδης χρησιμοποίησε βίαιες μεθόδους για να οικήσει την πόλη. Από τον δεύτερο όμως αιώνα, μάλλον λόγω της επίδρασης του ραβίνου Simon ben Yoḥai, άρχισε να

⁴⁰⁹ Για μια πλήρη ενημέρωση καθώς και παραπομπή χωρίων βλ. S. Freyne, “Galilee, Sea of”, *ABD* 2:899-901.

⁴¹⁰ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Υπόμνημα στον Ιωάννη*, 403.25-30.

⁴¹¹ Βλ. R. Brown, *The Gospel according to John (i-xii)*, AB (New York: Doubleday, 1966), 232.

⁴¹² Κ. Θ. Ζάρρα, *Ταλμούδ*, (Αθήνα: Έννοια, 2015), 129.

⁴¹³ Βλ. B. Witherington III, *New Testament History. A Narrative Account*, (Grand Rapids: Baker Academic, 2001), 84.

⁴¹⁴ Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 18.37.1-18.38.7.

θεωρείται καθαρή⁴¹⁵. Επίσης ήταν η μόνη πόλη η οποία αναφέρεται από τον Ιώσηπω πως κατοικούσαν Έλληνες⁴¹⁶. Τα αρχαιολογικά ευρήματα πράγματι επιβεβαιώνουν την παραπάνω θέση, καθώς έχουμε την εύρεση λίθινων υδρίων κατά τον πρώτο αιώνα που φανερώνουν ιουδαϊκό πληθυσμό, αλλά και την εύρεση ενός μικρού αγαλματιδίου που παριστάνει το φτερωτό θεό έρωτα, κάτι που ταιριάζει σε εθνικούς κατοικούς⁴¹⁷.

Οι ανασκαφές⁴¹⁸ στην περιοχή άρχισαν κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα μ.Χ. φέρνοντας στην επιφάνεια αρχικά τον κύριο δρόμο, παράλληλα με τη θάλασσα της Γαλιλαίας (*cardo*), ένα λουτρό και την αγορά. Τα περισσότερα εκ των οποίων όμως ανέρχονται στον τέταρτο αιώνα μ.Χ. και έπειτα. Νωρίτερα χρονολογικά κοντά στην εποχή του Χριστού έχουμε την εύρεση υπολειμμάτων μιας δημόσιας κατοικίας της οποίας το δάπεδο έφερε ένα εντυπωσιακό μωσαϊκό⁴¹⁹. Επίσης, έχει ανευρεθεί ένα στάδιο/ θέατρο κοντά στις ακτές της λίμνης με κοίλο χωρητικότητας περίπου 5.000 θεατών, το οποίο πλέον χρονολογείται από τον πρώτο με δεύτερο αιώνα μ.Χ. Επιπλέον, στην ίδια περιοχή βρέθηκαν λίθινα ποτήρια και κεραμικά πάλι του πρώτου αιώνα. Επίσης, να αναφέρουμε πως υπάρχουν αρκετά νομίσματα. Επομένως, από τα προαναφερθέντα ευρήματα αποδεικνύεται η κατοίκησή της κατά τον πρώτο αιώνα.

Σχετικά με τον ιστορικό Ιησού όμως έχουμε ακόμη ένα εύρημα αρκετά σημαντικό. Πρόκειται για το λιμάνι⁴²⁰ της Τιβεριάδος⁴²¹. Χάρη σε μία ξηρασία από το 1989 έως το 1991, η ακτή της λίμνης υποχώρησε, βοηθώντας έτσι έναν ερασιτέχνη

⁴¹⁵ Βλ. S. Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian 323 B.C.E. to 135 C.E. A Study of Second Temple Judaism*, (Wilmington: Michael Glazier, 1980), 134.

⁴¹⁶ M. A. Chancey, *The Myth of the Gentile Galilee*, 62.

⁴¹⁷ M. A. Chancey, στο ίδιο, 90

⁴¹⁸ Για μια πλήρη ενημέρωση περί των ανασκαφών και των ευρημάτων Βλ. Y. Stepansky, "Tiberias", *NEAEHL Supplementary* 5: 2048-2053.

⁴¹⁹ Βλ. Y. Hirschfeld, "Tiberias", *OEANE* 5:203-206.

⁴²⁰ Για ένα χάρτη με όλα τα λιμάνια κατά την εποχή του Ιησού στη λίμνη της Γαλιλαίας Βλ. P.H. Wright, *Rose then and now*, (Torrance: Rose Publishing, 2012), 222.

⁴²¹ Βλ. M. Nun, "Ports of Galilee: Modern drought reveals harbors from Jesus time", στο *The Galilee Jesus Knew*, έκδ. BAR (2008): 14-26.

αρχαιολόγο, μα συνάμα έναν από τους εμβριθέστερους αυτή τη στιγμή ανθρώπους για τη λίμνη της Γαλιλαίας να αρχίσει να ανιχνεύει τις ακτές. Έτσι, νότια της σημερινής πόλεως της Τιβεριάδος, δίπλα από τα υπολείμματα του βυζαντινού τείχους του 5^{ου} αιώνα βρέθηκαν άγκυρες, εξαρτήματα αγκυροβόλησης και εκατοντάδες βαρίδια ψαρέματος. Κάτι που δείχνει πως σε εκείνη την περιοχή θα βρίσκονταν κάποτε αρκετοί ψαράδες, ετοιμάζοντας τα δίχτυα τους και τον εξοπλισμό τους, προτού πλεύσουν. Επιπλέον, έχουν βρεθεί νομίσματα των αρχών του 2^{ου} αι. μ.Χ., τα οποία έχουν χαραγμένα άγκυρες ή άλλα ναυτικά σύμβολα. Επίσης γνωρίζουμε πως ήταν σημαντικό αλιευτικό κέντρο⁴²². Η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει προχωρήσει επαρκώς στο συγκεκριμένο σημείο, αλλά θα συμφωνήσουμε με τον Nun πως πράγματι το σημείο που υποδεικνύει με τα αρχαιολογικά υπολείμματα αλιείας μπορεί να ταυτιστεί με το λιμάνι της Τιβεριάδος, απ' όπου θα ξεκίνησαν τα πλοιάρια για να βρεθούν στο τόπο όπου έφαγον τον άρτο 6:23.

Στο συγκεκριμένο όμως σημείο, θεωρούμε επιβεβλημένο να αναφέρουμε την εύρεση ενός ακόμη στοιχείου που σχετίζεται έμμεσα με τον ιστορικό Ιησού. Πρόκειται για τη λεγόμενη βάρκα του Ιησού⁴²³. Πρόκειται για μία βάρκα μήκους 8,27 μέτρων, πλάτους 2,3 μέτρων και ύψους στο μέγιστο σημείο 1,3 μέτρων. Βρέθηκε από τους αδελφούς Moshe και Yuval Lufan βορειοδυτικά της θάλασσας της Γαλιλαίας, κοντά στα Μάγδαλα⁴²⁴ το 1986, χάρη και πάλι σε μια ξηρασία, ένεκα της οποίας υποχώρησε η στάθμη της λίμνης και κατέστη δυνατό να εξιχνιάσουν την ακτογραμμή της. Η βάρκα διατηρήθηκε μέσα στη λάσπη περίπου 2000 χρόνια, καθώς ανάγεται⁴²⁵ από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Επίσης, βρέθηκαν κάποια καρφιά, ένας λύχνος πετρελαίου και

⁴²² Βλ. J. F. Strange, "Tiberias", *ABD* 6:547-549.

⁴²³ Για το πλήρες ιστορικό βλ. S. Wachsmann, *The Sea of Galilee Boat. A 2000 year old Discovery From the Sea of Legends*, (Cambridge: Perseus Publishing, 2000), 5-107.

⁴²⁴ Στην ίδια περιοχή έχει βρεθεί και ένα ψηφιδωτό του πρώτου αιώνα που απεικονίζει μια παρόμοια με την ανευρεθείσα βάρκα βλ. A. Raban, "The Ship from Migdal Nunia", *Sefunim (Bulletin)* 7 (1988): 48-56 Πρβλ τις κριτικές σημειώσεις του R. Reich, "A Note on the Roman Mosaic at Magdala on the Sea of Galilee", *LA* 41 (1991): 455-458.

⁴²⁵ Βλ. I. Carmi, "How old is the Galilee Boat?", στο *The Galilee Jesus Knew*, έκδ. BAR (2008): 61.

κεραμικά⁴²⁶, το οποία και αυτά χρονολογούνται κατά το πρώτο μισό του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Τα καρφιά χρησιμοποιούνταν στη βάρκα καθώς κατασκευάστηκε από δέκα διαφορετικά είδη ξύλου ενωμένα με αυτά⁴²⁷. Τα κεραμικά και ο λύχνος μας δείχνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα πλησίον της⁴²⁸. Η διαδικασία εκσκαφής της έπρεπε να γίνει ταχύτατα και ιδιαιτέρως προσεκτικά κάτι, που επετεύχθη μέσα σε 11 ημέρες και νύχτες⁴²⁹. Πλέον φυλάσσεται σε ειδικά διαμορφωμένο θάλαμο στο Μουσείο Yigal Alon στο Kibbutz Ginosar⁴³⁰.

8. Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο, αφού εξετάσαμε μία προς μία όλες τις μοναδικές τοπογραφικές αναφορές του τετάρτου ευαγγελίου, μπορούμε να πούμε τεκμηριωμένα πως όχι μόνο αλληγορικές δεν είναι, αλλά απεναντίας δείχνουν μια έξοχη γνώση της περιοχής, αντανακλούν τις παραδόσεις της εποχής που έγραφε ο Ιωάννης και μας προσφέρουν σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα μια αρτιότερη γνώση του πεδίου δράσης του Ιησού.

⁴²⁶ Βλ. D. Adan-Bayewitz, "Dating the Pottery from the Galilee Boat Excavation", στο *The Galilee Jesus Knew*, 60.

⁴²⁷ Βλ. W. H. Charlton, "Building a Model for the Kinneret Boat", *The INA Quarterly* 19.3 (1992): 3-7.

⁴²⁸ Λαμβάνοντας αφορμή από την εύρεση της βάρκας και των υπόλοιπων ευρημάτων περίξ αυτής ο J. D. Crossan αναφέρει πως αποτελούν σύμβολο της οικονομικής πίεσης που άσκησε ο Ηρώδης Αντίπας στους ψαράδες τις Τιβεριάδας, αφού έφθασαν στο σημείο κάποιοι να κρύψουν τη βάρκα τους στη λάσπη ώστε να μη φορολογηθούν. Βλ. J. D. Crossan, "Context and Text in Historical Jesus Methodology", στο *Handbook of the Study for the Historical Jesus*, 171. Για τη πολιτικό-οικονομική κατάσταση του ψαρέματος Βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του K. C. Hanson, "The Galilean Fishing Economy and the Jesus Tradition," *BTB* 27 (1997): 99-111 Πρβλ. J. M. O'Connor, "Fishers of Fish, Fishers of Men," *BR* 15.3 (1999): 22-27, 48-49.

⁴²⁹ Βλ. S. Wachsmann, "The Galilee Boat - 2,000 Year-Old Hull Recovered Intact", στο *The Galilee Jesus Knew*, έκδ. BAR (2008): 52.

⁴³⁰ E.H. Cline, *Biblical Archaeology. A very short Introduction*, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 106.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΤΩΝΤΑΙ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΥΣ

1. Βηθανία κοντά στην Ιερουσαλήμ

Η Βηθανία, η οποία βρίσκεται κοντά στην Ιερουσαλήμ αναφέρεται σε δύο διηγήσεις στον Ιωάννη. Συγκεκριμένα, στο κεφ. 11 όπου αναφέρει το θαύμα της ανάστασης του Λάζαρου⁴³¹ και στο κεφ. 12, όπου τοποθετεί το δείπνο του Ιησού στο σπίτι του Λάζαρου και των αδερφών του, καθώς και τη μυράλειψη του Ιησού από τη Μαρία. Ο Ιωάννης δεν είναι ο μόνος που αναφέρεται στη συγκεκριμένη περιοχή, καθώς όλοι οι ευαγγελιστές περιλαμβάνουν αναφορά σε αυτή⁴³². Ο λόγος όμως που

⁴³¹ Για τη συγκεκριμένη περικοπή ο D. M. H. Tovey μας αναφέρει πως όταν κάποιος αντιμετωπίζει “την ιστορικότητα της αφήγησης του Λάζαρου ως ένα γεγονός της ζωής του Ιστορικού Ιησού αντιμετωπίζει πολλά εμπόδια” παρόλα αυτά όμως έχοντας ως εφαλτήριο την προηγούμενη σκέψη μας καταθέτει ενδιαφέρουσες απόψεις περί του πως θα πρέπει να χειριζόμαστε και να καταλαβαίνουμε τον όρο «Ιστορία» στα ευαγγέλια ή και γενικότερα στα αρχαία κείμενα Βλ. D. M. H. Tovey, “On not Unbinding the Lazarus Story: The Nexus of History and Theology in John 11:1–44”, στο *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009), 213-223. Πάνω σε αυτή την προβληματική κινείται και το άρθρο του G. W. Dawes ο οποίος θέτει ως παράδειγμα το γνωστό συγγραφέα R. Brown και ασκεί ένα είδους κριτικής στη γνωστή θεωρία της αναθεωρήσεως. Βλ. G. W. Dawes, “Why Historicity Still Matters Raymond Brown and the Infancy Narratives”, *Pacifica* 19 (2006): 156–76. Επίσης βλ. A. Le Donne, *Historical Jesus. What can we Know and How Can We Know It?*, (Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2011) το οποίο πραγματεύεται τα θέματα της κατανόησης της ιστορίας σήμερα σε σύγκριση με το παρελθόν. Για την κριτική της αναθεωρήσεως βλ. P. Gauder, *Αναζητώντας το Νόημα. Μια εισαγωγή στην ερμηνεία της Καινής Διαθήκης*, επιμ. Χ. Ατματζίδης, Α. Τσαλαμπούνη, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2011), 61-77.

⁴³² Μτ 21:17, 26:6, Μκ 11:11, 11:11-12, 14:3, Λκ 19:29, 24:50. Ο Bauckham εξετάζοντας τις δύο περικοπές κεφ. 11-12 όπου ο Ιωάννης αναφέρεται στη Βηθανία, το θαύμα της Ανάστασης του Λαζάρου και τις μυράλειψης του Ιησού από τη Μαρία σε σύγκριση με τις αναφορές των συνοπτικών για την ίδια περιοχή καταλήγει στο συμπέρασμα πως υπάρχουν πολλές ομοιότητες απλά οι συνοπτικοί δεν επιθυμούν να προσφέρουν παραπάνω λεπτομέρειες για να μη βλάψουν τα αναφερόμενα πρόσωπα, καθώς διαμένουν κοντά στα Ιεροσόλυμα που βρίσκονται οι διώκτες του Ιησού, ενώ ο Ιωάννης που

σχολιάζουμε την αναφορά του Ιωάννη είναι διότι μας παρέχει μια επιπλέον πληροφορία για τη Βηθανία. Μας ενημερώνει ότι απέχει από την Ιερουσαλήμ δεκαπέντε στάδια. Γνωρίζουμε⁴³³ πως ένα στάδιο ισούται με 184,87 μέτρα, οπότε τα 15 στάδια είναι μια απόσταση σχεδόν 3 χιλιομέτρων. Πράγματι, σήμερα ξέρουμε πως η Βηθανία που αναφέρεται και στα τέσσερα ευαγγέλια απέχει περίπου 3 χιλιόμετρα⁴³⁴ ανατολικά των Ιεροσολύμων. Το σημερινό της όνομα είναι El-Aziriyyeh και υπάρχει εκεί ένα μνημείο, το οποίο θεωρείται πως είναι ο τάφος του Λαζάρου. Πρώτη αναφορά έχουμε από τον Ευσέβιο στο έργο του *Ονομαστικόν*⁴³⁵:

“Βηθανία. κώμη ἐν δευτέρῳ Αἰλίας σημείῳ, ἐν κρημνῷ τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν, ἔνθα ὁ Χριστὸς τὸν Λάζαρον ἤγειρεν. δείκνυται εἰς ἔτι καὶ νῦν ὁ Λαζάρου τόπος”.

Επίσης η Αιθερία στο *οδοιπορικό*⁴³⁶ της αναφέρει πως κατά την εποχή, 4^{ος} αιώνας, που επισκέφθηκε τα Ιεροσόλυμα υπήρχε το *Λαζάριον*, δηλαδή ο τάφος του Λαζάρου και λίγο μακρύτερα κάποιος ναός. Παραπλήσιες αναφορές συναντάμε στον Ιερώνυμο⁴³⁷. Προγενέστερες μαρτυρίες γραπτές δεν υπάρχουν. Το ίδιο συμβαίνει και με τα αρχαιολογικά ευρήματα⁴³⁸, καθώς οι έως τώρα μαρτυρίες ανάγουν τα κτίσματα από τον τέταρτο αιώνα και μετά⁴³⁹. Συνεπώς, ο τέταρτος αιώνας μ.Χ. θεωρείται

γράφει μεταγενέστερα δεν αντιμετωπίζει το ίδιο πρόβλημα. Βλ. R. Bauckham, “The Bethany Family in John 11–12: History or Fiction?”, στο *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009), 185-201.

⁴³³ Βλ. H. G. Liddell και R. Scott, “στάδιον”, *Μέγα Λεξικόν Της Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, μτφ. Π. Μόσχου, Αθήνα : Ι. Σιδέρης, 1997, 110. S. Hornblower έκδ., “Measures”, *OCD* 917.

⁴³⁴ Βλ. D. J. Harrington, S.J., “Bethany”, στο *Historical Dictionary of Jesus*, *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements* 102 (Lanham: The Scarecrow Press, 2010), 28.

⁴³⁵ Ευσέβιου, *Ονομαστικόν*, 58:15-17.

⁴³⁶ *Αιθερίας Οδοιπορικόν*, 182.

⁴³⁷ Ιερώνυμου, *Επιτάφιος στην Πάολα*, 272.

⁴³⁸ L. J. Perkins, “Bethany”, *ABD* 1:702-703.

⁴³⁹ Κυρίως ανάμεσα στον τέταρτο και έκτο αιώνα και έπειτα κατά την εποχή των Σταυροφόρων. Για τη παρουσία των Σταυροφόρων και την εμπλοκή τους στο κτίσιμο εκκλησιών στην περιοχή της Βηθανίας και στο φερόμενο τάφο του Λαζάρου βλ. W. H. Mare, *The Archaeology of the*

terminus post quem για την ύπαρξη του τάφου του Λαζάρου. Να σημειώσουμε πως ο συγκεκριμένος τάφος δεν φέρει κάτι το χαρακτηριστικό για να μπορέσει να ταυτοποιηθεί με τον τάφο του Λαζάρου, αλλά βασίζεται μόνο στην εκκλησιαστική παράδοση από τον τέταρτο αιώνα και εξής. Επίσης, οι αρχαιολόγοι αναφέρουν πως στη συγκεκριμένη τοποθεσία είναι αναμενόμενο να υπάρχει λαξευτός τάφος καθώς εκείνη η περιοχή είναι σπηλαιώδης⁴⁴⁰. Η αναφορά αυτή των αρχαιολόγων καταδεικνύει την καλή γνώση της περιοχής από τον Ιωάννη, διότι στο 11:38 αναφέρει τάφο του Λαζάρου σε σπήλαιο.

Αξίζει να αναφέρουμε πως το 1950 βρέθηκε στη Βηθανία σε περιοχή ιδιοκτησίας ρωμαιοκαθολικών μοναζουσών ένα σπήλαιο⁴⁴¹, το οποίο περιείχε χριστιανικές τοιχογραφίες και επιγραφές σε κόκκινο χρώμα. Αμέσως υπήρξε μια έντονη αναταραχή λόγω της γειτνίασης της περιοχής τόσο με το όρος των ελαιών, όσο και με τον τάφο του Λαζάρου, ώστε να μπορέσουν αφενός μεν να χρονολογήσουν τα ευρήματα, αφετέρου δε να οδηγηθούν σε ερμηνεία αυτών. Ανάμεσα στις προτάσεις για τη ταυτότητα του σπηλαίου ήταν και η πρόταση πως αποτελεί μέρος που συντελέστηκε ο μυστικός δείπνος από επιρροή, ίσως, του Άγιου Ευτυχίου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως⁴⁴², ο οποίος στο σύγγραμμά του *Περί Ευχαριστίας*⁴⁴³ ισχυρίζεται πως ο Ιησούς μια εβδομάδα πριν να σταυρωθεί παρακάθισε σε τρία δείπνα: ένα στη Γεθσημανή, ένα την Κυριακή του Πάσχα και ένα στη Βηθανία μια εβδομάδα ακριβώς

Jerusalem Area, (Eugene: Wipf&Stock Publishers, 1987), 261,287. Επίσης για τις μαρτυρίες της ύπαρξης εκκλησιών και προσκυνημάτων στη Βηθανία κατά το μεσαίωνα βλ. N. Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, μετφ. W. D. Wilson, (New York: Columbia University Press, 2005), 103-105.

⁴⁴⁰ Βλ. A. Cain, *The Greek Historia Monachorum in Aegypti: Monastic Hagiography in the late fourth Century*, (Oxford: Oxford University Press, 2016), 36.

⁴⁴¹ Για μια πλήρη αναφορά τόσο των ευρημάτων όσο και των θέσεων των ερευνητών βλ. J. E. Taylor, *Christians and the Holy Places. The Myth of Jewish - Christians Origins*, (Oxford: Clarendon Press, 1993), 180-192.

⁴⁴² Βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ Ε'. *Πρωτοβυζαντινή περίοδος Στ'- Θ αιώνας*, (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2006), 180-1

⁴⁴³ Ευτυχίου Κωνσταντινουπόλεως, *Περί Ευχαριστίας*, PG 86.2:2392A-2393B.

πριν το Πάσχα. Στο τελευταίο δείπνο μάλιστα της Βηθανίας⁴⁴⁴ αναφέρει πως ειπώθηκε η ρήση του Ιησού που διαβάζουμε στο Μτ 26:23, και Ιω 13:26. Εν τέλει το συγκεκριμένο σπήλαιο θεωρήθηκε πως αποτελεί το σπίτι της Μάρθας και της Μαρίας (*Hospitium*), όπου δειπνισε ο Ιησούς (12:2), το οποίο ήταν γνωστό από τον τέταρτο αιώνα και υπήρξε πόλος έλξης προσκυνητών μέχρι τον έβδομο αιώνα. Από τότε μέχρι το 1950 ήταν εγκαταλελειμμένο⁴⁴⁵.

Η αρχαιολογική έρευνα πάντως δε μπορεί να πιστοποιήσει ούτε τον τάφο του Λάζαρου⁴⁴⁶, ούτε το σπήλαιο της Βηθανίας, το *hospitium*, ως τοποθεσίες που ανάγονται στον ιστορικό Ιησού. Συγκεκριμένα, για το σπήλαιο της Βηθανίας οι ανασκαφές έδειξαν πως πριν τον τέταρτο αιώνα ήταν μια κιστέρνα⁴⁴⁷, δεξαμενή νερού. Ενώ τα ευρήματα που έχουμε, δύο νομίσματα, θραύσματα από γυαλιά και κεραμική, τα οποία δείχνουν τη μετατροπή της κιστέρας σε κατοικία, είναι του τετάρτου αιώνα μ.Χ⁴⁴⁸. Πράγματι, ο B. J. Capper⁴⁴⁹ πιστεύει πως ήταν λουτρό τελετουργικού καθαρισμού, *mikvoeth*, που σχετίζεται με τις ιουδαϊκές διατάξεις περί καθαρότητας, καθώς η Βηθανία βρισκόταν στο δρόμο από την Ιεριχώ προς τα Ιεροσόλυμα και οι προσκυνητές πριν εισέλθουν έπρεπε να τελέσουν καθαρισμούς. Έτσι, θεωρεί κατάλληλη την τοποθεσία για τη λειτουργία του, θυμίζοντάς μας την αναφορά του Ιωάννη στο 11:55 *ἵνα ἀγνίσωσιν ἑαυτούς*.

⁴⁴⁴ Πράγματι σύμφωνα με τον Ιωάννη το δείπνο της Βηθανίας ήταν μια εβδομάδα πριν το Πάσχα βλ 12: 1-2 άλλα δίχως τα γεγονότα που περιγράφει.

⁴⁴⁵ Οι σταυροφόροι βέβαια παρουσίαζαν κάποιο άλλο μέρος ως το *Hospitium* βλ. T. Nicol, "Bethany", *DCG* 1:193

⁴⁴⁶ Βλ. McRay, *Archaeology*, 195, "τα κτίσματα αυτά ανήκουν στην ευσέβεια των ανθρώπων"

⁴⁴⁷ J. E. Taylor, *Christians and the Holy Places, The Myth of Jewish - Christians Origins*, 192

⁴⁴⁸ J. E. Taylor, *στο ίδιο*, 183

⁴⁴⁹ B. J. Capper, "Essene Community Houses and Jesus Early Community", *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth, (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006), 499.

2. Βηθσαϊδά

Η Βηθσαϊδά δεν αναφέρεται μονάχα στον Ιωάννη, αλλά και στους συνοπτικούς⁴⁵⁰. Στον Ιωάννη, η συγκεκριμένη πόλη μνημονεύεται πρώτα στο 1:44 ως η ιδιαίτερη πατρίδα των μαθητών του Ιησού Φίλιππου, Πέτρου και Ανδρέα. Έπειτα, η δεύτερη αναφορά στο 12:20-21, όταν κάποιοι Έλληνες⁴⁵¹ προσέγγισαν τον Φίλιππο ώστε να τους βοηθήσει να δουν τον Ιησού. Από αυτές τις αναφορές του Ιωάννη, δύο σημεία απασχόλησαν ιδιαίτερα τους ερμηνευτές. Το ένα είναι η αναφορά στο 12:21 πως η Βηθσαϊδά είναι στη Γαλιλαία και το δεύτερο το πολιτιστικό υπόβαθρό της, καθώς τα ονόματα⁴⁵² Φίλιππος και Ανδρέας δεν είναι εβραϊκά, ούτε συνηθισμένα στην περιοχή, αλλά ελληνικά. Οπότε και σε συνδυασμό με την αναφορά πως Έλληνες προσέγγισαν τον Φίλιππο πιστεύουν πως μάλλον η πόλη βρισκόταν υπό ελληνιστική επιρροή.

Κατ' αρχήν, η Βηθσαϊδά πλέον έχει ταυτοποιηθεί με τη σημερινή περιοχή et-Tell η οποία βρίσκεται βόρεια της θάλασσας της Γαλιλαίας⁴⁵³. Το σημείο κατοικούνταν

⁴⁵⁰ Μτ 11:2, Μκ 6:45, 8:22, Λκ 9:10, 10:13. Ο R. Arav προτείνει πως υπάρχει αναφορά και στο Ιησ 19:35 με το όνομα "Zer" που σημαίνει βράχος ή "Zed" που σημαίνει ψάρεμα, θεωρώντας τα δηλωτικά του πρώτου ονόματος της πόλης, η οποία αποτελούσε και τη πρωτεύουσα του βασιλείου των Αραμαίων. Πρβλ. Y. K. lawson, *A Political History of the Arameans: From their Origins to the end of their Politics*, (Atlanta, SBL Press, 2016), 211-212 όπου αναλύοντας το ίδιο κείμενο δείχνει πως ο Arav έχει κάνει λάθος στην προαναφερθείσα του ανάλυση, καταλήγοντας, πως σύμφωνα με την αναφορά του Ιησ 19:35 η Βηθσαϊδά δεν μπορεί να έφερε το όνομα Zer ή Zed. Για τους Αραμαίους γνωρίζουμε πως βρισκόνταν βόρεια των Ισραηλιτών και αναμιγνύονταν διαρκώς στα εσωτερικά της Παλαιστίνης W. Dietrich, *Η πρώτη περίοδος της Βασιλείας στον βιβλικό Ισραήλ - 10ος αι. π.Χ.*, μτφ. Ι. Μούρτζιου, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2004) 338-339.

⁴⁵¹ Για τον όρο Έλληνες στη καινή Διαθήκη Βλ. Ι. Πηλίλη, *Ο Ελληνισμός και η Καινή Διαθήκη*, (Αθήνα, 1991), 210.

⁴⁵² Βλ. M. A. Chancey, *Greco-Roman Culture And The Galilee of Jesus*, (New York: Cambridge University Press, 2005), 155-165, όπου ο συγγραφέας σχολιάζει αυτά τα δύο ονόματα καθώς και την περίπτωση τόσο των ελληνικών ονομάτων στην Παλαιστίνη που ήταν σπάνια, καθώς και την περίπτωση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας.

⁴⁵³ Βλ. R. Arav, "Bethsaida", *OEAANE* 1:302-305.

από το 3100 π.Χ. έως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, όταν άρχισε να παρακμάζει ⁴⁵⁴. Καθοριστικός παράγοντας όμως για μια ενδελεχή ανάλυση αποτελούν τα νομίσματα, καθώς η εύρεση αυτών βοηθά τους αρχαιολόγους να προβούν με αρκετά μεγάλη ακρίβεια στη χρονολόγηση των υπόλοιπων ευρημάτων. Στην Βηθσαϊδά μέχρι το 2014 είχαν βρεθεί 575 νομίσματα⁴⁵⁵, τα οποία επέτρεψαν την έρευνα να οδηγηθεί με αρκετή ασφάλεια στο συμπέρασμα πως από το 1000 π.Χ. έως και τις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. υπήρχε δραστηριότητα στην περιοχή, η οποία όμως φαίνεται πως σταμάτησε για περίπου χίλια χρόνια καθώς ξανασυναντούμε σχετικά επαρκή αριθμό νομισμάτων από το 1200 μ.Χ. φθάνοντας σε μια έντονη ανάκαμψη το 1700 μ.Χ.

Επιπλέον, αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα έχουν προσδιοριστεί με ακρίβεια πως ανάγονται στον πρώτο μ.Χ. αιώνα⁴⁵⁶. Συγκεκριμένα, υπάρχουν σπίτια, τα οποία είναι απλής μεν κατασκευής, αλλά με αρκετά φαρδείς τοίχους, στο κέντρο των οποίων συνήθως υπήρχε αυλή. Σε ένα από αυτά έχει βρεθεί πλήθος αντικειμένων που χρησιμοποιούσαν οι ψαράδες όπως δίχτυα, αγκίστρια, βελόνες και άγκυρες και το οποίο ονομάστηκε το σπίτι του Ψαρά⁴⁵⁷. Βόρεια αυτού βρέθηκε ένα άλλο, το οποίο είχε

⁴⁵⁴ U. C. von Walde, "Archaeology and John's Gospel", στο *Jesus and Archaeology*, 535.

⁴⁵⁵ Για μια πλήρη ανάλυση των νομισμάτων που βρέθηκαν στη Βηθσαϊδά βλ. την αναφορά του G. C. Jenks υπό την διεύθυνση του οποίου και του R. Arav διεξάγονται οι ανασκαφές G. C. Jenks, "The Coins from Bethsaida", *St Francis Theological College Research Seminar*, (Brisbane: St Francis Theological College, 2015), 1-8· G. C. Jenks, "A Roman coin from Bethsaida (Et-tell)." στο *A Life in Parables and Poetry: Pedagogue, Poet, Scholar. Essays in honor of Mishael Maswari Caspi*, έκδ. J. T. Greene, (Berlin: Klaus Schwarz, 2014), 121-32 όπου αναφέρει την εύρεση ενός ρωμαϊκού νομίσματος έχοντας χαραγμένο κηρύκειο το οποίο δείχνει την παρουσία Ρωμαίων ή τουλάχιστον την εμπορική δραστηριότητα με Ρωμαίους. Πρβλ D. T. Ariel, J.-P. Fontanille, *The Coins of Herod: A Modern Analysis and Die Classification*, *Ancient Judaism and Early Christianity* 79, (Leiden: Brill, 2012), 111 για τη κοπή νομισμάτων με κηρύκειο και από τον Ηρώδη ώστε να προωθήσει τη λατρεία του Ερμή σύμφωνα με τις προσταγές του Ρωμαίου αυτοκράτορα Αύγουστου. Για τους φορείς του κηρύκειου ως έμβλημα ειρήνης βλ. Πλίνιου του προσβύτερου, *Φυσική Ιστορία*, 29.12.

⁴⁵⁶ βλ. R. Arav, "Bethsaida", στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth, 159-165.

⁴⁵⁷ βλ. M. Nun, "Has Bethsaida Finally Been Found?", *Jerusalem Perspective* 54 (1998), 29-30 όπου εκθέτει απερίφραστα την άποψη πως το πλήθος των ευρημάτων δεν ανταποκρίνονται σε είδη αλιείας.

ένα κελάρι κρασιού γι' αυτό οι αρχαιολόγοι το ονόμασαν *το σπίτι του Οινοποιού*. Επιπλέον, από τα νομίσματα που αναφέραμε βρέθηκαν αγγεία από ασβεστόλιθο και κεραμικά.

Πέραν των παραπάνω όμως ευρημάτων, δύο είναι αυτά που κυρίως κατεύθυναν τους ερμηνευτές, ώστε να συμπεράνουν πως η Βηθσαιδά είχε ελληνιστικό χαρακτήρα. Το ένα είναι η εύρεση οστών χοίρων⁴⁵⁸, οι οποίοι στα αμιγώς ιουδαϊκά χωριά δεν εκτρέφονταν ούτε καταναλώνονταν, συνεπώς η παρουσία χοίρων στη Βηθσαιδά αποδεικνύει πως υπήρχε εθνικός πληθυσμός. Το δεύτερο εύρημα είναι υπολείμματα ενός κτιρίου, το οποίο ταυτίζεται με ρωμαϊκό ναό⁴⁵⁹, καθώς

Να προσθέσουμε πως γενικότερα με το άρθρο αυτό προσπαθεί να αποδομήσει όλη τη θεωρία περί ταυτοποίησης της Βηθσαιδάς με τη περιοχή et-Tell.

⁴⁵⁸ Βλ. T. G. Fisher, "A Zooarchaeological Analysis of Change in Animal Utilization at Bathsaida from Iron Age II through the Early Roman Period", (Διδ. Διατρ. University of Tennessee, Knoxville, 2005), 17,102,146,171 στη συγκεκριμένη διατριβή που πραγματεύεται το θέμα της εύρεσης των οστών ζώων στην Βηθσαιδά, κατόπιν μελέτης όλων των ευρημάτων καταλήγει στο συμπέρασμα πως κατά τον πρώτο αιώνα μάλλον το πλήθος της πόλης ήταν Ιουδαίοι, ενώ υπήρχαν και κάποιοι εθνικοί οι οποίοι είτε θυσίαζαν στο ναό, είτε διέμεναν κοντά στην περιοχή του ναού. Πρβλ. I. Γαλάνη, *Το Ιστορικό Πλαίσιο της Καινής Διαθήκης. Συνοπτική Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*, (Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., 1991), 182 όπου αναφέρει πως οι Ιουδαίοι συνήθως ακολουθούσαν τις τοπικές συνήθειες, εντούτοις όμως σε ορισμένες περιοχές υπήρχαν έντονες ελληνιστικές επιδράσεις.

⁴⁵⁹ Βλ. R. Arav, "The Archaeology of Bethsaida and the Historical Jesus Quest", στο *The Archaeology of Difference. Gender, Ethnicity, Class and the "Other" in Antiquity. Studies in Honor of Eric M. Meyers*, D. R. Edwards και C. T. McCollough εκδ. Annual of ASOR 60/61, (Boston: American Schools of Oriental Research, 2007), 323-327 όπου μας αναφέρει πως είχε δημιουργηθεί ένα τυπικό λατρείας για τον αυτοκράτορα και μέλη της οικογένειάς του, μεταξύ των οποίων η Ιουλία – Λιβία. Γι' αυτό το λόγο ανεγείρονταν ναοί, ώστε να πραγματοποιούνται τελετές προς τιμή του. Τέτοιον θεωρεί και το συγκεκριμένο. Πρβλ. C. E. Savage, *Biblical Bethsaida: A Study of the first Century CE in the Galilee*, (Lanham: Lexington Books, 2011) 154 όπου εκφράζει την άρνησή της ότι αποτελεί ναό για τη λατρεία του αυτοκράτορα. Για την αυτοκρατορική λατρεία γενικότερα αλλά και για τη λατρεία της Ιουλίας Βλ. I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, (Oxford: Clarendon Press 2002), 178-188. Επίσης γνωρίζουμε πως στην Αθήνα στον αρχαιολογικό χώρο του Ραμνούντα κοντά στον Μαραθώνα βρέθηκε ναός ο οποίος αφιερώθηκε το 45-46 μ.Χ. από τους Ραμνούσιους, για πολιτικούς και διπλωματικούς λόγους, στη νεκρή και θεοποιημένη Λιβία, σύζυγο του Αυγούστου. Ταυτόχρονα, αφιερώθηκε βωμός στον αυτοκράτορα Κλαύδιο. Και οι δύο

αποτελείται⁴⁶⁰ από ένα προπύλαιο, ακολούθως ένα μικρό μέρος που χαρακτηρίζεται ως πρόναος, μετά ακολουθεί ένα μεγάλο ορθογώνιο δωμάτιο που θεωρείται ο κυρίως ναός και τέλος υπάρχει ένα άνοιγμα που οδηγεί σε ένα μικρό δωμάτιο το οποίο στους ρωμαϊκούς ναούς ονομάζεται άδυτο. Πέριξ του ναού βρέθηκαν επίσης αντικείμενα που σχετίζονται με τους ρωμαϊκούς ναούς, καθώς παρόμοια έχουν βρεθεί⁴⁶¹ και σε άλλους, όπως αγγεία που χρησιμοποιούνταν σε θρησκευτικούς καθαρισμούς, ένα αντικείμενο που γέμιζε τους λύχνους πετρελαίου, δύο μπρούτζινα φτυαράκια για το θυμίαμα και δύο γυναικεία ειδώλια, το ένα εκ των οποίων φαίνεται πως εικονίζει τη

αναθέσεις είναι τα μόνα τεκμήρια αυτοκρατορικής λατρείας στο ιερό. Βλ. Β. Πετράκου, *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998)*, τόμ. Ι Τοπογραφία, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 181, (Αθήναι: Αρχαιολογική Εταιρεία, 1999), 288-299.

⁴⁶⁰ Για μια πλήρη περιγραφή καθώς και συμπεράσματα επι των ευρημάτων σε συνδυασμό με την έρευνα βλ. H.-W. Kuhn, "Did Jesus stay at Bethsaida? Arguments from Ancient Texts and Archaeology for Bethsaida and Et-Tell", στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter, (Leiden: Brill, 2011), 2988-2994 όπου συμφωνεί με τη θέση του R. Arav πως με τα έως τώρα ευρήματα μπορεί να θεωρηθεί ως ναός που χρησιμοποιήθηκε στα πλαίσια της αυτοκρατορικής λατρείας.

⁴⁶¹ Βλ. J. W. Stamper, *The Architecture of Roman Temples. The Republic to the Middle Empire*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 83·119·158·216.

Δήμητρα/Περσεφόνη που ταυτίζεται⁴⁶² τιμητικά με την Ιουλία/Λιβία⁴⁶³ προς τιμή της οποίας μετονομάστηκε η πόλη⁴⁶⁴.

Πέραν των αρχαιολογικών ευρημάτων έχουμε επίσης τη μαρτυρία από τον Ιώσηπο ότι ο Φίλιππος⁴⁶⁵ ο τετράρχης μετονόμασε τη Βηθσαϊδά σε Ιουλία⁴⁶⁶, την

⁴⁶² Για την ταύτιση της Λιβίας - Ιουλίας με τη Δήμητρα Περσεφόνη στα πλαίσια της αυτοκρατορικής λατρεία υπάρχει ως έτερο αποδεικτικό στοιχείο η εύρεση νομισμάτων κοπής από τον Φίλιππο κατά το πρώτο μισό του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα τα οποία από τη μια πλευρά εικονίζουν την Ιουλία, ενώ από την άλλη υπάρχει η επιγραφή "ΚΑΡΠΙΟΦΟΡΟΣ" Βλ. M. A. Lykke "Reign and Religion in Palestine. The Political Instrumentalization of Sacred Iconography in the Hellenistic-Roman Period on the Basis of the Numismatic Evidence" (Διδ. Διατρ., Universität Wien, 2012), 184-190 όπου υπάρχουν φωτογραφίες των νομισμάτων και ανάλυση τους. Πρβλ. A. Kindler, "The Coins of the Tetrarch Philip and Bethsaida." στο *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, έκδ. R. Arav και R. A. Freund, τόμ. 2., (Kirkville: Truman State University Press, 1999), 245-49. Για τη λατρεία της Δήμητρας/ Περσεφόνης Βλ. J. Fotopoulos, *Τα Θυσιαστήρια Δείπνα στη Ρωμαϊκή Κόρινθο*, μτφ. Μ. Γκουτζιούδης, ΒΒ 37, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2006), 115-135.

⁴⁶³ Για την Ιουλία - Λιβία Βλ. A. A. Barrett, *Livia First Lady of Imperial Rome*, (New Haven: Yale University Press, 2002).

⁴⁶⁴ Βλ. R. Arav, Bethsaida (Et-Tell), *NEAEHL supplementary*, 5:1615 Πρβλ M. A. Chancey, *The Myth of a Gentile Galilee*, SNTSMS 118 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 108.118 όπου θεωρεί τα ευρεθέντα πέριξ του ναού ως απολύτως φυσιολογικά που θα μπορούσαν να βρεθούν οπουδήποτε μάλιστα για το αγαλματίδιο πιστεύει πως δεν αποδεικνύει τη λατρευτική χρήση του αλλά απεναντίας την αντίληψη κάποιων Ιουδαίων κατοίκων, οι οποίοι απλά αισθάνονται ελεύθεροι να αμελούν την ιουδαϊκή συνήθη πρακτική της απέχθειας των ειδώλων και το χρησιμοποιούν διακοσμητικά.

⁴⁶⁵ Για τον Φίλιππο τον Τετράρχη και το έργο του Βλ. D. C. Braund, "Philip (PERSON)", *ABD* 5:310-311

⁴⁶⁶ "κώμην δὲ Βηθσαϊδὰ πρὸς λίμνη τῇ Γεννησαρίτιδι πόλεως παρασχὼν ἀξίωμα πλήθει τε οἰκητόρων καὶ τῇ ἄλλῃ δυνάμει Ἰουλία θυγατρὶ τῇ Καίσαρος ὁμώνυμον ἐκάλεσεν", Ιώσηπου, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 18.28.3-5. Πρβλ J. Murphy-O' Connor, *The Holy Land*, 238, όπου παρουσιάζει ένα λάθος του Ιώσηπου, καθώς θεωρεί πως η Ιουλία προς τιμή της οποίας έγινε η μετονομασία είναι η μητέρα του αυτοκράτορα Τιβέριου που μετονομάστηκε σε Ιουλία απο Λιβία το 14 μ.Χ. Πρβλ. την άποψη πως μπορεί ο Ιώσηπος να μην κάνει λάθος αλλά να θεωρείται και κόρη του Αυγούστου εξαιτίας της υιοθεσίας της στην αυτοκρατορική οικογένεια αλλάζοντας το όνομά της. H.-W. Kuhn, "Did Jesus stay at Bethsaida? Arguments from Ancient Texts and Archaeology for Bethsaida and Et-Tell", 2975.

προβίβασε⁴⁶⁷ σε πόλη και την ανασυγκρότησε με την οικοδόμηση κτηρίων. Αυτός συνήθιζε να ζει σαν ηγεμόνας ελληνιστικού βασιλείου⁴⁶⁸ και θέλησε να ταφεί στην πόλη Βηθσαΐδα- Ιουλία⁴⁶⁹. Συνεπώς θεωρούμε αρκετά ασφαλές το συμπέρασμα πως η Βηθσαΐδα ήταν μια πόλη με έντονο το ελληνιστικό στοιχείο⁴⁷⁰, μάλιστα ο J. Patrick φθάνει μέχρι το σημείο να δηλώσει⁴⁷¹ πως:

“οποιοσδήποτε μεγάλωσε στη Βηθσαΐδα δεν θα καταλάβαινε μόνο ελληνικά αλλά θα ήταν εξευγενισμένος από την συναστροφή με τους ξένους και θα είχε ελληνική κουλτούρα”,

κάτι το οποίο διαφαίνεται στο ευαγγέλιο του Ιωάννη⁴⁷². Το δεύτερο σημείο που απασχόλησε τους ερμηνευτές είναι η τοποθεσία της Βηθσαΐδας και η αναφορά του Ιωάννη πως βρίσκεται στη Γαλιλαία⁴⁷³. Βέβαια να τονίσουμε πως και ο Κλαύδιος Πτολεμαίος που έζησε στα τέλη του πρώτου με αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. γράφει

⁴⁶⁷ Για τα προνόμια που ανέπτυξε μια πόλη βλ. V. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1959), 108.

⁴⁶⁸ Ν. Ρόμπς, *Η Καθημερινή Ζωή στην Παλαιστίνη στους χρόνους του Ιησού*, μτφ. Έ. Αγγέλου, 3η έκδ. (Αθήνα: Παπαδήμα, 2008), 82, ο συγκεκριμένος μάλιστα συγγραφέας μας αναφέρει πως μιλούσε μόνο ελληνικά ο Φίλιππος, κάτι που μπορεί μεν να γράφηκε καθ' υπερβολήν, αντανακλά όμως δε το πολιτιστικό υπόβαθρό του.

⁴⁶⁹ Ως Ιουλία αναφέρει τη Βηθσαΐδα και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος. βλ. Πλίνιου του πρεσβύτερου, *Φυσική Ιστορία*, 5:15.

⁴⁷⁰ Ίσως αυτό το στοιχείο σε συνδυασμό με τη ρήση “οὐαί σοι, Βηθσαΐδα” του Ιησού στα Λκ 10:13// Μτ 11:21, την οποία βέβαια είπε εξαιτίας της αμετανοησίας των κατοίκων, δημιουργήθηκε ο θρύλος πως ο Αντίχριστος θα ανατραφεί στη Βηθσαΐδα βλ. N. Roddy, “The Antichrist at Bethsaida”, στο *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, έκδ. R. Arav και R. A. Freund, τόμ. 3, (Kirkville: Truman State University Press, 2004), 273-294.

⁴⁷¹ J. Patrick, *Andrew of Bethsaida and the Johannine Circle. The Muratorian Tradition and the Gospel Text*, (New York: Peter Lang, 2013), 64.

⁴⁷² U. C. von Walde, “Archaeology and John's Gospel”, στο *Jesus and Archaeology*, 538.

⁴⁷³ βλ. R. Freund, “The Two Bethsaidas”, στο *Bethsaida in Archaeology, History and Ancient Culture: A Festschrift in Honor of John T. Greene*, J. H. Ellens έκδ. (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014), 47-61.

πως η Βηθσαιδά, που την αναφέρει ως Ιουλία, βρίσκεται στη Γαλιλαία. Συγκεκριμένα⁴⁷⁴:

“ Διαιρεί δὲ τὴν Ἰουδαίαν τὸ πρὸς τῇ Ἀσφαλίτιδι λίμνῃ Ἰορδάνου ποταμοῦ μέρος, ἧς τὸ μέσον ἐπέχει μοίρας ... ξς ᾽ γ λα ζς· καὶ πόλεις εἰσὶν ἐν αὐτῇ μεσόγειοι αἶδε· Γαλιλαίας Σαπφουρεῖ (ἢ Σαπφουρίς) ... ξς γο᾽ λβ ᾽ ιβ᾽ Καπαρκοτνεῖ (ἢ Καπαρναοῦμ) κς δ᾽ λβ ᾽ ιβ᾽ **Ιουλιάς** ξς ιβ᾽ λβ ᾽ ιβ Τιβεριὰς [λίμνη] ξς δ᾽ λβ ᾽ ”.

Πλέον μετά την ταυτοποίηση της με τη σημερινή Et-Tell η συγκεκριμένη πληροφορία του Ιωάννη φαίνεται πως δεν ταιριάζει, καθώς το Et-Tell ανήκει στη Γαυλανίτιδα, στην οποία ηγεμόνευε ο Φίλιππος, καθώς τετράρχης στη Γαλιλαία ήταν ο Ηρώδης Αντίπας. Έχουν υπάρξει διάφορες θεωρίες⁴⁷⁵ επιχειρώντας να λύσουν το “πρόβλημα”, μια εξ’ αυτών, η επικρατέστερη, είναι η άποψη πως η Βηθσαιδά που αναφέρεται ο Ιωάννης δεν βρίσκεται στην Et-Tell⁴⁷⁶, αλλά στη σημερινή περιοχή El-Araj⁴⁷⁷ νότια της Et-Tell η οποία κατά την εποχή του Χριστού βρισκόταν στη δυτική

⁴⁷⁴ Κ. Πτολεμαίου, *Γεωγραφία*, 5.16.3.1.-5.16.4.6.

⁴⁷⁵ Βλ. J. F. Strange, “Bethsaida”, ABD 1:692-693.

⁴⁷⁶ R. S. Notley, “Et-Tell Is Not Bethsaida”, NEA 70.4 (2007): 220-230 Πρβλ. την απάντηση του R. Arav. “Bethsaida—A Response to Steven Notley.” NEA 74.2 (2011): 92-100 ἡ ανταπάντηση του R. S. Notley, “Reply to Arav”, NEA 74, No. 2 (2011): 101-103 όπου πιστεύει πως ο R. Arav δεν απαντά στα κύρια ερωτήματά του, τα οποία κλονίζουν τον ισχυρισμό της ταυτοποίησης της Βηθσαιδάς με την et-Tell τα οποία είναι η απουσία από την et-Tell ευρημάτων που να αποδεικνύουν την αναφορά του Ιώσηπου πως ο Φίλιππος ανύψωσε τη Βηθσαιδά σε πόλη ανεγείροντας κτίρια, καθώς απεναντίας τα ευρήματα συνηγορούν πως η πόλη άρχισε να παρακμάζει κατά τον πρώτο με δεύτερο αιώνα μ.Χ. και το δεύτερο η απόσταση που έχει από τη θάλασσα της Γαλιλαίας. Τέλος πρβλ. την ανταπάντηση του R. Arav στην ανταπάντηση του R. S. Notley R. Arav, “A Response to Notley’s Reply”, NEA 74.2 (2011): 103-104 ο οποίος επαναλαμβάνει με έμφαση πως τα ευρήματα μπορεί να είναι λιγότερα συγκριτικά με τα σχετικά της εποχής του σιδήρου αλλά οπωσδήποτε δηλωτικά του status της πόλης που θα ήθελε ο Φίλιππος και δεύτερον η απόσταση από τη θάλασσα οφείλεται σε γεωλογικές μεταβολές. Για τις γεωλογικές μεταβολές που έχουν επέλθει στη λίμνη της Γαλιλαίας βλ. N. Hazan, M. Stein, και S. Marco, “Lake Kinneret levels and active faulting in the Tiberias area”, *Isr. J. Earth Sci.* 53 (2004): 199–205.

⁴⁷⁷ Βλ. B. Pixner, *Paths of the Messiah*, 128-147. ο οποίος μάλλον προτιμά την τοποθεσία el-Araj παραθέτοντας αρκετά επιχειρήματα τα οποία φαίνονται μεν λογικοφανή χωρίς δε ισχυρές αποδείξεις.

πλευρά του Ιορδάνη, δηλαδή στη Γαλιλαία⁴⁷⁸. Κατά την άποψή μας, όμως, πειστικότερη και πιο ρεαλιστική είναι η θέση πως η γραφή του ευαγγελίου θέλει απλά να δηλώσει μια περιοχή κοντά στη θάλασσα της Γαλιλαίας, όπως πράγματι είναι η Et-Tell και όχι ακριβώς δηλωτική σύμφωνα με τα σύνορα της περιοχής που καθόριζε ο Ιορδάνης ποταμός. Έτσι θα συμφωνήσουμε με την πολύ όμορφα και ευγενικά εκφρασμένη άποψη του H.-W. Kuhn⁴⁷⁹, ο οποίος καταλήγει στη μελέτη του για τη Βηθσαϊδά πως:

“Έτσι, εκτός και αν μας έχει διαφύγει κάποιο άλλο μέρος που θα μπορούσε να ανταγωνιστεί (εννοεί την et-Tell) τη Βηθσαϊδά, η αρχαιολογία, λαμβάνοντας υπόψιν τα σχετικά με την el-Araj, ο Ιώσηπος, η γεωγραφία/γεωλογία δεν μας επιτρέπουν καμία περαιτέρω αμφιβολία”.

3. Καπερναούμ

Η Καπερναούμ είναι ένα μέρος, όπου δραστηριοποιείται ο Ιησούς σε όλα τα ευαγγέλια. Θεωρείται το κέντρο δράσης του στη Γαλιλαία⁴⁸⁰. Συγκεκριμένα, στον Ιωάννη συναντάται σε πέντε στίχους. Α) Στο 2:12, όπου σύμφωνα με τον Ιωάννη ο Ιησούς μετά από την Κανά μετέβη με τη μητέρα του και τους αδελφούς του, Β) στο στίχο 4:46, όπου ένας βασιλικός πλησίασε τον Ιησού που βρισκόταν στη Κανά για να του ζητήσει να θεραπεύσει τον υιό του που βρισκόταν στην Καπερναούμ, Γ) στο κεφ. 6 και στους στίχους 17 και 24, όπου μετά το θαύμα του χορτασμού των πεντακισχιλίων

Μολαταύτα όμως, ο Pixner κατανοεί από τα αρχαιολογικά πως δεν μπορεί η el-Araj προς το παρόν να ταυτοποιηθεί με τη Βηθσαϊδά, καθώς η άποψη για την et-Tell έχει περισσότερα πλεονεκτήματα.

⁴⁷⁸ Ο Ιορδάνης ποταμός αποτελούσε το φυσικό σύνορο μεταξύ Γαλιλαίας στα δυτικά του, και Γαυλανίτιδας στην ανατολική πλευρά του Βλ. McRay, *Archaeology*, 169.

⁴⁷⁹ H.-W. Kuhn, *Betsaida/Bethsaida – Julias (et-Tell). Die ersten 25 Jahre der Ausgrabung (1987–2011)/The first twenty-five years of Excavation (1987–2011) with Postscripts until 2013*, NTOA.SA 4, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 253.

⁴⁸⁰ C. H. Miller, “Capernaum”, *The HarperCollins Bible Dictionary* έκδ. P. J. Achtemeier (New York: HarperCollins Publisher, 1996), 168-169.

οι μαθητές πήγαν στην Καπερναούμ. Το ίδιο και στο στίχο 24 την επόμενη μέρα του θαύματος όταν οι μαθητές του τον αναζητούσαν και τον βρήκαν στην Καπερναούμ. Τέλος Δ) στο 6:59, όπου βρίσκουμε τον Ιησού να διδάσκει στη συναγωγή της Καπερναούμ.

Η Καπερναούμ βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της λίμνης της Γαλιλαίας. Μέχρι το 1968 δεν υπήρχαν ευρήματα από την εποχή του Χριστού⁴⁸¹. Από τότε μέχρι σήμερα όμως πολλά έχουν αλλάξει. Ας τα εξετάσουμε σύμφωνα με τους στίχους του κατά Ιωάννην ευαγγελίου.

Ι) 4:46. Ο Ιωάννης όπως είδαμε νωρίτερα, αναφέρει, πως κάποιος βασιλικός⁴⁸² πλησίασε τον Ιησού. Οι περισσότεροι των ερμηνευτών τον ταυτίζουν με τον εκατόνταρχο των Μτ 8:5 και Λκ 7:1–10. Αν αποδεχθούμε την ταύτιση και θεωρήσουμε πως ο βασιλικός ήταν Ρωμαίος, τότε μπορούμε να πούμε πως αυτή η άποψη τεκμαίρεται και από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Καθώς, πλέον γνωρίζουμε πως

⁴⁸¹ V. C. Corbo, "Capernaum", *ABD* 1:866-869.

⁴⁸² Βλ. K. L. Schmidt, "βασιλικός", *TDNT* 2:591-593. Επίσης R. Brown, αν και μας αναφέρει πως υπάρχει η πιθανότητα να αναφέρεται και σε κάποιον Ιουδαίο υπηρέτη του Ηρώδη, καταλήγει πως μάλλον το περιστατικό που αναφέρει ο Ιωάννης είναι το ίδιο με του Μτ και Λκ. Βλ. R. Brown, *The Gospel according to John (i-xii)*, 190-194. Ο Χ. Καρακόλης αναφέρει "είναι υπάλληλος στην υπηρεσία του τετράρχη της Γαλιλαίας Ηρώδη χωρίς όμως, βάση ορολογίας να αποκλείεται για στρατιωτικό αξίωμα". Βλ. Χ. Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των Θαυμάτων στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 1997), 121. Πρβλ Keener, *The Gospel of John*, 630-632, ο οποίος αναφέρει και συζητά όλη την υπάρχουσα βιβλιογραφία, τονίζοντας πως θεωρεί αδύνατο μεν να εννοεί κάποιον Ιουδαίο βασιλικό επίτροπο αλλά από την άλλη, θεωρεί πως πρόκειται για διαφορετικές παραδόσεις, διαφορετικά επεξεργασμένες με κοινά στοιχεία. Βλ. P. J. Judge, "The Royal Official and the Historical Jesus", στο *Aspects of Historicity in the fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009), 83-92 όπου δίνει έμφαση όχι στον τόσο στο αν υπάρχει παράλληλο αλλά στη διαφορά του νοήματος που δίνει ο Ιωάννης στην ιστορία καταλήγοντας "πως μπορεί ο Ιωάννης να μη μας πηγαίνει πιο κοντά στον ιστορικό Ιησού σε σχέση με τους συνοπτικούς αλλά σίγουρα μας κάνει να αισθανόμαστε περισσότερο εκτίμηση για αυτόν". Για μια διαφορετική πρόταση βλ. L. M. Wills, *The Quest of The Historical Gospel. Mark, John, and the origins of the gospel genre*, (London: Routledge, 1997), 81-83, όπου προτείνει ως παράλληλο του Ιω 4:46β-54 το Μκ 5:21-24.

στην Καπερναούμ υπήρχε ρωμαϊκή φρουρά. Συγκεκριμένα, έχει βρεθεί ένα λουτρό, το οποίο χρονολογείται από το δεύτερο με τρίτο αιώνα μ.Χ. Σύμφωνα με το σχεδιασμό του κτηρίου⁴⁸³ προκύπτει πως εξυπηρετούσε εθνικούς, πιθανότατα Ρωμαίους και όχι Ιουδαίους. Ένα παραπλήσιό του κτίριο βρέθηκε στο Ein Gedi⁴⁸⁴, το οποίο είναι του πρώτου αιώνα μ.Χ. και γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας πως λειτουργούσε μόνο για τους στρατιώτες της φρουράς στην πόλη. Οπότε οι αρχαιολόγοι συνάγουν πως κάτι αντίστοιχο πρέπει να συνέβαινε και με τα λουτρά στην Καπερναούμ. Επιβεβαιωτικό αυτής της θέσης είναι πως κάτω από το αναφερόμενο κτίριο υπάρχουν υπολείμματα ενός άλλου κτιρίου του πρώτου αιώνα, το σχέδιο του οποίου φαίνεται πως ανταποκρίνεται με το υπάρχον του δεύτερου ή τρίτου αιώνα⁴⁸⁵.

II) Οι αναφορές του Ιωάννη στους στίχους 17 και 24 του έκτου κεφαλαίου προϋποθέτουν ένα λιμάνι. Πράγματι ο Nun⁴⁸⁶ έπειτα από έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα πως το αρχαίο λιμάνι της Καπερναούμ, στο οποίο αναφέρεται ο Ιωάννης, βρίσκεται ανάμεσα στο σημερινό ορθόδοξο ναό με το ναό των φραγκισκανών. Μάλλον, επρόκειτο για ένα μεγάλο λιμάνι, καθώς είχε δέκα προβλήτες. Κάποιες ήταν τριγωνικές, άλλες ευθείες, ενώ έτερες έκλειναν δημιουργώντας αγκυροβόλια⁴⁸⁷.

III) Στον στίχο 6:59 συναντούμε τον Ιησού να βρίσκεται στη συναγωγή της Καπερναούμ και να διδάσκει⁴⁸⁸, το ίδιο και το Μκ 1:21 αλλά και το Λκ 4:31-33

⁴⁸³ Βλ. J. L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence*, (Pennsylvania: Trinity Press International, 2002), 155

⁴⁸⁴ Για την ύπαρξη Ρωμαίων κατά τον πρώτο αιώνα βλ. Y. Hirschfeld, "Ein Gedi: A Large Jewish Village", *Qad* 128 (2005): 62-87. Για τα ρωμαϊκά λουτρά στο Ein Gedi αλλά και γενικότερα βλ. Y. Z. Eliav, "Bathhouses as Places of Social and Cultural Interaction", στο *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Ancient Palaistine*, C. Hezser εκδ., (Oxford: Oxford University Press, 2010), 609-610.

⁴⁸⁵ Βλ. J. C. H. Laughlin, *Fifty Major Cities of the Bible*, (London: Routledge, 2006), 92-93.

⁴⁸⁶ Βλ. M. Nun, "Ports of Galilee: Modern drought reveals harbors from Jesus time", στο *The Galilee Jesus Knew*, 14-26.

⁴⁸⁷ U. C. von Walde, "Archaeology and John's Gospel", στο *Jesus and Archaeology* 544.

⁴⁸⁸ Για τη συμμετοχή του Ιησού στη συναγωγή ως πιστού βλ. M. J. Borg, "The Spirit-Filled Experience of Jesus", στο *The Historical Jesus in Recent Research*, έκδ. J. D. G. Dunn και Scot McKnight,

αναφέρουν πως επισκέφθηκε τη συναγωγή της Καπερναούμ. Υπάρχει όμως αυτό το κτίριο;

Η αρχαιολογική σκαπάνη στην Καπερναούμ έχει φέρει στο φως πράγματι ένα κτίριο το οποίο αδιαμφισβήτητα είναι συναγωγή. Το πρόβλημα όμως τυγχάνει η χρονολόγησή της, διότι σύμφωνα με τη στρωματογραφία⁴⁸⁹ ανάγεται στον τέταρτο αιώνα μ.Χ. Βέβαια οι υπεύθυνοι τότε αρχαιολόγοι της ανασκαφής διαπίστωσαν πως δεν ήταν κτισμένη σε παρθένο έδαφος, αλλά πάνω σε παλαιότερα στρώματα⁴⁹⁰. Πλέον όμως είμαστε στη θέση να μπορούμε να γνωρίζουμε πως η συναγωγή της Καπερναούμ ανάγεται στον πρώτο αιώνα και αυτό διότι κάτω από το κτίριο του τετάρτου αιώνα βρέθηκαν κεραμική καθώς και λίθινο δάπεδο του πρώτου αι. μ.Χ. Οπότε, σήμερα οι ειδικοί διαπιστώνουν την ύπαρξη μίας συναγωγής του πρώτου αιώνα πάνω από την οποία οικοδομήθηκε έτερη⁴⁹¹. Αυτή που φαίνεται σήμερα.

Στο συγκεκριμένο σημείο θεωρούμε επιβεβλημένο, έστω και λακωνικά, να υπεισέλθουμε σε ένα θέμα, το οποίο μέχρι σήμερα έχει προβληματίσει όλως ιδιαίτερος τους ερευνητές. Αυτό είναι οι συναγωγές και συγκεκριμένα, στην προ του 70 μ.Χ. εποχή. Παλαιότερα⁴⁹², υπήρχε η άποψη πως οι συναγωγές, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα, ως κτίρια τα οποία έχουν κατασκευαστεί κυρίως για τις

(Indiana: Eisenbrauns, 2005), 303/ 302-314. · J. D. G. Dunn, "Did Jesus Attend the Synagogue?", στο *Jesus and Archaeology*, 206-222, όπου ο συγγραφέας απαντά καταφατικά και τεκμηριωμένα στο τέλος του άρθρου του στην ερώτηση που φέρει ο τίτλος του.

⁴⁸⁹ Βλ. J. Magness, "The Question of the Synagogue: The Problem of Typology", στο *Judaism in Late Antiquity* μέρος 3, *Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism* τόμ. 3, *The Special Problem of the Synagogue*, έκδ. J. Neusner (Leiden: Brill, 2001), 1-40. όπου θεωρεί πως θα πρέπει να αναχθούν τα κτίσματα έναν αιώνα μετά.

⁴⁹⁰ Βλ. S. Loffreda, "Capernaum", *OEANE* 1:417-419

⁴⁹¹ Για τα συμπεράσματα που αναφέραμε, καθώς όμως και όλη την πορεία των ερευνών Βλ. R. Hachlili, *Ancient Synagogues. Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, HdO 115, (Leiden: Brill, 2014), 23-26.

⁴⁹² Για το θέμα της προέλευσης των συναγωγών Βλ. L. I. Levine, "The Synagogue", στο *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, έκδ. C. Hezser, (Oxford: Oxford University Press, 2010), 521-543.

λατρευτικές ανάγκες των Ιουδαίων, υπήρχαν στη προ του 70 μ.Χ. εποχή⁴⁹³ μόνο στη διασπορά, ενώ στην Παλαιστίνη, εκτός από την Ιερουσαλήμ όπου υπήρχε ο Ναός, λειτουργούσαν εντός οικιών έχοντας τη μορφή συναθροίσεων⁴⁹⁴. Εξαίρεση πάλι από τον παραπάνω κανόνα θεωρούνταν μόνο οι συναγωγές στη Masada και το Ηρώδειο, οι οποίες όμως κατασκευάστηκαν από τους ζηλωτές⁴⁹⁵. Πλέον, η έρευνα έχει αλλάξει⁴⁹⁶ καθώς η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως κτίρια τα οποία έχουν ταυτοποιηθεί ως συναγωγές που ανάγονται προ του 70 μ.Χ.

Τα παρακάτω κτίρια που αναφέρουμε βασίζονται στα αρχαιολογικά ευρήματα τα οποία μας απέδειξαν πως αποτελούσαν συναγωγές τουλάχιστον μέχρι τον πρώτο

⁴⁹³ L. I. Levine, "The Nature and Origin of the Palestinian Synagogue Reconsidered", *JBL* 115.3 (1996): 425-448, όπου μας αναφέρει πως πράγματι οι συναγωγές άλλαξαν στη μετά του 70 μ.Χ. εποχή, κυρίως βέβαια από τον τρίτο αιώνα μ.Χ. και μετά, αλλά παρόλα αυτά υπήρχαν και πριν την καταστροφή του Ναού. Υπέρ της άποψης πως υπήρχαν συναγωγές ακόμη και πριν από τη βαβυλώνια αιχμαλωσία το 586 π.Χ. βλ. L. Finkelstein, "The origin of the Synagogue", στο *The Synagogue: Studies in origin, archaeology and architecture*, επιμ. J. Gutmann, The Library of Biblical Studies, (New York: Ktav Publishing House, 1975), 13. Πρβλ. J. Gutmann, "The origin of the Synagogue: The current state of Research", στο *The Synagogue: Studies in origin, archaeology and architecture*, επιμ. J. Gutmann, The Library of Biblical Studies, (New York: Ktav Publishing House, 1975), 75-76, όπου πιστεύει πως δεν έχουμε κατά τον πρώτο αιώνα συναγωγές. Τα πρώτα κτίσματα ανάγονται στον 2^ο ή 3^ο αιώνα μ.Χ. και έπειτα, τα οποία βασίστηκαν στον αρχιτεκτονικό τύπο της ρωμαϊκής Βασιλικής.

⁴⁹⁴ Βλ. J. L. Reed, "Archaeological Contributions to the Study of Jesus and the Gospels", στο *The Historical Jesus in Context*, A. J. Levine, D. C. Allison, και J. D. Crossan εκδ., (New Jersey: Princeton University Press, 2006), 51· R. A. Culpepper, "Contours of the Historical Jesus", στο *The Quest for the Real Jesus. Radboud Prestige Lectures by Prof. Dr. Michael Wolter*, έκδ. J. van der Watt, *BibInt* 120, (Leiden: Brill, 2013), 69.

⁴⁹⁵ Βλ. M. Aviam, "Reverence for Jerusalem and the Temple in Galilean Society", στο *Jesus and Temple. Textual and Archaeological Explorations*, J. H. Charlesworth έκδ., (Minneapolis, Fortress Press, 2014), 129, για την αλλαγή στις απόψεις των ερευνητών σταδιακά μετά την εύρεση της συναγωγής στα Γάμαλα 129-131.

⁴⁹⁶ P. W. Van Der Horst, "Was the synagogue a place of sabbath worship before 70 CE?", στο *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*, έκδ. S. Fine, (London: Routledge, 1999), 16-37.

αιώνα⁴⁹⁷ μόνο στην περιοχή της Παλαιστίνης: στην Καπερναούμ, στη Χοραζίν, στα Γάμαλα, το Ηρώδειο, στη Μασάδα, στην Ιεριχώ, στα Μάγδαλα⁴⁹⁸, στο Horvat-Buran, στο Horvat-Etri, στη Mod'in, στο Qiryout Sefer, στο Qumran, και στη Shuafat.

Εκτός όμως από τα αρχαιολογικά μνημεία έχουμε και την εύρεση μιας επιγραφής, της γνωστής ως επιγραφή του Θεόδοτου, η οποία βρέθηκε στην Ιερουσαλήμ και ανάγεται⁴⁹⁹ στην εποχή προ του 70 μ.Χ. Αποτελεί ένα αρκετά σημαντικό εύρημα καθώς μας αποδεικνύει αφενός την ύπαρξη συναγωγής τουλάχιστον κατά τον πρώτο αιώνα εντός της Ιερουσαλήμ και αφετέρου δε καταδεικνύει πως την ίδια εποχή το όνομα συναγωγή⁵⁰⁰ χρησιμοποιούνταν σε σύνδεση

⁴⁹⁷ Για την αναφορά των πόλεων βασιζόμαστε στα έργα των L. I. Levine, *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*, (New Haven: Yale University Press, 2005), 45-80· A. Runesson, D. D. Binder και B. Olsson, *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E. A Source Book, Ancient Judaism and Early Christianity* 72, (Leiden: Brill, 2008) 20-79· E. M. Meyers, M. A. Chancey, *Alexander to Constantine. Archaeology of the Land of the Bible*, τόμ. 3, AYBRL (New Haven: Yale University Press, 2012), 203-237· R. Hachlili, *Ancient Synagogues. Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, HdO 115, (Leiden: Brill, 2014), 23-39.

⁴⁹⁸ Βλ. M. Aviam, "The Decorated Stone from the Synagogue at Migdal. A Holistic Interpretation and a Glimpse into the Life of Galilean Jews at the Time of Jesus", *NovT* 55 (2013): 205-220 όπου μεταξύ άλλων σχολιάζει τις κριτικές των ερευνητών ότι τα κτίρια του πρώτου αιώνα μ.Χ. που χαρακτηρίζονται ως συναγωγές δεν μοιάζουν με τις συναγωγές από τον 3^ο-4^ο αιώνα και μετά, οπότε απορρίπτουν την ταύτισή τους ως συναγωγές. Επίσης βλ. Z. Weiss, "Hammath Tiberias: Plans of the Stratum IIb and Stratum IIa synagogues according to M. Dothan", στο *A Wandering Galilean: Essays in Honour of Seán Freyne*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 132, Z. Rodgers, M. D. Denton, A. F. McKinley εκδ., (Leiden: Brill, 2009), 326/321-342 όπου βλέπουμε πως ακόμα και η συναγωγή στην τοποθεσία Hammath Tiberias που δεν αμφισβητείται ότι αποτελεί συναγωγή, διαφέρει από τις υπόλοιπες σύγχρονές της ευρεθείσες συναγωγές. Οπότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως παρόλο που η αρχιτεκτονική των συναγωγών είναι παρόμοια, ωστόσο αστάθμητοι παράγοντες όπως π.χ. οι οικονομικές δυνατότητες της κοινότητας διαφοροποιούν τις καταστάσεις Βλ. R. Hachlili, *Ancient Synagogues. Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, 125.

⁴⁹⁹ Για τη χρονολόγηση της επιγραφής βλ. J. S. Kloppenborg, "Dating Theodotos (CIJ II 1404)", *JJS* 51.2 (2000): 243-280.

⁵⁰⁰ H. Bloedhorn, G. Hüttenmeister, "The Synagogue", *CHJ* 3:268.

με τα συγκεκριμένα κτίσματα⁵⁰¹. Επιπλέον, η επιγραφή περιλαμβάνει τη λέξη *αρχισυνάγωγος*. Αξίζει να παρατηρήσουμε πως στηριζόμενοι στην επιγραφή οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως είναι λανθασμένη η άποψη ότι οι Φαρισαίοι ή οι ραβίνοι ήταν πάντοτε υπεύθυνοι για τις συναγωγές. Τη θέση αυτή την κατείχαν στη μετά του 70 μ.Χ. εποχή. Πριν το 70 μ.Χ. υπεύθυνος για τη συναγωγή ήταν κάποιο μέλος της κοινότητας⁵⁰².

Βέβαια, θα πρέπει να σημειώσουμε πως εκτός Παλαιστίνης, από Ιουδαίους της διασποράς, έχουμε τόσο επιγραφικά στοιχεία που μαρτυρούν την ύπαρξη συναγωγών για την εποχή που εξετάζουμε, όσο και αρχαιολογικά. Συγκεκριμένα υπάρχουν δύο επιγραφές από την Αίγυπτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίες βέβαια δεν αναφέρουν ρητά τον όρο *συναγωγή*, αλλά χρησιμοποιούν τη λέξη *προσευχή*, όρος αποδεκτός για τη ταυτοποίηση του κτιρίου⁵⁰³. Καθώς και μία έτερη επιγραφή των αρχών του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. από τη Βόρεια Αφρική, η οποία αναφέρει τον όρο *συναγωγή*, κάτι που δείχνει πως πλέον κατά τον πρώτο αιώνα, είχε καταστεί *terminus technicus*⁵⁰⁴.

Τέλος, από τη διασπορά αξίζει να αναφέρουμε τη Δήλο στις Κυκλάδες, στην οποία κατοικούσαν τόσο Ιουδαίοι όσο και Σαμαρείτες. Εκεί έχουν βρεθεί⁵⁰⁵ αρκετές

⁵⁰¹ Για μια πλήρη εξέταση της επιγραφής, των συμπερασμάτων που πηγάζουν καθώς και συζήτηση με τη βιβλιογραφία βλ. J. S. Kloppenborg, "The Theodotos Synagogue Inscription and the Problem of First - Century Synagogue Buildings", στο *Jesus and Archaeology*, 236-282.

⁵⁰² βλ. E.P. Sanders, "Common Judaism and the Synagogue in the First Century", στο *Jews, Christians, And Polytheists In The Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*, έκδ. S. Fine, (London: Routledge, 1999), 1-14· A.-J. Levine, *The Misunderstood Jew. The Church And The Scandal Of The Jewish Jesus*, (New York: HarperCollins, 2006), 32.

⁵⁰³ A. Kasher, "Synagogues as 'Houses of Prayer' and 'Holy Places' in the Jewish Communities of Hellenistic and Roman Egypt", στο *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery*, D. Urman και P. V. M. Flesher, (Leiden: Brill, 1998), 205.

⁵⁰⁴ Για τις επιγραφές βλ. J. F. Strange, "Synagogue, Ancient Times", *EJod* 4:2558-2568.

⁵⁰⁵ Για μια πλήρη ενημέρωση περί των ευρημάτων, επιγραφικών - κτιριακών, αλλά και των απόψεων των ερευνητών βλ. M. Trümper, "The Oldest Original Synagogue Building in the Diaspora. The Delos Synagogue Reconsidered", *Hesperia* 73 (2004): 513-598. Πρβλ L. D. Matassa, "Delos", *EncJud* 5:544-545 όπου εκφράζει τις επιφυλάξεις της και στο L. Matassa, "Unravelling the Myth of the Synagogue on

επιγραφές, καθώς και κτίσματα, τα οποία χρονολογούνται από το δεύτερο αιώνα π.Χ. έως τον πρώτο μ.Χ. Σύμφωνα με τη μελέτη των κτισμάτων, αλλά και των επιγραφών θεωρείται πλέον πως στη Δήλο βρίσκεται μία από τις παλαιότερες συναγωγές της διασποράς.

Από τα παραπάνω, μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα πως κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. ο όρος *συναγωγή* είχε καταστεί ταυτόσημος του κτιρίου στο οποίο συναθροίζονταν οι Ιουδαίοι, για να διαβάσουν την Τορά⁵⁰⁶ και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους⁵⁰⁷. Επίσης, είδαμε πως στην ίδια εποχή υπήρχαν κτίσματα τα οποία λειτουργούσαν ως συναγωγές. Ένα από αυτά είναι και στην Καπερναούμ, στο οποίο ο Ιωάννης μας αναφέρει πως ο Χριστός είχε εισέλθει⁵⁰⁸. Οπότε κρίνουμε, βάσει τεκμηρίων πως οι ευαγγελικές αναφορές για τις συναγωγές χαρακτηρίζουν συγκεκριμένα κτήρια και συνακόλουθα αποκτούμε μια εναργέστερη εικόνα των γεγονότων που σχετίζονται με τον ιστορικό Ιησού.

Delos”, *BAIAS* 25 (2007), 81-115 όπου λεπτομερέστατα αναλύει πως δε μπορεί να παραδεχθεί τη ταύτιση, χωρίς όμως να μπορέσει να μας πείσει.

⁵⁰⁶ B. M. Peper και M. DelCogliano, “The Pliny and Trajan Correspondence”, στο *Historical Jesus in Context*, 367 · L.H.Schiffman, “The Early History of Public Reading of The Torah”, στο *Jews, Christians, And Polytheists in the Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*, έκδ. S. Fine, (London: Routledge, 1999), 38-49

⁵⁰⁷ Βλ. Κ. Θ. Ζάρρα, *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*. τόμ. Β' *Ιουδαίοι και Χριστιανοί σε Αναζήτηση Ορίων*, (Αθήνα: Έννοια, 2008), 206. · M. Aviam, W. S. Green, “The Ancient Synagogue: Public Space in Judaism”, στο *Judaism from Moses to Mohammad: An Interpretation. Turning Points and Focal Points*, J. Neusner, A.J.A. Peck, W. S. Green εκδ. (Leiden: Brill, 2005), 183-200.

⁵⁰⁸ Βλ. J. D. Crossan, J. L. Reed, *Excavating Jesus*, 119-135, όπου αναφέρουν συγκεκριμένα “είναι πιθανόν αλλά μάλλον απίθανο” πως ο Ιησούς βάση της αναφοράς του Ιωάννη επισκέφθηκε τη συγκεκριμένη συναγωγή. Ίσως μόνο αν στηριζόμασταν στην αναφορά του Λκ 7:5 θεωρούν πως μπορεί να γίνει ταύτιση και πάλι επιφυλακτικά. Προβλ. την έντονη κριτική στις απόψεις τους για την Καπερναούμ στο S. L. Mattila, “Revisiting Jesus’ Capernaum: A Village of Only Subsistence-Level Fishers and Farmers?” στο *The Galilean Economy in the Time of Jesus*, *ECL* 11, D. A. Fiensy, R. K. Hawkins, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 75-138

4. Συμπεράσματα

Από τη μελέτη αυτών των τριών περιοχών, Βηθανίας, Βηθσαϊδάς και Καπερναούμ, καταλάβαμε, πως η Βηθσαϊδά ήταν μια πόλη με Ιουδαίους κατοίκους αλλά με έντονη ελληνιστική επίδραση. Επίσης, η συναγωγή της Καπερναούμ, στην οποία ο Ιησούς δίδασκε, είδαμε πως πράγματι αυτή υπήρχε. Συνεπώς αποκτούμε μια αντιπροσωπευτικότερη εικόνα της εποχής του. Βέβαια αυτήν την εικόνα την αποκομίζουμε χάριν της αρχαιολογίας, διότι δίχως τη συμβολή της η γνώση μας θα ήταν πολύ περιορισμένη. Ειδικά για τις συναγωγές καθώς

“ελάχιστα είναι γνωστά για τη φύση και τον χαρακτήρα αυτής της λατρείας πριν από τη συστηματοποίηση της Μισνά τον 2^ο αι.⁵⁰⁹”.

Τέλος, η αναφορά του Ιωάννη για την απόσταση της Βηθανίας απο την Ιερουσαλήμ αποδείχθηκε ακριβής. Η ύπαρξη όμως, τόσο του τάφου του Λαζάρου, όσο και της οικίας του σήμερα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, φαίνεται πως ανάγεται στην ευσέβεια και στον πόθο των ανθρώπων να βρουν όλους τους χώρους στους οποίους βρέθηκε ο Ιησούς παρά στην πραγματικότητα.

⁵⁰⁹ Μ. Γκουτζιούδη, “Η Λατρευτική Δραστηριότητα των Χριστιανικών Κοινοτήτων απο την Εποχή της Καινής Διαθήκης μέχρι το Διάταγμα των Μεδιολάνων”, στο *Αρχαίος Κόσμος και Καινή Διαθήκη. Ελληνισμός και Χριστιανισμός σε Διάλογο*, επιμ. Χ. Ατματζίδης, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010), 56.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία, στην οποία βασιζόμαστε σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στα αρχαιολογικά ευρήματα, είδαμε πως πλέον μπορούμε να απαγκιστρωθούμε από την τυραννία των συνοπτικών⁵¹⁰ ευαγγελίων και να συμπεριλάβουμε στην έρευνα για τον ιστορικό Ιησού και τον Ιωάννη. Καθώς, διαθέτει μοναδικές πληροφορίες, οι οποίες όπως φάνηκε δεν αποτελούν προϊόν μυθοπλασίας, ούτε κατασκευάστηκαν από τον συγγραφέα του τετάρτου ευαγγελίου για να χρησιμοποιήσουν τους θεολογικούς σκοπούς του. Εντούτοις, οφείλουμε να καταθέσουμε πως πράγματι το τέταρτο ευαγγέλιο διακατέχεται από μια υψηλή χριστολογία⁵¹¹, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως χάριν της θεολογίας θυσιάζει την ιστορία. Απλώς ο συγγραφέας του τετάρτου ευαγγελίου, όπως πολύ όμορφα καταθέτει ο Χ. Ατματζίδης:

“επιμένει στον τονισμό της ιστορικότητας του Ιησού. Για τον Ιωάννη δεν υπάρχει χριστιανισμός, αν δεν υπάρχει ιστορικός Ιησούς. Αυτός είναι ο λόγος που στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο παρατίθενται επανειλημμένα ιστορικά και γεωγραφικά στοιχεία.^{512”}

Τυγχάνει όμως κατά ένα παράξενο τρόπο οι ιστορικές πληροφορίες που μας αναφέρει να μπορούν είτε να συνδεθούν με χωρία και γεγονότα της Παλαιάς Διαθήκης είτε να λάβουν κάποιο βαθύτερο συμβολικό νόημα. Συγκεκριμένα η κολυμβήθρα της Βηθεσδά με τις πέντε στοές αποτελεί πραγματικό γεγονός που μπορεί κάποιος να πει ότι συμβολίζει και την Πεντάτευχο. Η κολυμβήθρα του Σιλwάμ πάλι, είναι πραγματική τοποθεσία, η οποία σημαίνει ο απεσταλμένος.

Ακόμη, είδαμε πως ο τέταρτος ευαγγελιστής γνωρίζει πολύ καλά την Ιερουσαλήμ, περιγράφει με λεπτομέρειες το πραιτώριο που είχε το λιθόστρωτο με το

⁵¹⁰ C. H. Hedrick, “Tyranny of the Synoptic Gospels”, *Semeia* 44 (1988): 1-8.

⁵¹¹ Βλ. E. Lohse, *Επίτομη Θεολογία Της Καινής Διαθήκης*, 4η έκδ. (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2002), 185-193.

⁵¹² Χ. Ατματζίδη, *Από την Βιβλική Έρευνα στην Πίστη της Εκκλησίας. Συνοπτική Θεολογία της Καινής Διαθήκης*, τόμ. Α', ΒΒ 48, (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010), 492.

Γαβαθά, δηλαδή το βήμα και τον τάφο του Ιησού κοντά σε κήπο. Αναφέρει συγκεκριμένες χιλιομετρικές αποστάσεις π.χ. η Βηθανία απέχει από τα Ιεροσόλυμα όσο ακριβώς γράφει. Γνωρίζει πολύ καλά τις τοποθεσίες που επισκέφθηκε ο Ιησούς και μας παρέχει πρόσθετα στοιχεία, όπως στην περίπτωση της Βηθσαϊδάς.

Ένα άλλο στοιχείο, ιδιαίτερα σημαντικό, αποτελεί η γνώση του για το ιουδαϊκό περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησε και έδρασε ο Χριστός. Είδαμε τις αναφορές του στις λίθινες υδρίες, όπως και στους καθαρούς που υποβάλλονταν οι Ιουδαίοι⁵¹³. Έτσι πράγματι οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν βρει πλήθος λίθινων υδριών και *mikvaoth*. Όπως και οι αναφορές του για τα ταφικά έθιμα, επιβεβαιώνονται τόσο από αρχαιολογικά ευρήματα όσο και από κειμενικά.

Από όλα τα παραπάνω οπότε, συνάγουμε το συμπέρασμα πως αφενός μπορούμε να εμπιστευθούμε τον Ιωάννη ως έγκυρη πηγή πληροφόρησης για τον ιστορικό Ιησού και συνακόλουθα μπορούμε να οδηγηθούμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα γι' αυτόν.

⁵¹³ Σύμφωνα με τον J. H. Charlesworth ο Ιωάννης είναι ο μόνος ευαγγελιστής που αναφέρεται στη χρήση των λίθινων υδριών και των *mikvaoth*, η οποία ήταν διαδεδομένη κατά την εποχή του Χριστού. Βλ. J. H. Charlesworth, "The Temple, Purity, and the Background to Jesus' Death", *RCatT* 33.2 (2008): 395-442.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πηγές

- Αγουρίδης, Σ. έκδ. *Τα απόκρυφα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης*. 2 τόμ. Αθήνα: Έννοια, 2004.
- Αγουρίδης, Σ. (επιμ.), *Χριστιανικός Γνωστικισμός, Τα κοπτικά κείμενα του Nag Hammadi στην Αίγυπτο*. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2004.
- Αγουρίδης, Σ. και Γρατσέας Γ.,(επιμ.). *Τα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας*. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2013.
- Aland, K. έκδ., *Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis edidit*. 15η έκδ. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1996.
- Αστράμψυχος, *Χρησιμοί*, έκδ. G.M. Browne, *Sortes Astrampsychi*, τόμ. 1. Leipzig: Teubner, 1983.
- Elliott, J. K. έκδ., *The Apocryphal New Testament, A collection of Apocryphal Christian Literature*. New York: Oxford University Press. 2005.
- Ευαγγέλιο Πέτρου*, έκδ.. M.G. Mara, ios Project\Musaios. Sources chretri. Cod: 1,186: Apocryph., Evangel.
- Ευσέβιος Καισαρείας, *Ονομαστικόν*, έκδ. E. Klostermann, Eusebius Werke, Band 3.1: *Das Onomastikon. Die griechischen christlichen Schriftsteller 11.1*. Leipzig: Hinrichs, 1904.
- Ευτύχιος Κωνσταντινουπόλεως, *Περί Ευχαριστίας*. PG 86.2 2392A-2401C.
- Ιερώνυμος, *Επιτάφιος στη Πάολα*. έκδ. A. Cain *Jerome's Epitaph on Paula: A Commentary on the Epitaphium Sanctae Paulae with an Introduction, Text, and Translation*. Oxford Early Christian Texts. Oxford: Oxford University Press, 2013
- Ιώσηπος, Φλάβιος *Ιουδαϊκή αρχαιολογία*, έκδ. B. Niese, *Flavii Iosephi opera*. Berlin: Weidmann, 1955.
- *Βίος*, έκδ. B. Niese. *Flavii Iosephi opera*. τόμ. 4. Berlin: Weidmann, 1955.
- *Ιουδαϊκός Πόλεμος*, έκδ. B. Niese. *De bello Judaico libri vii. Flavii Iosephi opera*. τόμ. 6. Berlin: Weidmann, 1955.

- Καινή Διαθήκη, έκδ. K. Aland-J. Karavidopoulos-C. M. Martini-B. M. Metzger, *Novum Testamentum*, 27η έκδ. Stuttgart, 1998.
- Καραβιδόπουλος, Ι. έκδ. *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα*. Τόμ. Α' Απόκρυφα Ευαγγέλια. ΒΒ 13. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2001.
- Κλήμης Αλεξανδρέας, *Αποσπάσματα*, έκδ. O. St In Clementem Alexandrinum, Alexandrinus. τομ. 3. 2η εκδ. Die griechischen christlichen Schriftsteller 17. Berlin: Akademie-Verlag, 1970.
- Κύριλλος, Αλεξανδρείας *Υπόμνημα στον Ιωάννη*. έκδ. P.E. Pusey. *Sancti patris nostri Cyrilli archiepiscopi Alexandrini in D. Joannis evangelium*. 3 τόμοι. Oxford: Clarendon Press, 1965
- Κυρίλλος, Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις*. έκδ. W.C. Reischl και J. Rupp. *Cyrilli Hierosolymorum archiepiscopi opera quae supersunt omnia*. 2 τόμ. Munich: Lentner, 1967.
- Martinez, F. G. *The Dead Sea Scrolls Translated The Qumran Texts in English*. Michigan: Brill, 1996.
- Μισνά, έκδ. J. Neusner, *The Mishnah: A New Translation*. New Heaven: Yale University Press, 1988.
- Νικόδημος Αρχιμ., επιμ. *Αιθερίας Οδοιπορικών εις το Σινά και τους Αγίους Τόπους*. Αθήνα: Τήνος, 2007.
- Παλαιά Διαθήκη, έκδ. A. Rahlfs. *Septuaginta*. Stuttgart, 1965.
- Παυσανίας, *Ελλάδος περιήγησις*. έκδ. F. Spiro. *Pausaniae Graeciae descriptio*. Leipzig: Teubner, 1903.
- Πλίνιος, ο προσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*. έκδ. Bostock. London: Taylor and Francis, 1855.
- Πτολεμαίος, Κλαύδιος *Γεωγραφία*. έκδ. C.F.A. Nobbe. *Geographia (βιβλ. 4-8), Claudii Ptolemaei geographia*. Τόμ. 1-2. Leipzig: Hildesheim: Olms, 1966.
- Σιβυλλικοί Χρησμοί, έκδ.. J. Geffcken. *Die Oracula Sibyllina*. GSC 8. Leipzig: Hinrichs, 1902.
- Tacitus Cornelius, *Annales*, έκδ. C. D. Fisher, *Cornelii Taciti Annalium. Ab Excessu Divi Augusti Libri*, 1906.
- Ταλμούδ (Βαβυλωνιακό) έκδ. I. Epstein. *Hebrew-English Edition of the Babylonian Talmud*. Μτφ. M. Simon. London: Soncino Press, 1963.

- Φίλων, ο Αλεξανδρεύς, *Περί αρετών και πρεσβείας προς Γάϊον*. έκδ. L. Cohn και S. Reiter. *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, τόμ. 6. Berlin: De Gruyter, 1962.
-
- Εις Φλάκκον*. έκδ. L. Cohn και S. Reiter. *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*. Τόμ. 6. Berlin: De Gruyter, 1962.
- Ωριγένης, *Αποσπάσματα στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη*, έκδ. E. Preuschen, *Origenes Werke*, τόμ. 4. Die griechischen christlichen Schriftsteller 10. Leipzig: Hinrichs, 1903.
-
- Υπόμνημα στο κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο*, έκδ. C. Blanc, *Orig in evangelium Joannis, Cod: 96,316: Exeget*.

B. Βοηθήματα

- Adler Y. και Amit, D. "The Observance of Ritual Purity after 70 c.e. A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries". Σελίδες 121-143 στο *"Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. Weiss, Z., Irshai, O., Magness J. και S. Schwartz έκδ. Winona Lake: Eisenbrauns, 2010.
- Αγουρίδης, Σ. *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2001.
-
- Το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο κεφ. 1-12*. ΕΚΔ 4. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2005.
-
- "Η ιστορία της έρευνας για τον ιστορικό Ιησού (Πορτραίτα του Ιησού)". Σελίδες 276-321 στο *Ερμηνευτική των ιερών κειμένων. Προβλήματα - Μέθοδοι Εργασίας στην Ερμηνεία των Γραφών*. 2η έκδ. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2000.
-
- "Η αναζήτηση του ιστορικού Ιησού απο τη νεότερη ευρωπαϊκή σκέψη". *ΔΒΜ* 5 (1986): 5-22.
-
- "Ο Ιησούς στα Συνοπτικά Ευαγγέλια". Σελίδες 9-45 στο *Δοκίμια στις Ρίζες του Χριστιανισμού*. Αθήνα: Έννοια, 2005.
- Albertz, R. *Ιστορία της Θρησκείας του Ισραήλ κατά τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης*. Μτφ. Π. Αντωνοπούλου. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2006.

- Alexandre, Y. "Kafr Kanna (A), Final Report 28.02.2013", *Hadashot Arkeologiyot Excavations and Surveys in Israel*, 125 (2013) στο http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2212&mag_id=120. (ανακτήθηκε 3/10/2016)
-
-
- "Kafr Kanna (Jebel Khuwweikha): Iron II, Late Hellenistic and Roman Remains", *Hadashot Arkeologiyot— Excavations and Surveys in Israel*, 125 (2013) στο <http://www.hadashot-esi.org.il/images//Kafr-Kanna-En-new4934.pdf> (ανακτήθηκε 3/10/2016)
- Amit, D., Seligman, J. και Zilberbod, I. "Stone Vessel Production Caves on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem". Σελίδες 320-343 στο *New Approaches to Old Stones Recent Studies of Ground Stone Artifacts*. Rowan Y. M. και Ebeling J. R. εκδ. London: Equinox, 2008.
- Anderson, P. N. "Prologue: Critical Views of John, Jesus, and History". Σελίδες 1-8 στο *Critical Appraisals of Critical Views*, τόμ. 1 του *John, Jesus, and History*, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Leiden: Brill, 2007.
-
-
- "Why This Study Is Needed, and Why It Is Needed Now". Σελίδες 15-73 στο *Critical Appraisals of Critical Views*, τόμ. 1 του *John, Jesus, and History*, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Leiden: Brill, 2007.
-
-
- "Gradations of Symbolization in the Johannine Passion Narrative: Control Measures for Theologizing Speculations Gone Awry". Σελίδες 157-193 στο *Imagery in the Gospel of John: Terms, Forms, Themes, and Theology of Johannine Figurative Language*. Frey J. και Kern G. εκδ. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
-
-
- The Fourth Gospel and the Quest for Jesus. Modern Foundations Reconsidered*. LNTS 321. London: T&T Clark, 2006.
-
-
- "Aspects of Historicity in the Gospel of John: Implications for Investigations of Jesus and Archaeology". Σελίδες 587-618 στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- Ανδριόπουλος, Π. *Το Πρόβλημα του "Ιστορικού Ιησού" εν τη συγχρόνω ερμηνευτική της Κ.Δ. υπό το φως της θεολογίας Κυρίλλου Αλεξανδρείας*. Αθήνα: 1975.
- Arav, R. "Bethsaida". *OEANE* 1:302-305.
-
-
- "Bethsaida". Σελίδες 145-166 στο *Jesus and Archaeology*. Έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.

- "The Archaeology of Bethsaida and the Historical Jesus Quest". Σελίδες 317-331 στο *The Archaeology of Difference. Gender, Ethnicity, Class and the "Other" in Antiquity. Studies in Honor of Eric M. Meyers*. Edwards D. R. και McCollough C. T. εκδ. Annual of ASOR 60/61. Boston: American Schools Of Oriental Research, 2007.
- "Bethsaida (Et-Tell)". *NEAEHL Supplementary* 5:1611-1616.
- "Bethsaida—A Response to Steven Notley." *NEA* 74.2 (2011): 92-100.
- Ariel, D. T. και Fontanille, J.-P. *The Coins of Herod: A Modern Analysis and Die Classification. Ancient Judaism and Early Christianity* 79. Leiden: Brill, 2012.
- Ασλαν, Ρ. *Ο Ζηλωτής. Ο Βίος του Ιησού του Ναζωραίου*. Μτφ. Α. Παπασταύρου. Αθήνα Πατάκη, 2015.
- Ατματζίδης, Χ. "The Historical Jesus: State of Research and Methodological Questions from an Orthodox Perspective". Σελίδες 313-341 στο *Καινοδιαθηκικά. Critical Approaches to the Bible II*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014.
- "Ο Καθηγητής Σάββας Αγουρίδης και η έρευνα για τον ιστορικό Ιησού". Σελίδες 169-195 στο *Καινοδιαθηκικά. Critical Approaches to the Bible II*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014.
- ""Ιησοῦς ... ἦν [γάρ] παραδόξων ἔργων ποιητής". Η εξορκιστική δραστηριότητα του Ιησού - Περιπτωσιολογία και νοηματοδότηση". Σελίδες 157-167 στο *Καινοδιαθηκικά. Critical Approaches to the Bible II*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2014.
- *Από την Βιβλική Έρευνα στην Πίστη της Εκκλησίας. Συνοπτική Θεολογία της Καινής Διαθήκης*. Τόμ. Α'. ΒΒ 48. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010.
- Attridge, H. W. "Genre Bending in the Fourth Gospel". *JBL*, 121.1 (2002): 3-21.
- Aviam M. και Syon D., "Jewish ossilegium in the Galilee". Σελίδες 151-187 στο *What Athens Has to Do with Jerusalem. Essays on Classical, Jewish and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*. L. V. Rutgers εκδ. Leuven: Peeters 2002.
- Aviam, M. "First century Jewish Galilee: an archaeological perspective". Σελίδες 7-27 στο *Religion and Society in Roman Palestine old questions, new approaches*. Edwards D. R. έκδ. New York: Routledge, 2004.

- “Reverence for Jerusalem and the Temple in Galilean Society”.
 Σελίδες 123-144 στο *Jesus and Temple. Textual and
 Archaeological Explorations*. J. H. Charlesworth έκδ.
 Minneapolis, Fortress Press, 2014.
- “The Decorated Stone from the Synagogue at Migdal. A
 Holistic Interpretation and a Glimpse into the Life of Galilean
 Jews at the Time of Jesus”. *NovT* 55 (2013): 205-220.
- Aviam, M., Green, W. S. “The Ancient Synagogue: Public Space in Judaism”. Σελίδες
 183-200 στο *Judaism from Moses to Mohammad: An Interpretation.
 Turning Points and Focal Points*. Neusner, J. Peck, A.J.A. Green
 W. S. έκδ. Leiden: Brill, 2005.
- Avni G. και Greenhut, Z. *The Akeldama Tombs, Three Burial Caves in the Kidron Valley,
 Jerusalem: Israel Antiquities Authority Reports*, 1996.
- Baasland, E. “Fourth Quest? What Did Jesus Really Want?”. Σελίδες 31-55
 στο *How to Study the Historical Jesus*, τόμ. 1 στο *Handbook for
 the Study of the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter.
 Leiden: Brill, 2011.
- Bahat, D. “Does the Holy Sepulchre Church Mark the Burial of Jesus?”.
 Σελίδες 15-26 στο *The Burial of Jesus*. Washington: Biblical
 Archaeology Society, 2007.
- Barkay, G. “The Garden Tomb: Was Jesus Buried Here?”. Σελίδες 27-36
 στο *The Burial of Jesus*. Washington: Biblical Archaeological
 Society, 2007.
- Barrett, A. A. *Livia First Lady of Imperial Rome*. New Haven: Yale University
 Press, 2002.
- Bauckham, R. *The Testimony of the Beloved Disciple: Narrative, History, and
 Theology in the Gospel of John*. Grand Rapids: Baker Academic,
 2007.
- “The Bethany Family in John 11–12: History or Fiction?”.
 Σελίδες 185-201 στο *Aspects Of Historicity In The Fourth Gospel*,
 τόμ. 2 του *John, Jesus, And History*, ECL 2. έκδ. Anderson P. N.,
 Just, F. και Thatcher T. Atlanta: Society of Biblical Literature,
 2009.
- Baumgarten, J. M. “Does tlh in the Temple Scroll Refer to Crucifixion?” *JBL* 91.4
 (1972): 472-481.
- Bayewitz, D. A. “Dating the Pottery from the Galilee Boat Excavation”, Σελίδα
 60 στο *The Galilee Jesus Knew*. έκδ. BAR. Washington: Biblical
 Archaeological Society, 2008.

- Berger, J. "The Search for Jesus' Special Profile". Σελίδες 57-90 στο *How to Study the Historical Jesus*, τόμ. 1 στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter. Leiden: Brill, 2011.
- Bernstein, M. J. *Reading and Re-Reading Scripture at Qumran*. 2 τόμ. STDJ 107. Leiden: Brill, 2013.
- Berrett L. C. και Ogden, D. K. *Discovering the world of the Bible*. 3η έκδ.. Provo: Grandin Book Company, 1996.
- Berrin, S. L. *The Peshet Nahum Scroll from Qumran. An Exegetical Study of 4Q169*. Boston, Brill, 2004.
- Biran, A. "What is Biblical Archaeology?". Σελίδες 1-8 στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- Bloedhorn, H., Hüttenmeister, G. "The Synagogue". *CHJ* 3:267-297.
- Bobner, N. B. "Earth from Jerusalem in the Pisan Camposanto". Σελίδες 85-87 στο *Between Jerusalem and Europe: Essays in Honour of Bianca Kühnel*, εκδ. Bartal R. και Vonholt H. Boston: Brill, 2015.
- Bockmuehl, M. *The Remembered Peter: in Ancient Reception and Modern Debate*. WUNT I 262. Tübingen: Mohr-Siebeck, 2010.
- Bond, H. *The Historical Jesus. A Guide for the Perplexed*. London: T&T Clark International, 2012.
- Borg, M. J. "The Spirit-Filled Experience of Jesus". Σελίδες 302-314 στο *The Historical Jesus in Recent Research*. Έκδ. Dunn J. D. G. και McKnight S. Indiana: Eisenbrauns, 2005.
- Bowman, J. *The Fourth Gospel and the Jews: A Study in R. Akiba, Esther, and the Gospel of John*. Eugene: Pickwick Publications, 1975.
- Bowman, J. έκδ. *Samaritan Documents: Relating to their History, Religion, and Life*. Eugene: Pickwick Publications, 1977.
- Bowman, J. και Talmon, S. "Samaritan Decalogue Inscriptions". *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 33 (1950-1951): 211-236.
- Brant, J.-A. "The Geopolitics of Water and John 4:1-42". Σελίδες 245-257 στο *Glimpses of Jesus Through the Johannine Lens*, τόμ. 3 του *John, Jesus, and History*, ECL 18, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2016.
- John, PAIDEIA: Commentaries on the New Testament. Michigan: Baker Academic, 2011.
- Braund, D. C. "Philip". *ABD* 5:310-311.

- Brodie, N. "Congenial Bedfellows? The Academy and the Antiquities Trade". *Journal of Contemporary Criminal Justice* 27.4 (2011): 408-437.
- Brodie, T. L. *The Gospel According to John. A Literary and Theological Commentary*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Brown, R. *The Death of The Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentrary on the Passion Narratives in the Four Gospels*. 2 τόμ. ABRL. New York: Doubleday, 1994.
- *The Birth of The Messiah. A Commentary of the infancy narratives in the Gospels of Matthew and Luke*. ABRL. London: Doubleday, 1993.
- *The Gospel according to John*. 2 τόμ. AB. New York: Doubleday, 1966.
- "The Burial of Jesus (Mark 15:42-47)." *CBQ* 50.2 (1988): 233-45
- Brown, S. G. "Bethany beyond the Jordan: John 1:28 and the Longer Gospel of Mark". *RB* 110 (2003): 497-516.
- Bruce, F. F. *The Gospel of John: Introduction, Exposition, Notes*. Michigan: William B. Eerdmans 1983.
- *The 'Secret' Gospel of Mark*. London: The Athlone Press, 1974.
- Bryan.,S. M. "Power in the Pool: The Healing of the Man at Bethesda and Jesus violation of the Sabbath (JN. 5:1-18)". *TynBul* 54.2 (2003): 7-22.
- Bultmann, R. K. *Jesus*. Hamburg: Siebenstern, 1967.
- *Jesus Christ and Mythology*. New York: Scribner, 1958.
- Burge, G. M. "Siloam, Bethesda, and the Johannine Water Motif". Σελίδες 259-270 στο *Glimpses of Jesus through the Johannine Lens*, τόμ. 3 του *John, Jesus, and History*. εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: SBL Press, 2016.
- Burkett, W. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*. Μτφ. Ν. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993.
- Byrskog, S. "The Historicity of Jesus: How Do We Know That Jesus Existed?". Σελίδες 2183-2213 στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*. έκδ. T. Holmén και S. E. Porter. Leiden: Brill, 2011.
- Cain, A. *The Greek Historia Monachorum in Aegypto: Monastic Hagiography in the Late Fourth Century*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

- Campbell, E. F. *Shechem III. The Stratigraphy and Architecture of Shechem/Tell Balâtah*, τόμ. 1: *Text*. Boston: American Schools Of Oriental Research, 2002.
- Capper, J. "Essene Community Houses and Jesus Early Community". Σελίδες 472-502 στο *Jesus and Archaeology*. έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006
- Cargill, R. R. "On the Insignificance and the Abuse of the Copper Scroll", <http://www.bibleinterp.com/opeds/copper.shtml>, προσπελάστηκε 02/09/2016.
- Carmi, I. "How Old Is the Galilee Boat?". Σελίδα 61 στο *The Galilee Jesus Knew*. έκδ. BAR. Washington: Biblical Archaeological Society, 2008.
- Carson, D. A. *The Gospel according to John, The Pillar New Testament Commentary*. Grand Rabids: Eerdmans, 1990.
- Casey, M. *Jesus of Nazareth. An Independent Historian's Account of His Life and Teaching*. London: T&T Clark International, 2010.
- Chancey, M. A. *Greco-Roman Culture And The Galilee of Jesus*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- *The Myth of a Gentile Galilee*. SNTSMS 118. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Chancey, M. A. και Porter, A. "The Archaeology and Roman Palestine". *NEA* 64:4 (2001): 164-203.
- Chapman, D. W. *Ancient Jewish and Christian Perceptions of Crucifixion*. Tubingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Chareyron, N. *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Μετφ. Wilson W. D. New York: Columbia University Press, 2005.
- Charlesworth, J. έκδ. *John and Qumran*. London: Geoffrey Chapman, 1972.
- *Jesus and Archaeology*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- Charlesworth, J. H. "The Historical Jesus in the Fourth Gospel: A Paradigm Shift?". *JSHJ* 8 (2010): 3-46.
- "The Historical Jesus: How to Ask Questions and Remain Inquisitive". Σελίδες 91-127 στο *How to Study the Historical Jesus*, τόμ. 1 στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, έκδ. T. Holmén και S. E. Porter. Leiden: Brill, 2011.
- "The Dead Sea Scrolls and the Gospel according to John". Σελίδες 65-97 στο *Exploring The Gospel of John. In Honor of D. Moody Smith*. Culpepper R. A. και Black C. C. έκδ. Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996.

- "The Temple, Purity, and the Background to Jesus' Death".
RCatT 33.2 (2008): 395-442.
- Charlton, W. H. "Building a Model for the Kinneret Boat". *The INA Quarterly* 19.3 (1992): 3-7.
- Chilton, B. "Caiaphas", *ABD*, 1:803-806.
- "Historical Jesus". *DBCI* 159-162,
 Chilton B. και J. Neusner, έκδ. *The Brother of Jesus. James the Just and His Mission*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2001.
- Χρήστου, Π. *Ελληνική Πατρολογία, τόμ Ε'. Πρωτοβυζαντινή περίοδος Στ'-Θ αιώνες*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2006.
- Clapp, R.G. "A Study of the Place-names Gergesa and Bethabara", *JBL* 26 (1907): 62-83
- Cline, E.H. *Biblical Archaeology. A very short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Cohick, L. H. "The Trial of Jesus", *DJG* 972-979.
- Collins B. J., Buller B. και Kutsko, J. F. έκδ. *The SBL Handbook of Style for Biblical Studies and Related Disciplines*. 2η έκδ. Atlanta: SBL Press, 2014.
- Collins, A.Y. *Mark. A Commentary*. Hermeineia. Minneapolis: Fortress Press, 2007.
- Corbo, V. C. "Capernaum". *ABD* 1:866-869.
- Corbo, V. C. *Il Santo Sepolcro Di Gerusalemme: Aspetti Archeologici Dalle Origini Al Periodo Crociato*. Jerusalem. Franciscan Printing Press, 1982.
- Crossan, J. D. "Context and Text in Historical Jesus Methodology". Σελίδες 159-181 στο *How to Study the Historical Jesus*, τόμ. 1 του *Handbook for the Study of the Historical Jesus*. Έκδ. Holmén T. και Porter S. E. Leiden: Brill, 2011.
- Crossan, J. D. και Reed, J. L. *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*. New York: HarperSanFrancisco, 2001.
- Crossan, J.D. *Jesus: A Revolutionary Biography*. New York: Harper Collins, 2009.
- *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*. New York: Harper Collins, 1993.
- Crossley, J. G. *The New Testament and Jewish Law: A Guide for the Perplexed*. London: T&T Clark International, 2010.
- Crown, A.D. "samaritan judaism". *EJud* IV:2376.

- Crutcher, R. G. *That He Might Be Revealed: Water Imagery and the Identity of Jesus in the Gospel of John*. Eugene: Oregon, Pickwick Publications, 2015.
- Culpepper, R. A. "Contours of the Historical Jesus". Σελίδες 67-85 στο *The Quest for the Real Jesus. Radboud Prestige Lectures by Prof. Dr. Michael Wolter*. Έκδ. J. van der Watt. BibInt 120. Leiden: Brill, 2013.
- Culy, M. M., Parsons, M. C. και Stigall, J. J. *Luke. A Handbook on the Greek Text*. Texas: Baylor University Press, 2010.
- D.M. Smith, *The Fourth Gospel in Four Dimensions*. Columbia: University of South Carolina Press, 2008.
- Dawes, G. W. "Why Historicity Still Matters Raymond Brown and the Infancy Narratives". *Pacifica* 19 (2006): 156–176.
- Desilva, D.A. *An Introduction to the New Testament: contexts, methods and ministry*. Usa, InterVarsity Press, 2004.
- Δεσπότης, Σ. Κριτική στο *The Life and Times of Jesus of Nazareth* του R. Aslan. *ΔΒΜ* 30 (2012): 105-107.
- Διαμαντόπουλος, Λ. *Ιησούς ο Χριστός: ως ιστορική προσωπικότητα*. Αθήνα: Σωτήρ, 1978.
- Dietrich, W. *Η πρώτη περίοδος της Βασιλείας στον βιβλικό Ισραήλ - 10ος αι. π.Χ. Μτφ. Ι. Μούρτζιου*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2004.
- Dodd, C. H. *Historical Tradition in the Fourth Gospel*. Cambridge: University Press, 1963.
- Ντολντό, Φ. *Τα ευαγγέλια και η πίστη. Ο κίνδυνος μιας ψυχαναλυτικής ματιάς*. Μτφ. Κούκη Ε. Αθήνα: Εστία, 2013.
- Donne, A. Le *Historical Jesus. What can we Know and How Can We Know It?*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2011.
- Doudna, G. "Who is the Lion of Wrath of Peshar Nahum? A Brief Analysis". Σελίδες 87-105 στο *Historie og konstruktion: Festskrift til Niels Peter Lemche i anledning af 60 aars foedselsdagen den 6 September 2005*. Mueller M. και Thompson T.L. έκδ. Copenhagen: Museum Tusulanums Forlag, 2005.
- Dunn, J. D. G. "John and the Historical Jesus: A Response". Σελίδες 493-505 στο *Glimpses of Jesus Through the Johannine Lens*, τόμ. 3 του *John, Jesus, and History*, ECL 18, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2016.

- "Did Jesus Attend the Synagogue?". Σελίδες 206-222 στο *Jesus and Archaeology*. Έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- *Christianity in the Making*. 3 τόμ. Grand Rabids: Eerdmans, 2003-2016.
- Dvorjetski, E. "The Medical History of Rabbi Judah the Patriarch: A Linguistic Analysis." *HS* 43.1 (2002): 39-55.
- Edward, D. R. *Khirbet Qana Excavations, Excavation Report, June 15-July 25, 2006*, στο <http://archaeology.pugetsound.edu/sources/reportsQana/2006%20Qana%20Excavation%20Report.pdf> (ανακτήθηκε 2/10/2016)
- Ευστρατιάδης, Σ. *Λεξικόν της Καινής Διαθήκης*. Αλεξάνδρεια, 1910.
- Ehrmam, B. D. *Jesus, apocalyptic prophet of the new millennium*. New York: Oxford university press, 1999.
- Elam, J. C. *ASOR Newsletter*, 58.1 (2008): 7-8.
- Eliav, Y. Z. "Bathhouses as Places of Social and Cultural Interaction". Σελίδες 605-621 στο *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Ancient Palaistine*. C. Hezser Έκδ. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Elitzur, Y. "The Siloam Pool - 'Solomon's Pool' - was a Swimming Pool". *PEQ* 140 (2008): 17-25.
- Epp, E. J. "Textual Criticism in the Exegesis of the New Testament, with an Excursus on Canon". Σελίδες 45-99 στο *Handbook to Exegesis of the New Testament*, έκδ. S. Porter. Boston: Brill, 2002.
- Ermatinger, J. W. *Daily Life in The New Testament*. Connecticut: Greenwood Press, 2008.
- Eshel E. και Edwards, D. R. "Language and Writing in Early Roman Galilee Social location of a potter's abecedary from Khirbet Qana". Σελίδες 49-55 στο. *Religion and Society in Roman Palestine old questions, new approaches*. Edwards D. R. έκδ. New York: Routledge, 2004.
- Evans, C. *Jesus and his World: The archaeological evidence*. London: Westminster John Knox Press, 2012.
- "Hanging and Crucifixion in Second Temple Israel: Deuteronomy 21:22-23 in the Light of Archaeology and the Dead Sea Scrolls". Σελίδες 481-501 στο *Qumran und die Archäologie*. F. Claussen εκδ. WUNT 278. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011.
- "Jewish Burial Traditions and the Resurrection of Jesus". *JSHJ* 3.2 (2005): 233-248

- -----

Eve, E. *Jesus and the Ossuaries*. Texas: Baylor University Press, 2003.

“Excavating Caiaphas, Pilate and Simeon of Cyrene”. Σελίδες 323-340 στο *Jesus and Archaeology*, έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.

The Bible Knowledge Background Commentary: John’s Gospel, Hebrews-Revelation. Colorado: Victor Cook Communications Ministries, 2005.
Eve, E. “Signs and *Syncretisms* in John and the Wisdom of Solomon”. Σελίδες 24-36 στο *The New Testament and the Church: Essays in Honour of John Muddiman*. Barton J. και Groves P. εκδ. London: Bloomsbury, 2016.
Φάρραο, Φ. *Ο Βίος του Χριστού*. Μτφ. Α. Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Δόμος, 2002.
Faulhaber, J. “Pilate’S Unjust Condemnation of Jesus in Matthew 27:11-26: How God Brings to Light His Standard of Justice in Governance and Leadership and Overturns Man’s Cultural Understanding of Justice”, *Journal of Biblical Perspectives in Leadership* 3.1 (2010): 61-80.
Finegan, J. *The Archeology of the New Testament: The Life of Jesus and the Beginning of the early Church*. New Jersey: Princeton University Press, 1992.
Finkelstein, L. “The origin of the Synagogue”. Σελίδες 3-13 στο *The Synagogue: Studies in origin, archaeology and architecture*. Επιμ. J. Gutmann. The Library of Biblical Studies. New York: Ktav Publishing House, 1975.
Fisher, T. G. “A Zooarchaeological Analysis of Change in Animal Utilization at Bathsaida from Iron Age II through the Early Roman Period”. Διδ. Διατμ. University of Tennessee, Knoxville, 2005.
Fitzmyer, J. A. *To Advance The Gospel. New Testament Studies*. 2η έκδ. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1998.
Flesher, P. “The Experts and the Ossuary: A Report on the Toronto Sessions about the James Ossuary”. Στο *The Bible and Interpretation*,
http://www.bibleinterp.com/articles/The_experts.shtml
(ανακτήθηκε 29/09/2016).
Flusser, D. *Jesus*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 2001.

“...To Bury Caiaphas, Not to Praise Him”. *Jerusalem Perspective* 4.4-5 (1991) 23-28.

- Fortna, R. *The Fourth Gospel and its Predecessor, From narrative source to present Gospel*. London: T&T Clark International, 1989.
- Fotopoulos, J. *Τα Θυσιαστήρια Δείπνα στη Ρωμαϊκή Κόρινθο*. Μτφ. Μ. Γκουτζιούδη. ΒΒ 37. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2006.
- Φούντας, Ι. *Γένεσις. Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης 1*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2004.
- *Ιησούς του Ναυή. Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης 6*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2008.
- Fredriksen, P. *From Jesus to Christ. The Origins of the New Testament Images of Jesus*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Freund, R. "The Two Bethsaidas". Σελίδες 47-61 στο *Bethsaida in Archaeology, History and Ancient Culture: A Festschrift in Honor of John T. Greene*. Ellens, J. H. έκδ. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- Freyne, S. "Galilee, Sea of", *ABD* 2:899-901.
- *Galilee from Alexander the Great to Hadrian 323 B.C.E. to 135 C.E. A Study of Second Temple Judaism*. Wilmington: Michael Glazier, 1980.
- Fruchtenbaum, A. G. *A Historical and Geographical Study Guide of Israel. With A Supplement On Jordan*. United States of America: Ariel Ministries, 2012.
- Frumkin, A., Shimron, A. και Rosenbaum, J. "Radiometric dating of the Siloam Tunnel, Jerusalem", *NATURE* 425 (2003): 169-171.
- Fulbright, D. "Akeldama repudiation of Turin Shroud omits evidence from the Judean Desert" Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Proceedings of the International Workshop on the Scientific approach to the Acheiropoietos Images, ENEA Frascati, Italy, 4-6 Μαΐου 2010.
- Funk R. W. κ.ά., *The Five Gospels: What Did Jesus Really Say? The Search for the Authentic Words of Jesus*. New York: Harper Collins, 1996.
- Γαλάνης, Ι. *Το Ιστορικό Πλαίσιο της Καινής Διαθήκης. Συνοπτική Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., 1991.
- Γαλίτης, Γ. *Ιστορία εποχής της Καινής Διαθήκης*. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2004.
- Gauder, P. *Αναζητώντας το Νόημα. Μια εισαγωγή στην ερμηνεία της Καινής Διαθήκης*. επιμ. Ατματζίδης, Χ. και Τσαλαμπούνη Α. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2011.
- Gerald, B. "The Origin and Date of the "Sortes Astrampsychi"". *Illinois Classical Studies* 1 (1976): 53-58.

- Gibson D. , McKinley M., *Ο Κώδικας του Ιησού*. Μτφ. Δεσπότης Σ. Αθήνα: Ουρανός, 2016.
- Gibson, S. *Οι τελευταίες Ημέρες του Ιησού, Με βάση τα Αρχαιολογικά ευρήματα*. Μτφ. Σ. Δεσπότης. Αθήνα: Ουρανός, 2010.
- Γκίκας, Ε. *Ο Χριστός Ιησούς, Μύθος ή Πραγματικότητα;* Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην, 2003.
- Γκουτζιούδης, Μ. "Η Λατρευτική Δραστηριότητα των Χριστιανικών Κοινοτήτων απο την Εποχή της Καινής Διαθήκης μέχρι το Διάταγμα των Μεδιολάνων". Σελίδες 53-73 στο *Αρχαίος Κόσμος και Καινή Διαθήκη. Ελληνισμός και Χριστιανισμός σε Διάλογο*. Επιμ. Χ. Ατματζίδης. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010.
- "Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο και οι Σχετικές Αρχαιολογικές Ανακαλύψεις". Σελίδες 107-125 στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*. Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012.
- "Η Παρουσία και ο Συμβολισμός του Νερού στη Καινή Διαθήκη. Κοινοί Τόποι με την Αρχαία Ελληνική Θρησκεία". Σελίδες 127-143 στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*. Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012.
- "Τι είναι η Βιβλική Αρχαιολογία". Σελίδες 11-31 στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*. Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2012.
- Gradel, I. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press 2002.
- Grasso, S. *Il vangelo di Giovanni. Commento esegetico e teologico*. Roma: Città Nuova Editrice, 2008.
- Green, D. "Sweet Spices in the Tomb: An Initial Study on the Use of Perfume in Jewish Burials". Σελίδες 145-175 στο *Commemorating the Dead Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*. εκδ. L. Brink κ.ά. New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Green, J. B. *The Gospel of Luke*. NIBCNT. Cambridge: William. B. Eerdmans Publishing Company, 1997. (epub έκδοση)
- Greenhut, Z. "Discovery of the Caiaphas Family Tomb", *Jerusalem Perspective* 4.4-5 (1991): 6-11
- Gutmann, J. "The origin of the Synagogue: The current state of Research". Σελίδες 72-76 στο *The Synagogue: Studies in origin, archaeology and architecture*. Επιμ. J. Gutmann. The Library of Biblical Studies. New York: Ktav Publishing House, 1975.

- Haas, N. Anthropological Observations on the Skeletal Remains from Giv'at ha-Mivtar, *IEJ* 20 (1970): 38-59
- Habermas, G. *The Historical Jesus: Ancient Evidence for the Life of Christ*. Joplin: College Press, 1996.
- Hachlili, R. *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period*. Supplements to the Journal for the study of Judaism 94. Leiden: Brill, 2005.
- *Ancient Synagogues. Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*. HdO 115. Leiden: Brill, 2014.
- Hall, J. F. "Antonia, tower". *ABD*, 1:274.
- Hamilton, V. P. *The Book of Genesis. Chapters 18-50*. NICOT. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995. epub έκδοση.
- Hansen, W. F., έκδ. *Anthology of Ancient Greek Popular Literature*. Indiana: Indiana university Press, 1998.
- Hanson, K. C. "The Galilean Fishing Economy and the Jesus Tradition". *BTB* 27 (1997): 99-111
- Harrington, D. J. "Bethany". *Historical Dictionary of Jesus, Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements* 102. Lanham: The Scarecrow Press, 2010. 28.
- Hazan, N., Stein, M. και Marco, S. "Lake Kinneret levels and active faulting in the Tiberias area". *Isr. J. Earth Sci.* 53 (2004): 199-205.
- Hedrick, C. H. "Tyranny of the Synoptic Gospels". *Semeia* 44 (1988): 1-8.
- Hilman, H. H. *The History of Christianity from the Birth of Christ to the Abolition of Paganism in the Roman Empire*. New York: Harper and Brothers, 1842.
- Hirschfeld, Y. "Tiberias". *OEANE* 5:203-206.
- "Ein Gedi: A Large Jewish Village". *Qad* 128 (2005): 62-87.
- Hjelm, I. *The Samaritans and Early Judaism. A Literary Analysis*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000.
- "Samaritans. History and Tradition in Relationship to Jews, Christians and Muslims: Problems in Writing a Monograph". Σελίδες 173-185 στο *Samaria, Samaritans, Samaritans Studies on Bible, History and Linguistics*. József Zsengellér έκδ. Berlin: De Gruyter, 2011.
- Hofius, O. "Το ερώτημα περί του Ιστορικού Ιησού ως θεολογικό πρόβλημα". *ΔΒΜ* 30 (2012): 60-85.

- Holmen, J. και Geisler N. (έκδ.), *The Popular Handbook of Archaeology and the Bible: Discoveries That Confirm the Reliability of Scripture*. Eugene: Harvest House Publishers, 2013.
- Horn, C. και Hunter, E. C. D. "Christianity in the Late Antique Near East". Σελίδες 1095-1112 στο *A Companion to The Archaeology of the Ancient Near East*, έκδ. D.T. Potts, 2. τόμ. Oxford: Blackwell Publishing, 2012.
- Hornblower S. έκδ., "Measures", *OCD* 917.
- Horsley, R. A. *Jesus and the Politics of Roman Palestine*. Columbia: University of South Carolina, 2014.
- Horst, P. W. van der *Jews and Christians in Their Greco-Roman Context*. Tubingen: Mohr Siebeck 2006.
- *Saxa judaica loquuntur, Lessons from Early Jewish Inscriptions Radboud Prestige Lectures 2014*. Leuden: Brill, 2014.
- "Was the synagogue a place of sabbath worship before 70 CE?". Σελίδες 16-37 στο *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*. Fine S. έκδ. London: Routledge, 1999.
- Humphreys, C. J. *Η ημέρα που Σταυρώθηκε ο Ιησούς. Ανασυνθέτοντας τις τελευταίες ημέρες του Πάθους*. Μτφ. Α. Κλήμη, επιμ. Γκουτζιούδης Μ. Θεσσαλονίκη: Μέθεξις, 2016.
- Hutton, J. M. "Bethany beyond the Jordan" in *Text, Tradition, and Historical Geography*, *Biblica* 89.3 (2008): 305-328
- Jenks, G. C. *The Coins from Bethsaida*. Brisbane: St Francis Theological College, 2015.
- "A Roman coin from Bethsaida (Et-tell)." στο *A Life in Parables and Poetry: Pedagogue, Poet, Scholar. Essays in honor of Mishael Maswari Caspi*, έκδ. J. T. Greene, (Berlin: Klaus Schwarz, 2014), 121-32
- Jeremias, J. *Ο Ιησούς και το Ευαγγέλιό του*. Μτφ. Σ. Αγουρίδη. BAM 8,. Αθήνα: Κέντρο Βιβλικών Μελετών "Άρτος Ζωής", 1984.
- Johnson, B. "Crucifragium: An Intersection of History, Archaeology and Theology in the Gospel of John". Σελίδες 86-100 στο *My Father's World: Celebrating the Life of Reuben G. Bullard*. Wineland J. D., Ziese M., Estep J. R., έκδ. Eugene: Wipf and Stock, 2011.
- Jónsson, S. L. "James The Just, Brother of Jesus and Champion of Early Christian Faiths. Portraits of James in Early Christian Sources in Light of Claims to His Authority and Masculinity". MA Thesis, University of Iceland Faculty Of Theology And Religious Studies, 2013.

- Judge, P. J. "The Royal Official and the Historical Jesus". Σελίδες 83-92 στο *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*. ECL 2. Έκδ. Anderson P. N., Just, F. και Thatcher T. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Καϊμάκης, Δ. *Τα Χειρόγραφα του Κουμράν και η Θεολογία τους*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004).
- "Οι γιορτές του Ισραήλ". Σελίδες 65-81 στο *Το Χριστιανικό Εορτολόγιο Πρακτικά Η Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*. Κ. Χολέβας έκδ. Αθήνα: Κλάδος εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2007.
- Καρακόλης, Χ. *Η Θεολογική σημασία των Θαυμάτων στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 1997.
- Καραβιδόπουλος, Ι. *Εισαγωγή στη Καινή Διαθήκη*. ΒΒ 1. Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναρά, 2001.
- *Το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιον*. ΕΚΔ 2. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 1988.
- "Η "Τρίτη" Αναζήτηση του Ιστορικού Ιησού". Σελίδες 240-259 στο *Βιβλικές Μελέτες Γ'*. ΒΒ 28. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2004.
- Kartveit, M. *The Origin of the Samaritans*, VTSup 128, (Leiden: Brill, 2009
- Käsemann, E. "Das Problem Des Historischen Jesus." *ZThK* 51.2 (1954): 125-53.
- Kasher, A. "Synagogues as 'Houses of Prayer' and 'Holy Places' in the Jewish Communities of Hellenistic and Roman Egypt". Σελίδες 205-220 στο *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery*. D. Urman και P. V. M. Flesher έκδ. Leiden: Brill, 1998.
- Keener, C. S. *The Gospel of John. A Commentary*. Grand Rapids: Baker Academic, 2003.
- *The IVP Bible Background Commentary. New Testament*. 2η Έκδ. Illinois: IVP Academic, 2004.
- Khoury, R. "Where John Baptized Bethany: beyond the Jordan". Σελίδες 3-12 στο *Exploring Jordan the other Biblical Land*. έκδ BAR. Washington: Biblical Archaeology Society, 2008.
- Kindler, A. "The Coins of the Tetrarch Philip and Bethsaida". Σελίδες 245-249 στο *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*. Τόμ. 2. Έκδ. Arav R. και Freund R. A. Kirksville: Truman State University Press, 1999.
- Kloppenborg, J. S. "Dating Theodotos (CIJ II 1404)". *JJS* 51.2 (2000): 243-280.

-
- “The Theodotos Synagogue Inscription and the Problem of First - Century Synagogue Buildings”. Σελίδες 236-282 στο *Jesus and Archaeology*. Έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- Knoppers, G. N. *Jews and Samaritans The Origins and History of their Early Relations*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Kofsky, A. “Peter The Iberian Pilgrimage, Monasticism and Ecclesiastical Politics in Byzantine Palestine”, *LA* 47 (1997): 209-222.
- Κωνσταντίνου, Μ. “Σχέσεις Βιβλικής Αρχαιολογίας και Βιβλικής Ερμηνευτικής”. Σελίδες 213-218 στο *Χριστός και Ιστορία, Επιστημονικό Συνέδριο προς τιμή του Καθηγητή Σάββα Αγουρίδη*. ΕΚΟ 6. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993
- Köstenberger, A. J. *John*, BECNT. Grand Rapids: Baker Academic, 2004.
- Kraemer R. S. (εκδ.), *Women’s Religions in the Greco-Roman World A Sourcebook*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Κραλίδης, Α. Φ. *Οι Σαδδουκαίοι. Ιστορική και Θεολογική Μελέτη*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007), 99.
- Kuhn, H.-W. “Did Jesus stay at Bethsaida? Arguments from Ancient Texts and Archaeology for Bethsaida and Et-Tell”. Σελίδες 2988-2994 στο *Handbook for the Study of the Historical Jesus*. Holmén T. και Porter S. E. έκδ. Leiden: Brill, 2011.
-
- Betsaida/Bethsaida – Julias (et-Tell). Die ersten 25 Jahre der Ausgrabung (1987–2011)/The First Twenty-Five Years of Excavation (1987–2011) with Postscripts until 2013*. NTOA.SA 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Larsen, K. B. *Recognizing the Stranger: Recognition Scenes in the Gospel of John*. BIS 93. Leiden: Brill, 2008.
- Lasor, W. S. “Kidron”, ISBE 4:14.
- Laughlin, J. C. H. *Archaeology and the Bible*. London: Routledge, 2000.
-
- Fifty Major Cities of the Bible*. London: Routledge, 2006.
- Lawson, Y. K. *A Political History of the Arameans: From Their Origins to the End of Their Politics*. Atlanta, SBL Press, 2016.
- Λέκκος, Ε. εκδ., *Θησαυρός Βιβλικών Εικόνων*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 1992.
- Lemaire, M.A. “Burial Box of James the Brother of Jesus-Earliest Archaeological Evidence of Jesus found in Jerusalem”. *BAR* 26 (2002): 24-33.
- Lesches, R. S. Z. *Understanding mikvah: an overview of mikveh construction*. Canada: Montreal, 2001.

- Levine, A.-J και Brettler, M. Z. *The Jewish Annotated New Testament*. Oxford: University Press, εκδ. 2011.
- Levine, A.-J. *The Misunderstood Jew. The Church and The Scandal of The Jewish Jesus*. New York: HarperCollins, 2006.
- Levine, L. I. "The Synagogue". Σελίδες 521-543 στο *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*. Έκδ. C. Hezser. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- "The Nature and Origin of the Palestinian Synagogue Reconsidered". *JBL* 115.3 (1996): 425-448.
- *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- *Jerusalem: Portrait of the City in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.)*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002.
- Lewis, S. J. "Some notes on crucifixion" *Organ*, 8 (1995): 10-11.
- Leyerle, Blake "Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives", *Journal of the American Academy of Religion*, 64.1 (1996): 119-143,
- Liddell H. G. και Scott, R. *Μέγα Λεξικόν Της Ελληνικής Γλώσσης*. Μπφ. Π. Μόσχου,. 5 τόμ. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1997.
- Loffreda, S. "Capernaum". *OEANE* 1:417-419.
- Lohse, E. *Επίτομη Θεολογία Της Καινής Διαθήκης*. 4η έκδ. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2002.
- Lykke, M. A. "Reign and Religion in Palestine. The Political Instrumentalization of Sacred Iconography in the Hellenistic-Roman Period on the Basis of the Numismatic Evidence". Διδ. Διατρ., Universität Wien, 2012.
- Magen, Y. "The Dating of the First Phase of the Samaritan Temple on Mount Gerizim in Light of the Archaeological Evidence". Σελίδες 157-212 στο *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.* Lipschits, O., Knoppers, G. N. και Albertz R. εκδ. Indiana: Eisenbrauns 2007.
- Magness, J. "What Did Jesus' Tomb Look Like?". Σελίδες 1-8 στο *The Burial of Jesus*. Washington: Biblical Archaeology Society, 2007.
- *The Archaeology of the Holy Land, from the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*. New York: Cambridge university Press, 2012.
- "Ossuaries and the Burials of Jesus and James". *JBL* 124.1 (2005): 121-154

- -----

- The Burials of Jesus and James, *JBL* 124.1 (2005): 121-154.
- Stone and Dung, Oil and Spit Jewish Daily Life in the Time of Jesus*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2011.
- “The Question of the Synagogue: The Problem of Typology”. Σελίδες 1-40 στο *Judaism in Late Antiquity*, μέρος 3, *Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism* τόμ. 3 του *The Special Problem of the Synagogue*. Έκδ. J. Neusner. Leiden: Brill, 2001.
- Μαγκριώτης, Δ. *Ο Χριστός και η σύγχρονος σκέψις*. Αθήναι, 1948.
- Malina, B. *The social World of Jesus and the Gospels*. London: Routledge, 1996.
- Mare, W. H. *The Archaeology of the Jerusalem Area*. Eugene: Wipf&Stock Publishers, 1987.
- Marshall, I.H. *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC, (Grand Rapids: The Paternoster, 1978), 554.
- Marshall, M. *The Portrayals of the Pharisees in the Gospels and Acts*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2015.
- Masterman, E. W. G. “Cana of Galilee”, *The Biblical World*, 36.2 (1910): 79-92.
- Matassa, L. “Unravelling the Myth of the Synagogue on Delos”. *BAIAS* 25 (2007), 81-115.
- -----
- “Delos”, *EncJud* 5:544-545
- Matheson C.D., Vernon K.K. “Molecular Exploration of the First-Century Tomb of the Shroud in Akeldama”. *Plos One* 5.4 (2010). Doi:10.1371/annotation/32ada7b9-3772-4c08-9135-b5c0933f0b5e.
- Mattila, S. L. “Revisiting Jesus’ Capernaum: A Village of only Subsistence-Level Fishers and Farmers?”. Σελίδες 75-138 στο *The Galilean Economy In The Time Of Jesus*. ECL 11. Fiensy, D. A., Hawkins, R. K. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mazar, A. “The excavations at Tel Beth Shean during the Years 1989-1994”, στο N. A. Silberman - D. Small εκδ. *The Archaeology of Israel. Constructing the Past, Interpreting the Present*, JSOTSup 237, (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997), 144-164.
- McCane, B. R. “Where no one Had Yet Been Laid”: The Shame of Jesus’ Burial”. Σελίδες 431-451 στο *Authenticating The Activities of Jesus*. Chilton B. και Evans C. A. έκδ. Leiden: Brill, 1999.

- McCollough, C. T. "City and Village in Lower Galilee: The Import of the Archeological Excavations at Sepphoris and Khirbet Qana (Cana) for Framing the Economic Context of Jesus". Σελίδες 49-73 στο *The Galilean Economy in the Time of Jesus*. Fiensy D. A και Hawkins R. K εκδ. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- McCown, C.C. "Gospel Geography: Fiction, Fact and Truth". *JBL* 60.1 (1941): 1-25.
- McHugh, J. F. *John 1-4*. ICC. London: T&T Clark, 2009.
- McRay, J. *Arhaeology and the New Testament*. Michigan: Baker Book House, 1991.
- Meerson, M. "One God Supreme: A Case Study of Religious Tolerance And Survival". *JGRChJ* 7 (2010): 32-50.
- Meier, J. P. *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. ABRL, 5 τόμ. New York: Yale University Press, 1991-2016.
- -----
Un Ebreo Marginale. Ripensare Il Jesu Storico. τόμ. 1. *Le radici del problema e della persona*. Μτφ L. Santis. 3η έκδ. Brescia: editrice Queriniana, 2001.
- -----
Un Ebreo Marginale. Ripensare Il Jesu Storico. τόμ. 3. *Compagni e Antagonisti*. Μτφ L. Santis. Brescia: editrice Queriniana, 2003.
- Meyers E. M., Chancey, M. A *Alexander to Constantine. Archaeology of the Land of the Bible*. Τόμ. 3. AYBRL. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Meyers, E. "James Ossuary Yet Again", στο *The Bible and Interpretation* http://www.bibleinterp.com/articles/Ossuary_Again.shtml (ανακτήθηκε 29/09/2016)
- Meyers, E. M. "Secondary Burials in Palestine." *BA* 33.1 (1970): 2-29.
- Michaels, J. R. *John*. Understanding the Bible Commentary Series. Grand Rapids, Baker, 1989.
- Miller, C. H. "Capernaum". Σελίδες 168-169 στο *The HarperCollins Bible Dictionary*. έκδ. P. J. Achtemeier. New York: HarperCollins Publisher, 1996.
- Miller, S. "The Woman at the Well: John's Portrayal of The Samaritan Mission". Σελίδες 73-82 στο *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Mor M. και Reiterer F. V. (εκδ.), *Samaritans: Past and Present Current Studies*. Berlin: Walter de Gruyter, 2010.

- Μούρτζιος, Ι. "Προφήτες στη Δευτερονομιστική Παράδοση". Σελίδες 167-217 στο Προφητεία και Προφήτες στον βιβλικό Ισραήλ. *Critical Approaches to the Bible VI*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2015.
- "Η Μετ αιχμαλωσιακή ιουδαϊκή κοινότητα σε κρίση. Έσχατα και σωτηρία στον Τριτοσηαΐα". Σελίδες 377-440 στο Προφητεία και Προφήτες στον βιβλικό Ισραήλ. *Critical Approaches to the Bible VI*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2015.
- Murphy-O' Connor, J. *Keys to Jerusalem: Collected Essays*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- *The Holy Land*. Oxford: University Press, 2008.
- "Fishers of Fish, Fishers of Men,". *BR* 15.3 (1999): 22-27, 48-49.
- "Sites Associated with John the Baptist". *RB* 112.2 (2005): 253-266.
- "John the Baptist and Jesus: History and Hypotheses". *NTS* 36 (1990): 359-374.
- Na'aman, N. "BAAL-HAZOR", *DDD* 145
- Netzer, E. "Herod's Building Program". *ABD*, 3: 169-172.
- Nicol, T. "Bethany", *DCG* 1:193
- Nolland, J. *Luke 9:21-18:34*. WBC 25B. Texas: Word Books, 1993.
- Nosch, M.-L., Michel C. και Harlow M. εκδ. *Prehistoric, Ancient Near Eastern & Aegean Textiles and Dress*. Oxford: Oxbow Books, 2014.
- Notley, R. S. "Et-Tell Is Not Bethsaida". *NEA* 70.4 (2007): 220-230.
- "The Sea of Galilee: Development of an Early Christian Toponym". *JBL* 128.1 (2009): 183-188.
- Nun, M. "Has Bethsaida Finally Been Found?". *Jerusalem Perspective* 54 (1998):11-31.
- "Ports of Galilee: Modern drought reveals harbors from Jesus time". Σελίδες 14-26 στο *The Galilee Jesus Knew*. έκδ. BAR. Washington: Biblical Archaeological Society, 2008.
- Παπαδόπουλος, Σ. *Πατρολογία Α'*. Αθήνα, 2000.
- Παπαμιχαήλ, Γ. *Ο Ιησούς Χριστός ως ιστορικών πρόσωπων*. 2η έκδ. Αθήναις: Τύποις "Ερμού", 1923.
- Patrick, J. *Andrew of Bethsaida and the Johannine Circle. The Muratorian Tradition and the Gospel Text*. New York: Peter Lang, 2013.
- Πατρώνος, Γ. *Η Ιστορική Πορεία του Ιησού, Απο τη Φάτνη ως το Κενό Μνημείο*. 2η επανέκδοση. Αθήνα: Δόμος, 1997.

- Pattengale, J. A. "Aenon". *ABD*, 1:87.
- Paulien, J. "Nicodemus". *ABD*, 4:1105-1106.
- Peper, B. M. και DelCogliano, M. "The Pliny and Trajan Correspondence". Σελίδες 366-371 στο *The Historical Jesus in Context*. A.J. Levine, D. C. Allison, και J. D. Crossan Έκδ. New Jersey: Princeton University Press, 2006.
- Perkins, L. J. "Bethany", *ABD* 1:702-703.
- Perrin, N. *Rediscovering the Teaching of Jesus*. New York: Harper & Row, 1976.
- Petkänen, P. *Joshua*. ApOTC 6. Illinois: Intervarsity Press, 2010. epub έκδοση.
- Πετράκος, Β. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998)*. τόμ. Ι Τοπογραφία. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 181. Αθήναι: Αρχαιολογική Εταιρεία, 1999.
- Piccirilo, M. "The sanctuaries of the Baptism on the East Bank of the Jordan River". Σελίδες 433-443 στο *Jesus and Archaeology*, έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- Πηλίλης, Ι. *Ο Ελληνισμός και η Καινή Διαθήκη*. Αθήνα, 1991.
- Pitre, B. *Jesus and the Last Supper*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2015.
- Pixner, B. *Paths of The Messiah, and Sites of the Early Church from Galilee to Jerusalem. Jesus and Jewish Christianity in Light of Archaeological Discoveries*. Έκδ. Riesner, R. San Francisco: Ignatius Press, 2010.
- Powell, M. A. *Jesus as a Figure in History: How Modern Historians View the Man from Galilee*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1998.
- Preuß, H. D. *Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης*. Μτφ. Ι. Μούρτζιου. ΒΒ 49. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2011.
- Pringle, D. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*. Τόμ. 3 *The City of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Puica, I. M. "Old Inscriptions On 1st Century Tombs And New Testament Relations". *European Journal of Science and Theology* 3.2 (2007): 41-60.
- Quaresmio, F. *Historica Theologica et Moralis Terrae Sanctae Elucidatio*. Antwerp, 1623.
- Raban, A. "The Ship from Migdal Nunia". *Sefunim (Bulletin)* 7 (1988): 48-56.

- Ράτσινγκερ, Γ. *Ο Ιησούς απο τη Ναζαρέτ*. 3 τόμ. Μτφ. Δεσπότης Σ. Αθήνα Ψυχογιός, 2012.
- Ray, K. *St. John's Gospel: A Bible Study Guide and Commentary*. San Francisco: Ignatius Press, 2002.
- Reed, J. L. *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence*. Pennsylvania: Trinity Press International, 2002.
- "Archaeological Contributions to the Study of Jesus and the Gospels". Σελίδες 40-53 στο *The Historical Jesus in Context*. A.J. Levine, D. C. Allison, και J. D. Crossan Έκδ. New Jersey: Princeton University Press, 2006.
- Reich, R. "Ossuary inscriptions from the Caiaphas Tomb". *Jerusalem Perspective* 4.4-5, 1991 13-21, 17-20.
- "A Note On The Roman Mosaic At Magdala On The Sea Of Galilee". *LA* 41 (1991): 455-458.
- Richardson, P. "What Has Cana to Do with Capernaum?". *NTS* 48.3 (2002): 314-331.
- "Khirbet Qana (and others Villages) as a Context for Jesus". Σελίδες 120-144 στο *Jesus and Archaeology* έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.
- "Khirbet Qanas Necropolis and Ethnic Questions". Σελίδες 257-266 στο *The Archaeology of Diference. Gender, Ethnicity, Class and the "Other" in Antiquity. Studies in Honor of Eric M. Meyers*. Edwards D. R. και McCollough C. T. έκδ. Annual of ASOR 60/61. Boston: American Schools Of Oriental Research, 2007.
- Riesner, R. "Bethany beyond The Jordan (John 1:28) Topography, Theology and History in the Fourth Gospel". *TynBul* 38 (1987): 29-63.
- "Archeology And Geography", *DJG* 45-59.
- "Ephraim", *GBL* 1:321-322.
- "Archeology and Geografy". *DJG*, 53.
- Robinson, E. *A Dictionary of the Holy Bible. Illustrated with maps and engravings*. Boston: Crocker and Brewster, 1845.
- Robinson, J. A. T. *The Priority of John*. Oak Park: Meyer-Stone Books, 1987.
- Ρόμπς, Ν. *Η Καθημερινή Ζωή στην Παλαιστίνη στους χρόνους του Ιησού*. Μτφ. Αγγέλου Έ. 3η έκδ. Αθήνα: Παπαδήμα, 2008.
- Rocheman, L. *Ιησούς. Υπήρξε Πραγματικά; Τι Λένε οι Ιστορικοί*. Μτφ. Σιλάχα, Δ. Αθήνα: Περίπλους, 2006.

- Roddy, N. "The Antichrist at Bethsaida". Σελίδες 273-294 στο *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*. Τόμ. 3. Έκδ. Arav R. και Freund R. A. Kirksville: Truman State University Press, 2004.
- Rosenfeld, A., "The Authenticity of the James Ossuary", *Open Journal of Geology* 4 (2014): 69-78. <http://dx.doi.org/10.4236/ojg.2014.43007>
- Runesson, A., Binder D. D. και Olsson, B. *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E. A Source Book*. Ancient Judaism and Early Christianity 72. Leiden: Brill, 2008
- Sanders, E. P. *Το Ιστορικό πρόσωπο του Ιησού*. Μτφ. Βλάχου, Γ. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.
- *Jewish Law from Jesus to the Mishnah. Five Studies*. London: SCM Press, 1990.
- "Common Judaism and The Synagogue in The First Century". Σελίδες 1-14 στο *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*. Έκδ. S. Fine. London: Routledge, 1999.
- Savage, C. E. *Biblical Bethsaida: A Study of the First Century CE in the Galilee*, (Lanham: Lexington Books, 2011)
- Saxby, A. "James, Brother of Jesus, and The Origin of The Jerusalem Church ". Phd Diss. University Of Sheffield, 2013.
- Schiffman, L.H. "The Early History of Public Reading of The Torah". Σελίδες 38-49 στο *Jews, Christians, and Polytheists in The Ancient Synagogue Cultural interaction during the Greco-Roman period*. Έκδ. Fine S. London: Routledge, 1999.
- Schmidt, K. L. *John*. WBC 36. Texas: Word Books, 1987.
- "βασιλικός". *TDNT* 2:591-593.
- Schnelle, Udo. *The New Testament Writings*, μετφ. Eugene Boring, Minneapolis: Fortress Press, 1998.
- Schule, M. T. "Recent Archaeology of Galilee and the Interpretation of Texts from the Galilean Ministry of Jesus". *CTQ* 71.2 (2007): 99-116.
- Schwartz, J. "Bar Qatros and the Priestly Families of Jerusalem". Σελίδες 308-319 στο: *The Burnt House of Area B and Other Studies* τόμ. IV του *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, εκδ. H. Geva. Jerusalem: Israel exploration Society, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem, 2010.
- Schweitzer, A. *Ιστορία της έρευνας του βίου του Ιησού*. Αθήνα: Αρτος Ζωής, 1982.

- Scott, J. M. *Geography in Early Judaism and Christianity*. SNTSMS 113. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Shamir, O. "A burial textile from the first century CE in Jerusalem compared to roman textiles in the land of Israel and the Turin Shroud", *SHS Web of Conferences* 15, (2015): 1-10. DOI: 10.1051/shsconf/20151500010
- Shanks H., Witherington III, B. *The Brother of Jesus*. New York: Harper San Francisco, 2004.
- Shanks, H. "Pool of Siloam- Where Jesus Cured the Blind Man," *BAR* 31 (2005): 18-23.
- *James, Brother of Jesus The Forgery Trial of the Century*. Washington: Biblical Archaeology Society, 2012.
- Shapira, R. "Excavators at Kafr Kana Find 2,000-year-old Jugs Linked to the Great Revolt", <http://www.haaretz.com/print-edition/features/excavators-at-kafr-kana-find-2-000-year-old-jugs-linked-to-the-great-revolt-1.184187>. (ανακτήθηκε 3/10/2016).
- Shimron A.E., Shirav, M. "Provenancing the James Ossuary: methods, results and implications Israel Geological Society". στο https://www.researchgate.net/publication/291945450_Provenancing_the_James_Ossuary_methods_results_and_implications (ανακτήθηκε 29/09/2016).
- Sick, D. H. "The Architriklinos at Cana". *JBL* 130.3 (2011): 513–526.
- Σκιαδαρέσης, Ι. *Ιωάννεια Γραμματεία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2013.
- Skineer, J. *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*. ICC. New York, Charles Scribner's Son, 1910.
- Smith, D. A. "Look, the place where they put him" (Mk 16:6): The space of Jesus' tomb in early Christian memory". *HTS Theologese Studies/Theological Studies* 70.1 (2014): 1-8. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i1.2741>
- "John: A Source for Jesus Research?". Σελίδες 165-177 στο *Critical Appraisals of Critical Views*, τόμ. 1 του *John, Jesus, and History*, εκδ. P. N. Anderson, F. Just, S.J., και T. Thatcher. Leiden: Brill, 2007.
- *John*. ANTC. Nashville: Abington Press, 1999.
- Spencer, R. A. "Ephraim", *EDB*, 417.
- Stamper, J. W. *The Architecture of Roman Temples. The Republic to the Middle Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Stefanovic, Z. "Jacob's Well", *ABD*, 3:608-609.
- Stepansky, Y. "Tiberias". *NEAEHL Supplementary* 5: 2048-2053.

- Strange, J. F. "BETH-ZATHA", *ABD*, 1:700-701.
- -----

- "Cana Of Galilee". *ABD* 1:827.
- "Bethsaida". *ABD* 1:692-693.
- "Tiberias". *ABD* 6:547-549.
- "Synagogue, Ancient Times". *EJud* 4:2558-2568.
- Strauss, D. F. *The Life of Jesus Examined*. Mifflintown: Silver Press, 1835.
- Tabbernee, W. *Early Christianity in Contexts an Exploration across Cultures and Continents*. Grand Rapids: Baker Academic, 2014.
- Tabor, J. *The Jesus Dynasty: The Hidden History of Jesus, His Royal Family, and the Birth of Christianity*. New York: Simon & Schuster, 2006.
- -----
- Mark and John: A Wedding at Cana—Whose and Where?*. <https://jamestabor.com/a-wedding-at-cana-whose-and-where/> (ανακτήθηκε 2/10/2016).
- Talbert, R. J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*. 2 τόμ. Princeton: Princeton University Press 2000.
- Taylor, J. E. *Christians and the Holy Places, The Myth of Jewish - Christians Origins*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- -----
- "Pontius Pilate and the Imperial Cult in Roman Judaea". *NTS*, 52.4 (2006): 555-582.
- Tcherikover, V. *Hellenistic Civilization and the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1959.
- Thompson, H. O. "Ephraim", *ABD* 2:556.
- Toner, J. *Popular Culture in Ancient Rome*. Cambridge: Polity Press, 2009.
- Toombs, L. E. "Shechem". *ABD*, 5:1174-1186.
- Tovey, D. M. H. "On Not Unbinding the Lazarus Story: The Nexus of History and Theology in John 11:1-44". Σελίδες 213-223 στο *Aspects of Historicity in The Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*, ECL 2. έκδ. Anderson, P. N. Just, F. και Thatcher T. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Τρεμπέλας, Π. Ν. *Ιησούς ο από Ναζαρέτ*. Αθήναις: Εκδοτικός οίκος η "Ζωή", 1928.
- -----
- Υπόμνημα στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*. 5η έκδ. Αθήνα: Αδελφότης θεολόγων ο "Σωτήρ", 2005.
- Trocme, E. *Ο Ιησούς απο τη Ναζαρέτ όπως τον είδαν όσοι τον γνώρισαν*. Μτφ. Σ. Αγουρίδη - Π. Λιαλιάτση. BAM 7. Αθήνα: Κέντρο Βιβλικών Μελετών "Άρτος Ζωής", 1983.

- Trümper, M. "The Oldest Original Synagogue Building in the Diaspora. The Delos Synagogue Reconsidered". *Hesperia* 73 (2004): 513-598.
- VanderKam, J. *The Book of Jubilees*. CSCOSA 87-88. Lovanii: E. Peeters, 1989.
- Βασιλειάδης, Π. "Βιβλική Κριτική και Ορθοδοξία". Σελίδες 49-101 στο *Βιβλικές Ερμηνευτικές Μελέτες*. ΒΒ 6. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 1988.
- Vermes, G. *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels*. Philadelphia: Fortress Press, 1981.
- *The Real Jesus, Then and Now*. Minneapolis: Fortpress Press, 2010.
- Wachsmann, S. *The Sea of Galilee Boat. A 2000 Year Old Discovery From the Sea of Legends*. Cambridge: Perseus Publishing, 2000.
- "The Galilee Boat - 2,000 Year-Old Hull Recovered Intact" Σελίδες 42-60 στο *The Galilee Jesus Knew*. έκδ. BAR. Washington: Biblical Archaeological Society, 2008.
- Waheeb, M. "Bethany beyond the Jordan Site of Jesus Baptism: A Threatened Site". *Journal Of Human Ecology*, 43.2 (2013): 123-131.
- "The Discovery of Bethany beyond the Jordan River (Wadi Al-Kharrar)", *Dirasat, Human and Social Sciences*, 35.1 (2008): 115-126.
- "A Unique Byzantine Complex near The Jordan River in Southern Levant and a Tentative Interpretation", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 13.2 (2013):127-134.
- "The Hermit Caves in Bethany beyond the Jordan (Baptism Site)". *ANES* 48 (2011): 177-198.
- "The Discovery of Elijah's Hill and John's Site of the Baptism, East of the Jordan River from the Description of Pilgrims and Travellers". *Asian Social Science* 8.8 (2012):200-212.
- Wahlde, U. C. von. "The Pool of Siloam: The Importance of The New Discoveries for our Understanding of Ritual Immersion in Late Second Temple Judaism and the Gospel of John". Σελίδες 155-174 στο *Aspects of Historicity in The Fourth Gospel*, τόμ. 2 του *John, Jesus, and History*. εκδ. Anderson P. N., Just F. και Thatcher T. Atlanta: SBL Press, 2009.
- "Archaeology and John's Gospel". Σελίδες 523-586 στο *Jesus and Arcaeology*, έκδ. J. Charlesworth. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2006.

- Weiss, J. *Jesus Proclamation of the Kingdom of God*. Μτφ. Hiers, R. H. και Holland, D. L. Chico: Scholars Press, 1985.
- Weiss, Z. "Hammath Tiberias: Plans of the Stratum IIB and Stratum IIA synagogues according to M. Dothan". Σελίδες 321-342 στο *A Wandering Galilean: Essays in Honour of Seán Freyne*. Supplements to the Journal for the Study of Judaism 132. Z. Rodgers, M. D. Denton, A. F. McKinley έκδ. Leiden: Brill, 2009.
- Wiersbe, W. W. *the Wiersbe Bible Study Series: 2 Samuel and 1 Chronicles: Trusting God to See Us Through*,. Colorado: David C. Cook, 2015.
- Wills, L. M. *The Quest of The Historical Gospel. Mark, John, and the origins of the gospel genre*. London: Routledge, 1997.
- Witherington III, B. *New Testament History. A Narrative Account*. Grand Rapids: Baker Academic, 2001.
- Woods, E. J. *Deuteronomy, An Introduction and Commentary*. TOTC 5. Nottingham: InterVarsity Press, 2011.
- Wright, N. T. *Simply Jesus: A New Vision of Who He Was, What He Did, and Why He Matters*. New York: HarperOne, 2011.
- *Christian Origins and the Question of God*. 3 τόμ. Minneapolis: Fortress Press, 1992-2003.
- Wright, P. H. *Rose then and now Bible Map Atlas with Biblical Backgrounds and Culture*. Torrance: Rose Publishing, 2012.
- *Rose then and now*, (Torrance: Rose Publishing, 2012), 222.
- Yadin, Y. "Epigraphy and Crucifixion", *IEJ* 23 (1973): 18-22.
- Ζάρρα, Κ. Θ. *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*. τόμ. Β' *Ιουδαίοι και Χριστιανοί σε Αναζήτηση Ορίων*. Αθήνα: Έννοια, 2008.
- *Ταλμούδ*. Αθήνα: Έννοια, 2015.
- *Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης*. Αθήνα: Έννοια, 2005.
- Zeffert, R. "DNA of Jesus-era shrouded man in Jerusalem reveals earliest case of leprosy" *The Hebrew University of Jerusalem*
<http://www.huji.ac.il/dovrut/ShroudLeprosy.doc>
- Zias, J. και Sekeles, E. "The Crucified Man from Giv'at ha-Mivtar: A Reappraisal" *IEJ* 35.1 (1985): 22-27.
- Zimmermann, R. "Symbolic Communication between John and His Reader: The Garden Symbolism in John 19-20". Σελίδες 221-236 στο *Anatomies Of Narrative Criticism The Past, Present, and Futures of the Fourth Gospel as Literature*, εκδ. Thatcher T. και Moore S. D. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2008.

Zissu, B.

“Two Herodian Dovecotes: Horvat Abu Haf and Horvat ‘Aleq,”. Σελίδες 56-69 στο *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*. έκδ.. Humphries J. H, JRA Supplement Series 14. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 1995.